શારંગધર સંહિતા વૈદક.

ત્રીજો ખંડ.

કી૦ સવો રૂપિઆ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી [illegible] સંગ્રહ
૧૨૫૯

સારંગધર સંહિતા.

દોહરા.

આરંભ થકી અંત લગિ, જો આ ગ્રંથ વણાય ;
વિવિધ વ્યાધિ ઔષધતણો, અનુભવ ઉત્તમ થાય. ૧.

વૈદક શાસ્ત્રતણો અતિ, છે પ્રાચિન આ ગ્રંથ ;
શિખતાં સ્નેહે સૂઝશે, પરમ સુખનો પંથ. ૨.

અવર જંતુ નિજ રોગનાં, ઔષધ શોધી સાર;
નિજ તન રોગ રહિત કરે, એ આશ્ચર્ય અપાર. ૩.

પણ માનવિ નિજ વ્યાધીનું, ઔષધ લહે ન લેશ;
વણસાડે વપુ તે થકી, કોપે શ્રી પરમેશ. ૪.

(માટે) સહુ સજ્જનને [illegible], કર્યો ગ્રંથ તૈયાર;
વાંચી વિગતથી પછી, [illegible] તનસુખ સાર. ૫.

श्री

शार्ङ्गधर संहिता वैद्यक.

મહાવિખ્યાત શારંગધરાચાર્યે રૂષિએ વખાણવા લાયક
સંસ્કૃત શ્લોકોથી ત્રણ ખંડમાં વૈધકનો
ગ્રંથ રચેલો છે; તે મધ્યેનો.

ત્રિજા ખંડનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

આવૃત્તિ પેહલી.

Registered according to Act XXV of 1867 and Right of Translation Reserved.

છપાવનાર અને વેચનાર.

મુંબઈ કાળકાદેવીને રસ્તે રામવાડી પાશે.

ઈશ્વરદાસ લાયબ્રેરીવાલા.

નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છાપ્યું છે.

સને ૧૮૭૯.

કીમત રૂ ૧-૪-૦

ત્રીજા ખંડની અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ અધ્યાય.

બીજો અધ્યાય.

ત્રિજો અધ્યાય

ચોથો અધ્યાય

પાંચમો અધ્યાય.

છઠ્ઠો અધ્યાય

સાતમો અધ્યાય

આઠમો અધ્યાય

નવમો અધ્યાય.

અગિયારમો અધ્યાય.

બારમો અધ્યાય.

તેરમો અધ્યાય.

श्री

अथ उत्तरखंड प्रारंभः

અથ ત્રીજો ખંડ પ્રારંભ.

સ્નેહપાનવિધિ.

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किंचिदभ्युदिते रवौ ॥ १ ॥

સ્નેહ પદાર્થ ચાર પ્રકારે થાય; તેમાં ઘી, તેલ, ચરબી, હાડકાનું તેલ છે; માંસ સ્નેહથી આઠ ગુણુ ઘીમાં વધારે છે. માંસની ચરબીને ગર્મ કરેથી તેનું તેલ નિકળે, તેથી તેનો ગુણુ તેલ જેવો થાયછે. તે સ્નેહ રોગીએ પીવુ હોય તો, પરોઢીયે સૂરજ ઉગવાની અગાઊ પીવું.

સ્નેહ પદાર્થમાં સ્થાવર જંગમ બે ભેદ.

स्थावरं जंगमं चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ तिलतैलं स्थावरेषु जंगमेषु घृतं वरम् ॥ २ ॥

સ્થાવર એટલે સ્થીર કે ન ચાલતું; જંગમ એટલે ચાલતું એવી રીતે બે ભેદ છે. સ્થાવર પદાર્થોના સ્નેહ અનેક જાતના તેલ છે, તે આખા શરીરના બાલે બાલ પસરેછે; તેમાં તલનું તેલ શ્રેષ્ઠ જાણુવું. જંગમ પદાર્થોમાં ઘી ઈત્યાદિક છે, તેમાં ઘી શ્રેષ્ઠ છે. એવી રીતે બે ભેદ જુદા જાણુવા.

સ્નેહો, એકઠા કરેથી તેના નામ.

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥

ઘી અને તેલ બેઉ એકઠા કરેથી તેને યમક કહેછે. ઘી, તેલ, ચરબી એકઠા થવાથી, તેને ત્રિવૃત કહેછે. ઘી, તેલ, ચરબી, હાડકાનું તેલ; ચારે એકઠા થવાથી તેને મહાન કહેછે. એવી રીતે ત્રણુ નામોના ભેદ છે.

સ્નેહ પીવાનો નિયમ.

पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पंचाहं षडहं तथा ॥ ३ ॥

રોગ દૂર થવાને ઘીની માત્રા ત્રણ દિવસ પીવી; તેલ ચાર દિવસ; ચરબીનું સ્નેહ પાંચ દિવસ; હાડકાનું તેલ ૭ દિવસ સુધી પીવું.

સ્નેહ, પીધાથી કેટલા દિવસે ખોરાક કે હારસરખો થાયછે.

सप्तरात्रात् परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः ॥

હરયેક રોગ ઉપર સાત દિવસ ઉપરાંત ઘી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી આહાર કે ખોરાક બરાબર ગણાય, પછી તેનો ગુણ અવગુણ કંઇપણ ન જણાય.

સ્નેહોની માત્રા.

दोषकालाग्निवयसां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥

વાયુ ઇત્યાદિક રોગો, કાળ, અગ્નિ, ઉમ્મર, વેળા, સર્વેનું બળ ઇત્યાદિક જોઇ; ઘી તેલ ઇત્યાદિક પીવાને હીનમાત્રા, એટલે બે તોલા; તેને અલ્પા કહેછે. મધ્યમ એટલે ત્રણ તોલા; જ્યેષ્ઠ એટલે ચાર તોલા; તેમાંથી રોગીની શક્તિ અને ઉપલો વિચાર જોઇ લખેલા વજને પીવું.

સ્નેહોનું વજન છોડી પીધાથી નવા રોગો થાયછે.

अमात्रया तथा काले मिथ्याऽहारविहारतः ॥ ५ ॥ स्नेहः करोति शोफार्शस्तंद्रानिद्राविसंज्ञिताः ॥

ઘી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવાનું વજન ઉપર કહેલું છે. તે છતા ઓછુ અથવા વધારે, તથા પીવાનો વખત છોડી કાલતુ વખતે પીધાથી; મિથ્યાહાર એટલે કે વખતે પીધાથી; કે પોતાની પ્રકૃતીને જે પદાર્થ ભાવતો નથી તે પદાર્થ પીધાથી; દેશ ઋત વિરૂદ્ધ પદાર્થ, વેળા વિરૂદ્ધ પદાર્થ; સંયોગ કે મેળવણીમાં વિરૂદ્ધ પદાર્થ; તેને મિથ્યાહાર કહેછે. સ્નેહે પદાર્થને ઉલટી રીતે પીધાથી; સોજો, શૂળ, હર્ષ, કોઠાની મંદાગ્નિ ઇત્યાદિક રોગ થાય; આંખો ઉપર ઝાપ પડી અતિશે નિદ્રા આવે; અને મતિભ્રમ થાય.

સ્નેહ પદાર્થની માત્રા કેટલી આપવી તેનો નિયમ.

ज्ञेया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ६ ॥ मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्या यद्विकार्षिकी ॥

જે માણસના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત છે, તેને ઘી તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહ ચાર તોલા દરેક વખતે આપવી; જેના કોઠાની અગ્નિ મધ્યમ હોય તેને ત્રણ તોલા આપવી; જેની મંદ અગ્નિ હોય તેને બે તોલા સુધી માત્રા આપવી.

સ્નેહોની માત્રાના ત્રણ પ્રકારે નામ થાયછે.

अथवा स्नेहमात्राः स्युस्तिस्रोन्याः सर्वसंमताः ॥ ७ ॥ अहोरात्रेण महती जीर्यत्यह्नि तु मध्यमा ॥ जीर्यत्यल्पा दिनार्धेन सा विज्ञेया सुखावहा ॥ ८ ॥

સર્વે ઋષીવોએ કબુલ રાખેલું છે, કે ઘી ઈત્યાદિક સ્નેહ પીવાની માત્રા ત્રણ પ્રકારે થાયછે; તેની વિગત નીચે લખેલી છે. જે માત્રા ચોવીસ કલાકે પાચન થાયછે, તેને મહતી કહેછે; તેનું વજન ચાર તોલા જાણવું. જે માત્રા બાર કલાકે પાચન થાયછે, તેને મધ્યમા કહેછે; તે ત્રણ તોલાની જાણવી. જે માત્રા છ કલાકે પાચન થાયછે, તેને અલ્પા કહેછે; તે બે તોલાની જાણવી.

અલ્પાદિ માત્રાનો ગુણ.

अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पदोषेषु पूजिता ॥ मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी भ्रमहारिणी ॥ ९ ॥ ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी ॥

ઘી તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહ પીવામાં બે તોલા વજનની અલ્પ માત્રાથી કોઠાની જઠરાગ્નિ દીપડી, સ્ત્રીસંગ વિષે ઈચ્છા થાય; અને વાતાદિક રોગોનો અલ્પ કે થોડો કોપ હોય તો દૂર થાય. ત્રણ તોલાની મધ્યમ માત્રા છે, તેથી શરીરને પુષ્ટ કરી, ધાતુની વૃદ્ધિ કરે અને ભ્રમણતાને દૂર કરે. ચાર તોલાની જ્યેષ્ઠ માત્રા છે, તેથી શરીર સડો કે કુષ્ટ રોગ, પેટના રોગ, ઝેરી વસ્તુ ખાધાનો વિષદોષ, ઉન્માદ રોગ, ભૂતાદિ ગ્રહ રોગ, ફેફરાનો અપસ્માર રોગ દૂર થાય.

રોગોને માટે સ્નેહ સાથે અનુપાન.

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ॥ १० ॥ देयं बहुकफे वापि व्योषक्षारसमन्वितम् ॥

પિત્તોનો કોપ હોયતો, એખલું ઘી પીવું, વાયુનો કોપ હોયતો, ઘીમાં સિંધાલૂણ મેળવીને પીવું; કફનો અતિશે કોપ હોયતો, ઘીમાં વ્યોષ એટલે સુંઠ, મરી, પિપરનું ચૂર્ણ અથવા જવખાર મેળવીને આપવું.

કેટલા રોગીને ઘી સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.

रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ११ ॥ हीनमेधास्मृतीनां च सर्पिःपानं प्रशस्यते ॥

શરીરે નિશતેજ કે રૂક્ષ, ઉરઃક્ષતરોગી, વિષદોષ; ઈત્યાદિક રોગથી જેનું શરીર પીડાતું હોય, અથવા જે માણસને વાયુપિત્તનો વિકાર હોય; તેની ધારણરૂપ તથા સ્મરણરૂપ બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ હોય; એટલા રોગીને ઘીનું સ્નેહ ઉપર લખેલા વજને આપવું.

કેટલા રોગીને તેલ સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.

कृमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ १२ ॥ पिबेयुस्तैलसात्म्याय तैलं दीप्ताग्नयस्तु ये ॥

પેટમાં કર્મના જીવડા કે જંતવિકાર જેને હોય; વાયુ કોપેથી જેનું શરીર વ્યાપેલું હોય; કફ જેનો પ્રવૃદ્ધ થઈ કે બગડી મેદ થયેલો હોય; એવા માણસે તેલ પીવું, પણ તેલ સ્નેહ જેને ભાવતું હોય તેણે, અને જેના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તેણેજ પીવું.

કેટલા રોગીને માંસ સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.

व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजः ॥ १३ ॥ महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नराः स्मृताः ॥

મલ્લયુદ્ધ, કુસ્તી, તીરકાંમઠા એવે ઈત્યાદિ અતિશે મેહનતથી; શરીરે રોગ થયો હોય તેને, જેનું શરીર અતિશે ક્ષીણ કે ઘસાઈ ગયેલું હોય તેને; જેના શરીરમાં ધાતુ અને લોહી અતિશે વધીને તેથી વેદના થતી હોય તેને; જેના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય; શરીરમાં વાયુ જેમ ફરવો

જોઈએ તેવી રીતે બળવાન વાયુ ફરતો હોય તો, કોઠાની અગ્નિને સામેલ થઈ, અન્નાદિક ખોરાકનું પાચન કરેછે; કોઠાની અગ્નિને તે વાયુ, શક્તિ આપનાર છે; માટે જેવી રીતે જોઈએ તેવી રીતે શરીરને મદત કરતો હોય તો, તેવા રોગીને માંસનો સ્નેહ ફાયદો કરેછે.

કેટલા રોગીને હાડકાનું તેલ આપવાથી ફાયદો થાય.

क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तवन्हयः ॥ १४ ॥ मज्जानं च पिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतोहितम् ॥

જેનો કોઠો દુષ્ટ થયેલો હોય; દુઃખ સેહનારો માણસ, વાયુરોગથી પીડાતો માણસ, જેના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય. તેવા રોગીએ હાડનું તેલ અથવા ઘી સ્નેહ પીવું; તેથી શરીરના રોગને ફાયદો થાય.

સ્નેહ પીવાનો વખત.

शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ १५ ॥ वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥

શીયાલાની રૂતમાં અથવા શીતળતામાં ઘી, તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહ દિવસે પીવું; હુનાળામાં અથવા ગર્મીના વખતે તથા વાયુ અને પિત્તકોપનું બળ અતિશે હોય તેને રાત્રે પીવું. કફ વાયૂનો કોપ બળવાન હોયતો દિવસે પીવું.

સ્નેહો મુકવાના સ્થાનો.

नास्याभ्यंजनगंडूषमूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १६ ॥ तैलं घृतं वा युंजीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥

નાકમાં મુકવાનું સ્થાન, શરીરે મર્દન કરવાનું, કોગળા કરવાનું, મસ્તકે ઘસવાનું, કાનમાં મુકવાનું, આંખની તૃપ્તિ કરવાને અંજન કરવાનું સ્થાન; એટલા સ્થાને વાયુ ઈત્યાદિક રોગનો કોપ અને તેનું બળ જોઈ ઉપલા સ્થાને તેલ અથવા ઘી મુકવાનો નેમ રાખવો.

સ્નેહનો ઉપયોગ કીધા પછી જુદા જુદા અનુપાનો.

घृते कोष्णजलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते ॥ १७ ॥ वसामज्जोः पिबेन्मंडमनुपानं सुखावहम् ॥

ઘી, ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધા પછી, તેઉપર કુકુશલ કે ગર્મ પાણી પીવું; તેલાદિક સ્નેહ પીધા પછી, તેઉપર અનાજની કાંજી પીવી; માંસ સ્નેહ અથવા હાડકાનું તેલ પીધા પછી, બાફેલ ચોખાનું પાણી કે ઓસામણ પાવું. એવી રીતે અનુપાન કરેથી રોગીને ફાયદો થાય.

બાફેલા ચોખા કે ભાત સાથે ઘી તેલ ઇત્યાદિક
સ્નેહ ખાવાનો નેમ.

स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान्कृशानपि ॥ १८ ॥ तृष्णातुरानुष्णकाले सह भक्तेन पाययेत् ॥

ઘી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવાને જે માણસને અભાવ હોય, બાળક, વૃદ્ધ, નાજુક માણસ, તૃષા કે પિયાસથી પીડાતો માણસ; તેવા રોગીને બપોરે ઉષ્ણ વખતે બાફેલા ચોખા કે ભાતની સાથે; ઘી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ ઉપર લખેલા વજને મેળવી ખવાડવું.

લાપશી ખાધાથી સ્નેહ જેવો ફાયદો થાયછે તે.

सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतंदुला ॥१९॥ सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी ॥

તલ, ચોખા કુટીને, ઘી, અને પાણીમાં બાફી તેની લાપશી કરવી; તેને યવાગૂ કહેછે. તે ઉન્હ ભરેલી ખાધાથી તૂર્ત તેની ધાતુ બંધાય છે.

ધારોષ્ણ દુધમાંથી તૂર્ત ધાતુ ઉત્પન્ન થાયછે.

शर्कराचूर्णसंभृष्टे दोहनस्थे घृते तु गाम् ॥ २० ॥ दुग्ध्वा क्षीरं पिबेदुष्णं सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥

ખડીશાકરનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી, થોડુંક ગર્મ કરીને દુધ દોહવાના વાશણમાં નાખવું; પછી તે વાશણમાં ગાયનું દૂધ ડોહી, તેજ વખતે ગર્માગર્મ પીવું. તેથી તેજ વખતે શરીરમાં ધાતુ ઉત્પન્ન થાયછે.

સ્નેહ પદાર્થ નહી જરવાથી અજીર્ણ વિકાર.

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ॥ २१ ॥ विष्टभ्य वापि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥

ઘી તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહ પીધા પછી, વ્યાયામાદિક એટલે મેહેનત ન થવાથી, તથા કફકર્તા પદાર્થ ખાવામાં આવેથી, પીધેલો સ્નેહ જરે નહિ તો, અતિશે પીવામાં આવેથી જરે નહિ તો, મળમૂત્રના અટકાવેથી જરેલુ ન હોય તો; તેવા માણસને ગર્મ પાણી અતિશે પીવડાવી ઉલટી કરાવવી, તેથી અજીર્ણનો વિકાર દૂર થાય.

સ્નેહાદિકથી બીજી રીતે અજીર્ણનો વિકાર.

स्नेहस्याजीर्णशंकायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥ २२ ॥ तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ॥

ઘી તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી અજીર્ણ થયુ તો, તેઉપર ગર્મ પાણી અતિશે પાવું. તેથી કરીને શુદ્ધ સારો ઓડકાર આવી અન્નાદિક ખોરાક ખાવાની ઈચ્છા થાયતો અજીર્ણ દૂર થયેલું જાણવું.

સ્નેહ પીધાથી પિત્તનો કોપ થઈ, તૃષા વધેથી ઉપાય.

स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः ॥ २३ ॥ तदाऽस्योदीरयेत्तृष्णां विषमां तस्य पाययेत् ॥ शीतं जलं वामयेच्च पिपासा तेन शाम्यति ॥ २४ ॥

જે માણસની પ્રથમ પિત્ત પ્રકૃતિ હોય, તેવા માણસે ઘી તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી, તેના કોઠાની અગ્નિ તીક્ષ્ણ થઈ પિત્તનો કોપ થાય, પાણીનો શોષ કે તૃષા અતિશે વધે, તેનું શમન કરવાને સીતળ કે ઠંડુ પાણી અતિશે પાવું, અને ઉલટી કરાવવી.

જે માણસને સ્નેહ પીવાથી ફાયદો ન થાય તે.

अजीर्णी वर्जयेत्स्नेहमुदरी तरुणज्वरी ॥ दुर्बलो रोचकी स्थूलो मूर्छार्तो मदपीडितः ॥ २५ ॥ दत्तबस्तिर्विरक्तश्च वांतितृष्णासमन्वितः ॥ अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत् ॥ २६ ॥

અજીર્ણના રોગીને, પેટના રોગ, જુવાન માણસને, જેને તાવનો રોગ પાકેલો ન હોય તેને, દુર્બળ કે નબળા માણસને, અવલક્ષણ કે શરીર જખડાયલાને, જેનું શરીર અતિશે ભારી કે મ્હોટું હોય તેને, જેને મૂર્ચ્છા આવતી હોય તેને, મદથી શરીર પીડાતાને, બસ્તિકર્મ કરેલા મા-

ણુસને, જેને ઝાળ થતા હોય તેને, ઉલટી થતી હોય તેને, પાણીની અ-
તિશે રોષ કે તૃષા લાગવી હોય તેને, બાળકનો જન્મ અધુરે આપનાર
સ્ત્રીને; ઉપર લખેલા રોગીને ઘી તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહપાન કરાવવું નહી;
અને જે દિવસે વાદલા ઘેરાયલા હોય તે દિવસે પણ હરયેક પીવું નહી.

કેટલા રોગીને સ્નેહ પીવાથી ફાયદો થાય.

स्वेद्य संशोध्य मद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिंतकाः॥ वृद्धा बालाः कृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ २७ ॥ वातार्तितिमिरार्ता ये तेषां स्नेहमनुत्तमम् ॥

ઓષડોથી જે રોગીના શરીરનો પરસેવો કાહાડેલો હોય તેવા માણુસે; જુલાબ કે રેચક ઓષડોથી શરીરનું શોધન કરેલા માણુસે; દારૂ પીનાર માણુસે; સ્ત્રીઓએ; મેહનતથી થાકેલા માણુસે; ચિંતામાં પડેલા માણુસે; વૃદ્ધ કે જઈફ માણુસે; બાળકને; કૃશ કે તવાયલાને; રૂક્ષ કે તેજહિણુ માણુસે; જેના શરીરનું લોહી ઘટીને ક્ષીણુ થયેલું હોય; જેની ધાતુ ક્ષીણુ થયેલી; વાયુકોપથી પીડાયેલો; તિમિર રોગથી પીડાયેલો; એવી રીતના રોગીને ઘી ઈત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી ફાયદો થાય.

સ્નેહ પીધાથી તેજવાન થવાના લક્ષણો.

वातानुलोम्यं दीप्तोग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ॥ २८ ॥ मृदु स्निग्धांगता ग्लानिः स्नेहावेगोथ लाघवम् ॥ विमलेंद्रियता सम्यक् स्निग्धे रुक्षे विपर्ययः ॥ २९ ॥

ઘી ઈત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી, શરીરનું રૂક્ષ કે તેજહીણુપણુ જાય; તેજવાન, કે સુવાળુ શરીર થવાથી તેના લક્ષણ; વાયુ શરીરમાં સારી રીતે ફરે, કોઠાની અગ્નિ ખુલી પ્રદીપ્ત થાય; મળમુત્ર શુદ્ધ થઈ છુટે; શરીરે નર્માસ છતા તેજવાન થાય; દુર્બળતા જઈ પુષ્ટ થાય; ઘી ઈત્યાદિ સ્નેહ પીધાથી શરીરમાં રોગનો ઉપદ્રવ ન થાય; શરીર હલકુ લાગે; ઇંદ્રીયો નિર્મળ થાય; એ પ્રમાણે ફાયદો થવાના લક્ષણો જાણુવા. અને રૂક્ષ કે તેજહીણુ માણુસોને ઉપલા લક્ષણોથી ઉલટા જાણુવા; તેનો અર્થ એવો છે કે ઘી ઈત્યાદિક પીધાથી રૂક્ષ કે ભસ્મરોગી, એટલે હરયેક વસ્તુ ખાધા પછી તે ખોરાક બળીને તેના શરીરે તેની તેજી ન આવે, તેવા રોગીને ઉપલા લક્ષણોથી ઉલટા થાયછે.

સ્નેહપાન અતિશે કીધાથી થતુ દુઃખ.

भक्तद्वेषो मुखस्त्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ॥ तंद्राऽतिसारः पांडुत्वं भ्रंशः स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ २० ॥

જે માણુસે, ઘી ઈત્યાદિક સ્નેહ અતિશે પીધાથી, તેને અન્નાદિ ખોરાક ખાવાને કંટાળો આવે; મુખેથી લાળ ગળે; ઝાડાને રસ્તે ગર્મી જણાય; ઝાડો પાતળો અને ભસરો થાય; આંખે અંધારા કે ઝાખ પડે; અતિસારનો ઝાડો થાય; શરીર પીળા રંગે થાય, એવી રીતના લક્ષણો થાય.

રૂક્ષ કે તેજહીણ માણસને સુવાળુ કરવુ; અતિશે સુવાળાને તેજહીણ કરવાનો ઉપાય.

रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ श्यामाकचणकाद्यैश्च तक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥ २१ ॥

રૂક્ષ કે તેજહિણુ માણસને સ્નિગ્ધ પદાર્થમાં, માખણ કહાડ્યાવિના છાસનો મઠો, તલની ચટણી, જવનો સત્વ મેળવીને પીવાથી; સ્નિગ્ધ કે તેજવાન થાય. અને અતિશે સ્નિગ્ધ કે તેજવાનને તેજહિણુ કે રૂક્ષ કરવાને; ચણા, શામો, શામળુ અનાજ, કે કઠોળ ઈત્યાદિક ખાધાથી રૂક્ષ થાય.

સ્નેહ પદાર્થ પીધાથી પ્રકૃતિ કહેવી થાયછે.

दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्जितेंद्रियः ॥ निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः ॥ २२ ॥

ઘી ઈત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી; કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય; કોઠો શુદ્ધ રહે; શરીરમાં રસાદિક ધાતૂની વૃદ્ધિ થાય; તે માણસ જીતેંદ્રિય થાય; જરાકે ઘડપણની શરીરે કરચલી ન પડે; બળ અને કાંતીસહિત રહેછે.

સ્નેહપાનની વેળાયે પરહેજીના પદાર્થો.

स्नेहव्यायामसंशीतवेगाघातप्रजागरान् ॥ दिवास्वप्नमभिष्पंदि रुक्षान्नं च विवर्जयेत् ॥ २३ ॥

સ્નેહ પદાર્થ પીનાર માણુસે, અતિશે શીતળ અને કફકર્તા પદાર્થ, તથા રૂક્ષ અનાજ કે કઠોળ ખાવા નહિ; અતિશે મેહનત કે અમર્યાદ, મળમુત્રાદિકનો અટકાવ, રાત્રે જાગરણ, દિવસે નિદ્રા કરવી નહી.

अथ द्वितीयोऽध्यायः प्रारंभः

અથ બીજો અધ્યાય પ્રારંભ.

સ્નેહપાન કીધા પછી, પરસેવો કહાડવાની વિધિનો ભેદ.

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मौ स्वेदसंज्ञितौ ॥ उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥ ३४ ॥

ચાર પ્રકારે પરસેવો કહાડવાની રીત છે, તેના નામો—તાપ, ઉષ્મા એઓને સ્વેદ એ નામ છે; ઉપનાહ, દ્રવસ્વેદ; એવી રીતે ચારે નામ જાણવા.

પરસેવાના વિશેષ કામો.

स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ॥ उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंगे द्रवो मतः ॥ ३५ ॥

રેતી ઇત્યાદિકની પોટલી તપાવી, શરીરને શેક કરી, પરસેવો કહાડવો; તેને તાપ કહેછે. તે શ્લેષ્મ ધન છે. હરયેક ઓષડને પાણીમાં ઉકાલી, તેનો બફારો આપીને પરસેવો કાહડેછે; તેને ઉષ્મા કહેછે. ઊપલા બેહુ પરસેવાની રીત, ઘણુ કરીને શરીરના કફનો નાશ કરનાર છે. હરયેક ગાંઠ કે ગોડ અથવા રોગ ઉપર ઓષડોની પીંડી, પોટીસ ઇત્યાદિક અનાજ પકાવી કપડામાં વીટાળી રોગ ઉપર બાંધી, પરસેવો કહાડવાને સ્વેદ કહેછે. તે વાતઘ્ન કે વાયૂનો નાશકર્તા છે. ઓષડોની કાંજી કે ઉકાલો પીવાથી, પરસેવો નિકળે તેને ઉપનાહદ્રવસ્વેદ કહેછે. તે પિત્ત વાયૂનો નાશકર્તા છે.

વાયૂકોપના બળેથી મધ્ય બીજો ઉપાય.

महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् स्मृतः ॥ दुर्बले दुर्बलस्वेदो मध्ये मध्यतमो मतः ॥ ३६ ॥

જેના શરીરમાં વાયૂનો કોપ, અતિશે બળવાન થયેલો હોય, તેના શરીરમાંથી પરસેવો અતિશે કહાડવો; અને હલકો રોગ હોય તો થોડોક કહાડવો. મધ્યમ કોપ હોય તો મધ્યમ પરસેવો કહાડવો.

રોગનું બળ વિશેષ હોવાથી પરસેવાનો શખ્ત ઉપાય.

बलासे रूक्षण: स्वेदो रूक्षः स्निग्धः कफानिले ॥ कफमेदावृते वाते कोष्णगेहे रवेः करान् ॥ २७ ॥ नियुद्धं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं ध्रुवम् ॥ चिंताव्यायामभारांश्च सेवेतामयमुक्तये ॥ २८ ॥

કફનો કોપ હોયતો, રૂક્ષ પદાર્થ ખવાડી અને ઓખડોનો બફારો આપી; શરીરનો પરસેવો કહાડવો. કફવાયૂનો કોપ હોયતો, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ એ બેહુ પદાર્થ મેળવીને પરસેવો કહાડવો; એટલે ઘી માખણ ઈત્યાદિક સ્નેહ પીવુ; અને રેતી ઈત્યાદિકથી શરીરને શેકી પરસેવો કહાડવો; ઉપલા ઉપાયને તાપ કહેછે. કફમેદાસહિત વાયૂનો કોપ હોયતો, જે ઘરમાં અતિશે ગર્મી થતી હોય, તે જગ્યાએ રોગીએ બેસીને, શરીરે શેહેવાય તેટલી થોડી થોડી ગર્મી લેવી; અને સૂર્યના તડકે બેસવું; કુસ્તી રમવી; થોડું ચાલવું; કામલી કે ઢાબળી ઈત્યાદિક ગર્મ કાપડ શરીરઉપર લેવુ, ભજન કીરતન કરવું. કામવિના બેસવું નહિ, થોડી થોડી મેહનત કરવી, શરીર ઉપર થોડોક ભાર કે બોજો ઉપાડવો, લંબાણ જોરથી ચાલીજવું. ઉપલા ઉપાય પરસેવો નિકળવાને કરવા; તેથી કફ મેદસહિત વાયૂનો રોગ દૂર થાય.

જે રોગીનો પ્રથમ પરસેવો કહાડવાની જરૂર.

येषां नस्यं विधातव्यं बस्तिश्चापि हि देहिनाम् ॥ शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ॥ २९ ॥

નસ્ય કર્મોવિષે જે યોગ્ય, એટલે નાકમાં ઓખડો નાખીને બળગમ કહાડવો, કે છીંકો લાવવાનો ઉપાય કરવાલાયેક. બસ્તિકર્મોવિષે જે યોગ્ય; એટલે ઝાડા માર્ગે ઓખડોની પિચકારી, કે છાલક મારીને પરસેવો કહાડવા લાયેક. ઢાળના ઓખડો આપવાવિષે જે યોગ્ય; એટલે જે રોગીને ઝાડા કરાવી પરસેવો કહાડવા લાયેક. એટલા રોગીને પ્રથમ પરસેવો કહાડી પછી ઉપલા ઉપાય કરવા.

स्वेद्याः पूर्वं त्रयोपीह भगंदर्यर्शसी तथा ॥ अश्मर्या चातुरो जंतुः शमयेच्छस्त्रकर्मणा ॥ ३० ॥

જે માણુસોને ભગંદર રોગ, કે હર્શ હોય, અથવા પથરીનો અશ્મરી

રોગે પીડાતો હોય; એની રીતે બધુ પ્રકારના રોગીના શરીરનો, પરસે-
વો પ્રથમ કાઢીને પછી શસ્ત્રકર્મોથી, રોગની ચીરાઈ કે વાડકાપ કરવું.

કેટલા રોગીના શરીરનો પરસેવો પાછળથી કાઢવો.

पश्चात्स्वेद्यागते शल्ये मूढगर्भगदे तथा ॥ काले प्रजाता काले वा पश्चात्स्वेद्या नितंबिनी ॥ ४१ ॥

જે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભની ગાંઠ સુકાયલી હોય; તે પડ્યા પછી અ-
થવા મૂઢ ગર્ભો પડ્યા પછી; તથા કોઈને નવ મહિના પછી, અથવા તે-
ની અગાઉ બાળકનો જન્મ આપ્યાથી; તેવી સ્ત્રીઓને અડકાવ આવ્યા
પછી પરસેવો કાઢવો.

પરસેવો કેહવી રીતે અને કેહવી જગ્યાએ કાઢવો.

सर्वान्स्वेदान्निवाते च जीर्णाहारे च कारयेत् ॥

પાછળ લખેલા ચાર પ્રકારે પરસેવો કહાડવાની રીત છે. તેમાં હર-
એક માણસે ખાધેલા ખોરાકનું પાચન થવા પછી; જે જગ્યાએ વાયુ-
નો પ્રવેશ મુસ્લ ન થતો હોય, તે જગ્યાએ કાઢવો.

પરસેવો કહાડવાથી કેટલા માર્ગોએ રોગ દૂર થાયછે.

स्वेदात्धातुस्थिता दोषाः स्वेदास्विन्नस्य देहिनः ॥ ४२ ॥ द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठांतर्गता यांति विरेकताम् ॥

ઓષડાથી માણસના શરીરનો પરસેવો કાઢવા પછી, મ્હોટા વા-
સણમાં તેલ ભરી; તેમાં તે માણસને બેસાડવો, તેમાંનું તેલ બેસનારની
ડુંટીથી ચાર આંગળ ઉંચું ચઢે તેટલું ભરવું જોઈએ; તેમ કરવાથી કો-
ઠામાં તેલનો પ્રવેશ થઈ, તેના શરીરનો વાતાદિક ત્રણે રોગ; જે રસાદિ
સાતે ધાતુમાં ભરાયેલો હોયછે; તેને પાતળો કરી ઝાડામાર્ગે ઢાળ થઈ
બાહાર પડેછે.

પરસેવો કાઢયા પછી ઢાળ થવાની પરિક્ષા.

स्विद्यमानशरीरस्य हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ॥ ४३ ॥ स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥

માણસનો પરસેવો કાઢવાથી, તેના પેટમાંનો રોગ જાતો થઈ,
ઝાડામાર્ગે ઢાળ થવા પછી, તેની છાતીએ ચૂનાને પાણીમાં ઘસી, તેનો

લેપ કરવો; તેથી તેના શરીર સુખાકારી થાય. જે માણસને તેલમાં બે-શાડવો. તેના શરીરનો રોગ પાતળો થઈ, ગ્રાહમાર્ગે ઢાળ થવાથી, તેની આંખોને કમળફુલ અથવા કેલના પાંત્રાની શિતળતા કરવી, તે થંડક કરેથી શરીરની ગ્લાનિ દૂર થઈ પ્રકૃતિ સ્થીર થાય.

કેટલા રોગીનો પરસેવો કાઢવો લાયેક ન હોય તે.

अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणी पिपासितः ॥ ४४ ॥ अतिसारी रक्तपित्ती पांडुरोगी तथोदरी ॥ मदार्त्तो गर्भिणी चैव नहि स्वेद्या विजानता ॥ ४५ ॥ एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ॥

જે માણસને અજીર્ણ રોગ, દુર્બળ, પરમો, ઉરઃક્ષત હયાનો, જેને અતિશે પાણીની પ્યાસ કે તૃષા, અતિસાર, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, પેટના ઉદરરોગ, કેફનો મદરોગ, ગર્ભવાન સ્ત્રી; એટલા રોગીનો પરસેવો કહાડવો નહી. વખતે તેવા રોગીને પરસેવો કાઢવાની જરૂર પડે તો હલકો ઉપાય કરી થોડોક કાઢવો.

અલ્પ પરસેવો કાઢવાની જગ્યા.

मृदुस्वेदं प्रयुंजीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥ ४६ ॥

છાતી, અંડ, અને આંખો ઉપર ગર્મ પાણી છાટીને પરસેવો કાઢવો, તેને મૃદુ કહેછે.

અતિશે પરસેવો નિકળવાથી દુઃખ.

अतिस्वेदात्संधिपीडा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रमः ॥ पित्तासृक् पिटिकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ ४७ ॥

શરીરમાંથી અતિશે પરસેવો કાઢવાથી, સર્વે સાંધાવોંને દુઃખાવો, દાહ, તૃષા, ગ્લાનિ, નબળાઈ, ભ્રમતા, લોહી ઉકાળાનો રક્તપિત્ત, એટલા રોગ થાય; અને શરીર ઉપર ફોડલીવો ઉત્પન્ન થાય; તેનું સમન કરવાને શીતળ કે ઠંડકના ઉપાય કરવા.

ચાર પ્રકારે પરસેવો કાઢવાની રીત છે, તેમાં તાપ-સંજ્ઞકના લક્ષણ.

तेषु तापाभिधः स्वेदो वालुकावस्त्रपाणिभिः ॥ कपालकंदुकांगारैर्यथायोग्यं प्रजायते ॥ ४८ ॥

ચાર પ્રકારે પરસેવો કાઢવાની રીત છે, તેમાં એક તાપ નામેછે; તે રેતીનો, કાપડનો, હાથનો, ઠીકરાનો, કપડાના દડાનો, અંગારાનો; એટલામાંથી હરએકને તપાવી શેકવું. રેતી ઈત્યાદિકમાં જેટલી જેમાં શક્તિ હોય, તેટલો શેક લાગી પરસેવો ઉત્પન્ન થાય; તેવી રીતે છ પ્રકારે પરસેવો કહાડવાની ક્રિયા નીચે લખેલી છે. ખેર અથવા શખ્ત લાકડાનો જળદ અગ્નિ કરી, તેઉપર ઠીકરામાં રેતી તપાવી, એરંડવાના પોત્રામાં તેની પોટલી બાંધી, તેથી માણસનું શરીર શેકવું, તેમજ હાથની હથેલી અગ્નિઉપર તપાવીને અથવા કપડાનો દડો અગ્નિઉપર તપાવીને; તથા કપડાનો ડુચો અગ્નિઉપર ગર્મ કરીને; કે અગ્નિ ઠીકરામાં ભરી શેકવાથી; અગ્નિને શગડીમાં ભરી ખાટલાના નિચે મુકી શેકવું એટલા શેકવાના ઉપાય કરેથી પરસેવો નિકળેછે.

ઉષ્માસંજ્ઞક નામે શેકથી પરસેવો કાઢવાના લક્ષણ.

उष्मा स्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहपिंडेऽष्टकादिभिः॥ मतप्तैरम्लसिक्तैश्च कायेरङ्कवेष्टिते ॥ ४९ ॥ अथवा वातनिर्नाशिद्रव्यक्वाथरसादिभिः॥ उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वछिद्रं निधाय च ॥ ५० ॥ विमुच्चास्यं त्रिखंडां च धातुजां काष्ठवंशजाम् ॥ षडंगुलास्यां गोपुच्छां नलीं युंज्याद्विहस्तिकाम् ॥५१॥ सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतं ॥ हस्तिशुंडिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ ५२ ॥ पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ॥ काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ॥ ५३ ॥ वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ॥ एवं माषादिभिः स्विन्ने शयानः स्वेदमाचरेत् ॥ ५४ ॥

લોહડાનો ગોળો અથવા મટોડીની ઈટ, નખ્યુ સારી રીતે તપાવીને, તેઉપર છાસ કે કાંજી અથવા ખટાસનું પાણી છીપી, રોગીને કામળી, ડાબળી હોરાડી, ઉપલા ગોળાથી અથવા ઈટથી તેનું શરીર શેકવું, તેથી પરસેવો નિકળે; દશમૂળાદિક એટલે સાળવણ, પિઠવણ, રિંગણી, ડોરલી, ગોખરૂ, ગુળવેલ, યેરણુ, ટેંટુ, પાડળમૂળ, શિવણમૂળ; એટલા વાયુ હરતા ઓષડાનો ઉકાળો અથવા તેનો રસ ગર્મ કરી મટોડીની ધાગરમાં ભરીને, તેના મોહને ડાટો મારી તેઉપર કપડછાંદની મુદ્રા કરી; હરયેક ધાતુની અથવા લાકડાની કે બાંબુના ત્રણ કટકાના છેડા એક બીજાઉપર ભરાવીને

બે હાથ લાંબી નળી કરવી; તેનો એક છેડો ત્રણ આગળ પોહલો અને બીજો ૭ આંગળ પોહળો રાખવો. ગાયના પુછડા જેવો અથવા હાથ્થીની સુંઢ જેવો તે ઢળતો કરવો; તેને હસ્તિશુંડિકા યંત્ર કહેછે. મટોડીની એક ઘાગરના પડખામાં ૭ આંગળ પોહોલો એક વિંધ પાડી, તેમાં નળીનો પોહલો છેડો ભરાવવો, તે નળીની સર્વે સાંધને છાણમટોડીનો ઠર ચઢાવવો, તેમાંની બાફ ન જાય તેમ કરવું. પછી શુંડિકાના મોહને ડાટો મારી, જલદ અગ્નિના ચૂલાઉપર ઘાગર મુકી, સારી રીતે તેમાંનો ઉકાળો તપાવીને, બાફ નિકળવા લાગે તે વખતે ઉતારી; પછી વાયુથી પીડાયલા રોગી માણસને શરીરે તેલ કે ઘી મરદન કરી, સારી રીતે સ્થીરપણે બેસાડી, શરીરઉપર ગોદડુ અથવા રજાઈ કે કાંમલી અથવા ઢાબલી, હોરાડી, તેની ચારે બાજુએથી છેડા દબાવી, તેની અંદર ઉપલી ઘાગરની નલીનું મોહ ભરાવી; આસ્તે આસ્તે નલીના મોહનો ડાટો ઉઘાડતા જવુ; કે શરીરેથી પરસેવો સારી રીતે નિકળે. બીજી રીતે, ૩॥ થી ૪ હાથ લાંબો જમીનમાં ખાડો ખોદી, તેમાં ખેરના લાકડા સળગાવી, તે ખાડો તપેથી અગ્નિ બહાર કહાડી લેવો, પછી તે ખાડામાં દૂધ, ધાણાનું પાણી અથવા છાસ કે કાંજી છીપીને ખમાય તેટલો ઠંડો પાડવો; તેમાં એરંડયા, આકડા, નઘોડ ઈત્યાદિ વાયુ હરતા પાંત્રામાંથી જે મળી આવે તે પાઠરીને, તેઉપર રોગીને સુવાડવો અને શરીરઉપર ગોદડી કે રજાઈ હોરાડી, શરીરનો પરસેવો કાઢવો. ત્રીજી રીતે અડદને અર્ધા કાચા રહે તેમ બાફીને ઉપલી રીતે ખાડામાં તેને પાઠરી, તેઉપર એરંડયા અથવા ઉપર લખેલા વાયુ હરતા પાંત્રા પાઠરી, તેઉપર રોગીને શુવાડવો, અને તેને કામળો કે ઢાબલી હોરાડી, પરસેવો કાઢવો. એ પ્રમાણે ઉષ્મ-સંગ્નક પરસેવો કાઢવાના લક્ષણો જાણવા.

ઉપનાહસંજ્ઞક નામે શેકના લક્ષણ.

अथोपनाहस्वेद्यं च कुर्याद्वातहरौषधीः ॥ प्रदह्य देहं वातार्तं क्षीरमांसरसान्वितैः॥९९॥ आम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः॥

ઉપર લખેલા દશમૂળાદિ ઓષડો; વાયુહર્તા લાવી કુટી, તેનું ચૂર્ણ કરી રાખવું; દૂધ અને હરણ નામે જનાવરના માંસનો ઉકાળો કરી, તેમાં ઉપલા ચૂર્ણમાંથી થોડું કાળવી ગરમ કરીને, રોગીના શરીરે તેનો લેપ કરવો,

તે ઉપર કપડાના પાટા કે ગરમ કાપડનું બદીઆન અને ઈજાર તંગ પેહેરાવી પરસેવો કાઢવો; અથવા વાયુહર્તા ઓસડો લાવી કુટીને ચૂર્ણ કરી, છાસ કે કાંજીમાં તેની ચટણી વાટી, તેમાં થોડુંક સિંધાલુણ અને તલનું તેલ કાળવી થોડુંક ગરમ કરી, પછી વાયુથી પીડાતા રોગીના શરીરે જાડો લેપ કરવો, તે ઉપર કપડાના પટા કે ઉપલી રીતે ગરમ કપડાં, તંગ પેહેરાવી પરસેવો કહાડવો.

મહા શાલ્બણ નામે શેકનો પ્રયોગ.

उपग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥ ५६ ॥ दधिसौवीरकक्षारैर्वीरतर्वादिना तथा ॥ कुलित्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥ ५७ ॥ शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ॥ एरंडमूलबीजैश्च रास्नामूलकशिग्रुभिः ॥ ५८ ॥ मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ॥ प्रसारण्यश्वगंधाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥ ५९ ॥ गुडूचीवानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः ॥ क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥ ६० ॥ महाशाल्बणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्तिजित् ॥

ગ્રામ્ય માંસ એટલે મુરઘા, બકરા ઈત્યાદિના માંસને કહેછે. અનૂપમાંસ એટલે કાચબા, ચક્રવાક પક્ષી; મચ્છ ઈત્યાદિક એટલે જળચરોના માંસને કહેછે. જીવનીય ગણના ઓસડોમાં કાંકોલી, ક્ષીરકાંકોલી, જીવક, રૂષભક, મેદા, મહામેદા, હરણવેલ, જેઠીમધ, રાની મગ, રાની અડદ; એ દસ વસ્તુને કહેછે. તે અને દહી અથવા ઘઉ કે જવ, કાચા અથવા શેકેલાને કુટી, તેમાં પાણી નાખી ત્રણ દિવસ રાખવું; તેને સૌવીર કહેછે. તે સર્વે અને સાજીખાર, જવખાર, ખાંગડખાર, તથા વીરતર્વાદિ ગણના ઓસડો બીજાખંડમાં કાઢા પ્રકરણના શ્લોક ૧૪૦ થી ૧૪૩ માં લખેલા છે તે. અને કુળથિ, અડદ, ઘઉ, અળશી, તલ, સરશી, વરિયાલી, દેવદાર, નઘોડ, કળોજી, એરંડમૂળ, એરંડબીજ, રાસ્ના, મુળા, શેકટાની છાલ, શુવા, રાની તુળશી; પંચલવણ એટલે સિંધાલૂણ, સંચળ, બિડલોણ, સમુદ્રમીઠુ, ખાંગડખાર એ પાંચ ખાર; દાડમ, ચાંદવેલ, આસંધ, ચિકણામૂળ, દશમૂળ અગાઊ લખેલા છે તે. ઉપલા સર્વે ઓસડો લાવી કુટીને થોડા ગર્મ કરી કપડામાં પોટલી બાંધી, તે પોટલીથી રોગીના શરીરને શેક કરેથી, પરસેવો નિકલી સર્વે વાયુના રોગ દૂર થાય.

દ્રવસંજ્ઞક નામે શેકના લક્ષણ.

द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यक्काथेन पूरिते ॥ ६१ ॥ कटाहे कोष्ठके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ॥ नाभेः षडंगुलं यावन्मग्नः काथस्य धारया ॥ ६२ ॥ कोष्ठके स्कंधयोः सिक्तस्तिष्ठेत्स्निग्धतनुर्नरः ॥ एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ ६३ ॥ एकांतरे द्व्यंतरे वा स्नेहो युक्तोवगाहने ॥ शिरामुखे रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ॥ ६४ ॥ शरीरे बलमाधत्ते युक्तस्नेहावगाहने ॥ जलसिक्तस्य वर्धते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ ६५ ॥ तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥ नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ ६६ ॥

આગાઉ લખેલા વાયુહર્તા દશમૂળોનો ઉકાળો કરવો; રોગીના શરીરે ઘી અથવા તેલ મરદન કરી, તેને પીપ અથવા તાંબાના મ્હોટા વાશણમાં બેશાડી, ઉપલો ઉકાળો ગરમાગરમ શરીરે શેહવાય તેવો ધાધરમાં ભરી, તે રોગીની ખાંદઉપર ઉકાળાની ધાર કરવી; તેવી રીતે ધાર એટલા સૂધી કરવી કે બેઠેલા રોગીની છાતી શુધી ઉકાળાનું પાણી ચહે, તેટલા શુધી ધાર કરીને પરસેવો કાઢવો. એજ પ્રમાણે તલના તેલની અથવા દુધની કે ઘીની ધાર રેડી, રોગીને ગર્મ કરી પરસેવો કાઢવો. ઉપલી રીતે પરસેવો કાઢવાનો ઠરાવ, એક દિવસને અથવા બે દિવસને આંતરે રાખવો, તેથી કરીને શરીરની સર્વે નસોના મુખો, રૂવાટાના છિદ્રોને માર્ગે તથા નાડીવાટે, ઉપલા સ્નેહાદિક પદાર્થ શરીરમાં પ્રવેશ થઇ, શરીરને તૃપ્ત કરી બળ ઉત્પન્ન કરેછે. તેવિશે દૃષ્ટાંત જેમ, ઝાડોના મૂળોને પાણી છીપેથી તે વધેછે. તેમ તેલાદિક સ્નેહમાં રોગીને બેશાડેથી, તેની રસાદિ સાત ધાતુ વધે, અને વાયૂનો નાશ થાયછે. એ ઉપાય વાયૂનો નાશ કરવાને અતિશે સરશ છે.

વધારે પરસેવો કહાડવાનો અટકાવ.

शीतशूलाद्युपरमे स्तंभगौरवनिग्रहे ॥ दीप्तेऽग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ६७ ॥

શરીરમાંથી શીતળતા અને શૂળ દૂર થાય, શરીર જખાડાતુ છૂટે અને હલકુ થાય, અન્નાદિકનું પાચન થઇ, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

भूख सारी लागे, शरीर सुवाळु थवाथी परसेवो काढवाना, उपाय करता अटकाववुं.

परसेवो काडवा पछीना उपाय.

सम्यक् स्विन्नं विमृदितं स्नानमुष्णांबुभिः शनैः ॥ भोजयेच्चाभिष्यंदि व्यायामं च न कारयेत् ॥ ६८ ॥

शरीरनो परसेवो काढेलो होय तेने, अने जेना शरीरे तेल मरदन करेलुं होय तेने, हुकायेला पाणीथी नहवडाववु; अने कफकारक पदार्थ नहीं खवाडवा तथा अतिशे मेहनत न कराववी.

अथ तृतीयोऽध्यायः प्रारंभः

त्रिजो अध्याय प्रारंभ.

परसेवो काडवा पछी उलटीनी विधी करवी तेनो प्रथम वखत.

शरत्काले वसंते च प्रावृट्काले च देहिनाम् ॥ वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ ६९ ॥

तोळा अने वरस्चिक संक्रांती सुधी सरद रुतुमां; कुंभ अने मीन संक्रांती सुधी वसंतरुतुमां; मिथुन अने कर्क संक्रांती सुधी वर्षा रुतुमां; एटली रुतुमां माणसोने उलटीनुं अने ढाळ थवानुं ओषड आपवुं. तेथी रोगीनी प्रकृति चोख्खी थायछे.

उलटी करावववा लायेक रोगी.

बलवंतं कफव्याप्तं हृल्लासार्तिनिपीडितम् ॥ तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ७० ॥ विषदोषे स्तन्यरोगे मंदेऽग्नौ श्लीपदेर्बुदे ॥ हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ७१ ॥ विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ॥ अपस्मारज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥७२॥ नासाताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्रावे द्विजिह्वके ॥ गलशुंड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥७३॥ मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ॥

बळवान जे माणस, अने कफकोपसहित होय ते, जेना मुखेथी लाळ गळे ते, जेने उलटी करवानी टेव होय ते, एवी वस्तु आ-

ધાનો રોગ, સ્તન કે કાનનો રોગી, અગ્નિમાંદ્યમાંથી થયેલા સર્વે રોગીને, હાથીપગાનો શ્લીપદરોગ, ઉકમી ગાંઠના અર્બુદરોગ, હૈયાનો હૃદ્રોગ, શરીરસડાનો કુષ્ટરોગ, બદફેલીનો વિસર્પરોગ, પરમો, અજીર્ણના સર્વે રોગ, ભ્રમણ અને મતિભ્રમ, વિદારિકારોગ ચામડીને નકશી પડવાનો, ગંડમાળાનો ભેદ અપચીરોગ, ખાંસી, આફ્રણ, શ્વાસ, બળગમનો પીનસરોગ, વધરાળનો વૃદ્ધિ, ફેફરાનો, તાવ, ઉન્મત્તનો ઉન્માદ, લોહી ઝાડાનો રક્તાતિસાર, નાક શડવાનો નાસાપાક, તાળવાનો તાળુપાક, ઓઠપાક, વેહતા કાનનો કર્ણસ્રાવ, બે જીભનો દ્વિજીહ્વક, પડજીભનો ગળશુંડ, ઝાડાનો અતિસાર, પિત્તશ્લેષ્મરોગ, ચરબી વધવાનો મેદારોગ, અરૂચી; તે રોગોવિષે ખુલાસો પ્રથમ ખંડમાં સર્વે લખેલો છે. તેમાંથી ઉપલા રોગીને ઉલટી વૈદે કરાવવી.

ઉલટી ન કરાવવા લાયેકના રોગી.

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७४ ॥ नातिवृद्धो गर्भिणी च नच स्थूलः क्षतातुरः॥ मदार्तो बालको रूक्षः क्षुधितश्च निरूहितः ॥७५॥ उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च दुच्छर्दिः केवलानिली ॥ पांडुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ७६ ॥ एतेप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विषपीडिताः ॥ कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकाथप्रपानतः ॥ ७७ ॥

આંખોનો તિમિરરોગ, પેટમાં ગોળાનો ગુલ્મરોગ, પેટના સર્વે રોગ, શરીર તવાયલું, અતિશે વૃદ્ધ જઈફને, ગર્ભિણ સ્ત્રીને, અતિશે ભારી જેનું મ્હોટું શરીર, હૈયે જખમ ઉરઃક્ષત રોગી, ઉન્મત્ત મદ રોગીને, બાળક, શરીરે તેજહિણ અને રૂક્ષ, ભૂખ્યો, નિરૂહિત એટલે જેને ઝાડામાર્ગે ઓષડોની પીચકારી મારેલી હોય તે, ઉર્ધ્વરક્તી એટલે જેને મસ્તકે લોહી ચહડતુ કે તેની ઉલટી થતી હોય તે, જેને ઉલટીનું બળ નહી શેહેવાય તે, જેને ફકત વાયુકોપનું બળ હોય તે, પાંડુરોગી, કર્મ જીવડાનો જંત રોગ, જે અતિશે મ્હોટા પોકારે કે બુમ બરાડા પાડેથી જેના ગળાનો અવાજ ફાટી ગયેલો હોય તે; એટલા રોગીને ઉલટીનું ઓષડ આપવું નહીં. પણ જો તેને અજીર્ણ, ઝેરી વસ્તુ ખાવાનો રોગ થયો હોય તો, જેઠીમધ અથવા મહવડાની છાલનો ઉકાળો પીવાડી ઉલટી કરાવવી.

ઉલટી કરાવવાને કેટલા રોગી લાયક નહીં.

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं न वामयेत् ॥

જે રોગી શરીરે નાજૂક હોય, કૃશ કે નબળો, શરીર તવાયલો, બાળક, વૃદ્ધ, બિકણો; એટલાને ઉલટીનું ઓષડ આપવું નહીં.

ઉલટીના ઓષડ, અગાઉ ખાવાના પદાર્થ.

पीत्वा यवागूमाकंठं क्षीरतक्रदधीनि वा ॥ ७८ ॥ असात्म्यैः श्लेष्मलैर्भोज्यैर्दोषानुत्क्लिश्य देहिनः ॥ स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते ॥ ७९ ॥

જે રોગીને ઉલટી કરાવવી હોય, તેને પ્રથમ પેટ ભરીને ચોખાની કાંજી, દૂધ, છાસ, અથવા દહી પાવું; અને જે જણસનો તેને અભાવ થતો હોય, તે પદાર્થ તથા કફકર્તા પદાર્થ ખવાડી, માણસના મનનો અને રોગનો ઉછાળો કરાવવો; તેથી માણસને સારી રીતે ઉલટી થાયછે. જેટલા માણસને ઘી ઇત્યાદિ સ્નેહપાન કરાવેલું હોય, તેને એક દિવસને આંતરે ઉલટી કરાવવાનો પ્રયોગ કીધાથી ઉત્તમ પ્રકારે ઉલટી થાયછે.

ઉલટીવિષે સાહ્ય પદાર્થ.

वमनेषु च सर्वेषु सैंधवं मधु वा हितम् ॥ बीभत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ ८० ॥

ઉલટીમાટે જેટલા ઓષડોના પ્રયોગ છે, તેમાં સિંધાલૂણ અથવા મધને મેળવવું નહીં, કેમકે તેથી ઉલટીનો અટકાવ થઇ તેને હિતકારક થાયછે. બીભત્સ એટલે ઉલટીના ઓષડમાં ઘી મેળવીને આપવું. પણ હરયેક રોગીને ઝાળ કે ઝાડામાટે ઓષડ આપવામાં ઘી મેળવવું નહીં.

ઉલટીમાટે કાઢો કરવાનું વજન.

क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ॥ अर्धभागावशिष्टं च वमनेष्ववचारयेत् ॥ ८१ ॥

ઉલટીમાટે ઉકાળાના ઓષડો ૧૬ તોલાના વજને લેવું; તેને ખાંડ કુટી, તેમાં પાણી ૨૫૬ તોલા નાખી ઉકાળવું; પાણી બળતાં અર્ધું બાકી રહેવાથી ગાળીને પીવું.

ઉલટીમાટે કાઢો પીવાને પ્રસ્થનું વજન.

काथपाने नवमस्था ज्येष्ठा मात्रा मकीर्तिता ॥ मध्यमा षण्मिता मोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी ॥ ८२ ॥

મજબુત બાંધાના મ્હોટા માણસને ઉલટીમાં, મ્હોટી માત્રાનો ઉકાળો; પીવાને નવ પ્રસ્થના ૪૮૬ તોલા જાણવા. છ પ્રસ્થના ૩૨૪ તોલાનો કાઢો, પીવાની મધ્યમ માત્રા જાણવી. ત્રણ પ્રસ્થના ૧૬૨ તોલાનો કાઢો, પીધાથી હલકી માત્રા જાણવી. હાલના કલિયુગમાં નબળા માણસો હોયછે. માટે ઉપલા વજનથી થોડે હિસ્સે લીધાથી ફાયદો થાયછે.

ઉલટીમાટે ચટણી, ચૂર્ણ ઇત્યાદિકનું વજન.

कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया ॥ मध्यमं द्विपलं विद्यात् कनीयस्तु पलं भवेत् ॥ ८३ ॥

ઓષડો શૂકા હોય તો તેમાં પાણી નાખી, અને લીલા હોય તો તેની ચટણી વાટવી તે; ચૂર્ણ, અવલેહનું વજન બાર તોલા, મજબુટ બાંધાના મ્હોટા માણસને આપ્યું હોય તો, તે મ્હોટી માત્રા જાણવી; આઠ તોલા આપવાથી મધ્યમ માત્રા જાણવી; અને ચાર તોલાને વજને આપવાથી હલકી માત્રા જાણવી.

ઉલટીવિષે ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ટ બળનું વજન.

वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तांतमुत्तमाः ॥ षड्वेगा मध्यवेगाश्च चत्वारस्त्ववरा मताः ॥ ८४ ॥

રોગીને ઉલટીનું ઓષડ આપવાથી; સાતમી ઉલટીસુધી સર્વે રોગ બહાર પડેછે; અને આઠમી ઉલટીમાં પિત્ત પડવાથી તે ઉત્તમ વેગ જાણવો. તેમજ પાંચમી ઉલટીમાં સર્વે રોગ બહાર પડી, છઠ્ઠીમાં પિત્ત પડવાથી મધ્યમ વેગ જાણવો. ત્રણ ઉલટીમાં સર્વે રોગ બહાર પડી, ચોથીમાં પિત્ત પડવાથી કનિષ્ટ વેગ જાણવો.

ઉલટીવિષે અને સંગરા મુકવાને પ્રસ્થોનું વજન.

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥ सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ ८५ ॥

ઉલટી અને હાળ થવા માટે ઓષડનું વજન પ્રસ્થ એટલે ૫૪ તોલા કહેલું છે. ફસ ખોલવાને કે શિંગરા મુકવાને મજબુત બાંધાના અતિશે લોહી ભરેલા માણસને ૫૪ તોલા શુધી લોહી કાઢવું.

ઓષડથી ઉલટીમાં કફાદિકને જીતવું.

कफं कटुकतीक्ष्णेन पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् ॥ सस्वादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ ८६ ॥

તીક્ષ્ણ એટલે સૂંઠ, મરી, પિપર ઈત્યાદિક તીક્ષ્ણ ઓષડોથી કફને જીતવો. મધુર એટલે દ્રાક્ષ, દાડમ, ગોળ, શાકર ઈત્યાદિક મધુર છતા ઠંડા ઓષડોથી પિત્તને જીતવો. મધુર, ક્ષાર, અમ્લ અને ઉષ્ણ એટલે સિંધાલૂણ, સમુદ્રમીઠું, સંચળખારથી; વાયુસાથે મળેલા કફને જીતવો.

કફ ઈત્યાદિક ઉલટીમાં પાડવાને ઓષડો.

कृष्णाराठफलैः सिंधुकफे कोष्णजलैः पिबेत् ॥ पटोलवासानिंबैश्च पित्ते शीतजलं पिबेत् ॥ ८७ ॥ सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ॥ अजीर्णे कोष्णपानीयं सिंधुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥ ८८ ॥

કફ રોગને પિપર, ગેળફળ, સિંધાલૂણ ત્રણેનું ચૂર્ણ; હુફાયલા પાણીમાં મેળવીને પીધાથી, ઉલટીમાં કફ પડેછે. પિત્તરોગને પટોળ, અડુળસો, કડવા લિંબડાના પાંત્રા; સર્વેનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં ડોહી પીધાથી ઉલટીમાં પિત્ત પડેછે. કફ વાયુની પીડા હોયતો, ગેળફળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવીને પીધાથી, માણસને ઉલટી થઈ કફવાયુની પીડા દૂર થાય. અજીર્ણ રોગમાં હુફાયલા પાણીસાથે સિંધાલૂણ મેળવીને પીધાથી માણસને ઉલટી થઈ અજીર્ણ દૂર થાય.

ઉલટી કરાવવાને બહારના ઉપાય.

वमनं पाययित्वा च जानुमात्रासने स्थितम् ॥ कंठमेरंडनालेन स्पर्शतं वामयेद्भिषक् ॥ ८९ ॥ ललाटं वमतः पुंसः पार्श्वौ द्वौ च प्रबोधयेत् ॥

ઉલટીનું ઓષડ પાધાપછી, તેને ઢીંચણ ગુઢણ લગાડી બેશાડવો, અને એરંડયા ઝાડના કુમળા મૂળની ઝીણી દાંડી લાંબી લઈ, રોગીના

મોહમાં ભરાવી ગળાની અંદર આસ્તે આસ્તેથી ઉતારવી કે સેરવવી; તેમજ તેને જરા જરા આગળ પાછલ સેરવીને, ઉલટી કરાવવી, તેસાથે ઉલટી કરનારના કપાળની બેહુ બાજુએ હલકા હાથે ચોળવું.

ઉલટીના ઓષડથી નવા રોગ થવાના લક્ષણ.

प्रसेको हृद्ग्रहः कोठः कंडू दुश्छर्दिताद्भवेत् ॥ ९० ॥

ઉલટીનું ઓષડ ખાધાથી, કઈપણ નવો વિકાર થાય તેના લક્ષણ; મોહમાર્ગેથી લાળ ગળે, હૈયાને પીડા, શરીરે ગાંધીણમાંખી કરડેથી ઝીણી-ઝીણી ફોલ્લીવો થાય; તેવી રીતે ફોલ્લીવો ઉઠે, ખજવાલ થાય.

અતિશે ઉલટી થવાથી રોગ.

अतिवांते भवेत्तृष्णा हिक्कोद्गारौ विसंज्ञिता ॥ जिव्हानिःसर्पणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः ॥ ९१ ॥ रक्तछर्दिष्ठीवनं च कंठे पीडा च जायते ॥

ઓષડો ખાધાપછી અતિશે ઉલટી થવાથી, તેને તૃષા, ખ્યાસ ઘણી લાગે, હેડકી. શરીર ભારે થાય, સાંધે સાંધા ઢીલા થાય, જીભ વાંકી પડે અથવા લઠડે, આંખો ઉંડાણમાં જાય કે ખેંચાય, ચંચળ ચકવક થાય, મતિભ્રમ થાય, દાઢીનું થુઠયુ જખડાય કે દુખે, મૂખમાર્ગે લોહી પડે, વારંવાર થુંકો આવે, ગળામાં વેદના થાયછે.

અતિશે ઉલટી થવા પછી ઉપાય.

वमनस्यातियोगे च मृदु कुर्याद्विरेचनम् ॥ ९२ ॥

રોગીને અતિશે ઉલટી થવાથી, તેને હલકા ઢાળનું ઓષડ આપવું.

અતિશે ઉલટીથી જીભ ઉંડાણ જાયતો ઉપાય.

वदनांतः प्रविष्टायां जिव्हायां कवलग्रहः ॥ स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्घृतक्षीररसैर्हितः ॥ ९३ ॥ फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥

અતિશે ઉલટીથી રોગીની જીભ અંદર ખેંચાઈ ગઈ હોય તો, ખાટી, લિંબુ, મિઠી, ખારી વસ્તુ, ઘી, દૂધ, શાકર, ગોળ, મનને ગમતી જણ-

સોસાથે ભાત ખાવાને આપવો; ફળતુ માણસોને રોગીની પાસે બેસાડી તેને લિંબુ, નારંગી, સંતરા, કમળા, ચુસાડવા, એટલે રોગીની જીભને પાણી છુટી, જીભ ઉપર ચહડી ઠેકાણે આવી; શરીરને સુખાકારી થશે.

અતિશે ઉલટીથી જીભ બહાર નિકળી આવે તેનો ઉપાય.

निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कं लिप्त्वा प्रवेशयेत् ॥ ९४ ॥

અતિશે ઉલટી થઈ માણસની જીભ બહાર આવી હોય તો; તલ અને દરાખની ચટણી વાટી તેનો લેપ જીભને કર્તા કર્તા, ઉપર ચહડાવી, મોહની અંદર લઈ જઈ આસ્તેથી બરોબર બેશાડવી.

અતિશે ઉલટીએ, આંખોના ડોળા ખેચવાથી ઉપાય.

व्यावृत्ताक्षिणि घृताभ्यक्ते पीडयेच्च शनैः शनैः ॥

જે માણસના ડોળા, અંદર ખેંચાવાથી; હલકા હાથે તેની ઉપર ઘી મરદન કરી ઠેકાણે લાવવા.

દાઢીનું થુઠયુ જખડાય તેનો ઉપાય.

हनुमोक्षे स्मृतः स्वेदो नस्यं च श्लेष्मवातहृत् ॥ ९५ ॥

અતિશે ઉલટી અથવા બગાશા ઇત્યાદિથી, દાઢીનો ઉપલો કે નિચલે ભાગ જખડાવાથી, શરીરનો પરસેવો ઉપર લખેલીરીતે કાઢવો, કફ્વાયુહર તિક્ષ્ણ ઓષડો નાકમાં નાખવા. બેહુ દાઢની વચમાં અંગુઠો ભરાવી જડબુ બેસાડવું શરખુ કરવું.

ઉલટી થતા લોહી પડવાથી ઉપાય.

रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥

અતિશે ઉલટી થવાથી લોહી ઓકવા લાગે તો, રક્તપિત્તરોગના લખેલા ઉપાય કરવાથી લોહી બંધ થશે.

અતિશે ઉલટીથી પ્યાસ કે તૃષા લાગે તો ઉપાય.

धात्रीरसांजनोशीरलाजाचंदनवालकैः ॥९६॥ मंथं कृत्वा पाययेत् सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ शाम्यंत्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः॥९७

આંમળા, રસાંજન એટલે દારૂહલદને બકરીના દુધમાં ઉકાળી માવો કરવો તે, વાળો, ભાતની ધાણી, લાલચંદન, નેત્રવાળો; ૭ ઓખડો ચાર ચાર તોલાનું ચૂર્ણ; સોળ તોલા પાણી હાંડલામાં ભરી તેમાં ઉપલું ચૂર્ણ નાખી; રવઇથી સારી રીતે વહલોવીને તેને ગાળી લેવું; તેને મથ કહેછે. તેમાં ઘી, મધ અને શાકર મેળવીને પાધાથી તૃષા દૂર થાય.

ઉલટીથી નિરરોગી થવાના લક્ષણ.

हृत्कंठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्नित्वं च लाघवम् ॥ कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वातस्य चेष्टितम् ॥ ९८ ॥

ઉત્તમપ્રકારે માણસ વોકવાથી; તેના હૈયાને, હૃદયને, કંઠને, મસ્તકને કફાદિ દોષ દૂર થઈ, તેની શુદ્ધી થાય; કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, શરીર હલકું લાગે, કફપિત્ત રોગ દૂર થાય.

ઉલટી કરવા પછી, તેઉપર પહરેજી.

ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गषाष्टिकशालिभिः ॥ हृद्यैश्च जांगलरसैः कृत्वा यूषं च भोजयेत् ॥ ९९ ॥

માણસ સારીરીતે વોકવાથી બપોરપછી, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, ભૂખ લાગે; તે વખતે મગ કે, શાઠ દિવસે પાકેલા ચોખા, મનને ગમે તેની અથવા હરણ કે બકરાનાં માંસની, કાંજીસાથે ઇત્યાદિકોનું હલકું ભોજન કરવું.

ઉલટી સારીરીતે થવાથી, ન થતા રોગ.

तंद्रानिद्रास्यदौर्गंध्यं कंडूश्च ग्रहणीविषम् ॥ सुवांतस्य न पीडायै भवंत्येते कदाचन ॥ १०० ॥

જે માણસ સારીરીતે વોકવાથી; તેને આંખે ઝાંખ, અંધારા, અતિ નિદ્રા, ઘેન, મુખને દુર્ગંધિ, ખજવાળ, સંગ્રહણીનો ઝાડો, ઝેરનો વિષદોષ, એટલા રોગ કદીપણ થતા નથી.

ઉલટી ઉપર દુઃખદાયેક થતા પદાર્થ.

अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ स्नेहाभ्यंगं प्रकोपं च दिनैकं वर्जयेत् सुधीः ॥ १०१ ॥

ખારે અથવા ન પચે તેવા કઠોળ ઈત્યાદિક પદાર્થ, શિતળ કે થંડુ પાણી, અતિ મેહેનત, મૈથુન, શરીરે તેલનું મરદન કરવું, ગુસ્સો કકાસ કજીઓ, એટલી વસ્તુનો જે દિવસે ઉલટીનું ઓષડ ખાધું હોય તે દિવસે કરવું નહીં.

अथ चतुर्थोऽध्याय प्रारंभ.

અથ ચોથો અધ્યાય પ્રારંભ.

ઉલટી થવાપછી ઝાડાનું ઓષડ ખાવાની વિધી.

स्निग्धस्विन्नस्य वांतस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ॥ अवांतस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १०२ ॥ मंदाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ॥ अथवा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ १०३

અગાઊ લખેલા રોગીને (ઉક્ત) એટલે કહેલી વસ્તુ પીવાડવી, સ્નિગ્ધ એટલે તેજવાન અને મજબુત કરવું; પછી શરીરનો પરસેવો કાઢી સ્વિન્ન કરવું; પછી ઉત્તમ પ્રકારે ઉલટી કરાવી. ઉલટી કરવાપછી ઢાળ થવાનું વિરેચન ઓષડ ક્યારે આપવું; તેનો વિચાર આ ગ્રંથકર્તાને ઉપજ્યેથી, અગાઊ વખાણાયલા રૂષીના ગ્રંથોમાં ભેદ જણાયો. માટે ચરક, શુશ્રુત, વાગભટ ઈત્યાદિક ગ્રંથોનો અભિપ્રાય એવો છે; કે ઉલટીનું ઓષડ ખાઈ ઉલટી કરવાપછી, ત્રિજે કે છઠ્ઠે દિવસે (સ્નિગ્ધ) મજબુત થવાનું ઓષડ ખાવું; પછી ત્રિજે દિવસે શરીરનો પરસેવો કાહાડવો; પછી ત્રણ દિવસસુધી હલકું ભોજન ખાવું. ઉપલી રીતે કીધાપછી સોળમે દિવસે, ઝાડા થવાને રેચન ઓષડ, આપવાને, ઉપર લખેલા ગ્રંથકર્તા રૂષીના મત છે. કેમ કે (અવાંત) એટલે નબળા કોઠાના અનેક રોગોઉપર, ઢાળનું ઓષડ આપવાથી ઝાડાને રસ્તે પડેલો કફ; ગ્રહણી એટલે છઠ્ઠી પિત્તધરા, અગ્નિધરા નામે નાડીવોના સારને, (આચ્છાદન) એટલે ઢાંકછે; તેથી અગ્નિમાંદ્ય રોગ થાય; તેથી ગૌરવ્ય એટલે શરીરે વજનપણું, અથવા પ્રવાહિકા રોગ અતિસારનો ભેદ છે, તે ઝાડાનો રોગ ઉત્પન્ન થાય; અથવા અધઃસ્રસ્ત એટલે કફ અને આમવાયુના ઝાડા થાય. તેઉપર શુકાયલા એરંડમૂળનો ઉકાળો પીધાથી તેને પચાવેછે.

હાળની બીજી રીત.

स्निग्धस्य स्नेहनैः कार्यं स्वेदैः स्विन्नस्य रेचनम् ॥

મરોડીનો ગોળો કે તેની ઇટોને, ગર્મ કરી શેકથી જેનો પરસેવો કાઢેલો હોય; તેવા નબળા કે શૂવાળા રોગીને ઘી, દુધ, ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ હાળને માટે પીવાડવા.

હાળના ઓષડો ખાવાને સાધારણ વખત.

शरहतौ वसंते च देहशुध्यै विरेचयेत् ॥ १०४ ॥ अन्यदात्ययिके काले शोधनं शीलयेद्बुधः ॥

શરદરૂતુ અને વસંતરૂતુમાં, માણસોએ પોતાના શરીરની શુદ્ધી કરવાને હાળનું ઓષડ ખાવું; તેથી શરીરની શુદ્ધી થઈ સારીરીતે ચાલે, ઉક્તકાળ એટલે કહેલા વખત વિના, બીજા વખતમાં રોગ ઉત્પન્ન થવાથી, તેવખતે સારા વિદ્વાન, ઉપકારી વૈદોના વિચારથી હાળનું ઓષડ લેવું.

હાળનું ઓષડ ખાવા લાયેક રોગી.

पित्ते विरेचनं दद्यादामोद्भूते गदे तथा ॥ १०५ ॥ उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥

પિત્તવિકાર, આમવાયુ, પેટનો સર્વે રોગ, આધ્માનવાયુ, અને બંધકોષ્ટ એટલા રોગીને ઘણું કરીને હાળનું ઓષડ આપવું.

રોગ દૂર થવાને હાળની ઉત્કૃષ્ટતા.

दोषाः कदाचित्कुप्यंति जिता लंघनपाचनैः ॥ १०६ ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥

વાયુ ઇત્યાદિક રોગઉપર; લાંઘણ કરવી અને પાચન ઉપાય થવાથી રોગનું શમન થાયછે; તે છતા એકાદ વખતે ફરીને તેનો કોપ થાયછે; પણ હાળનું ઓષડ આપી, રોગને શુદ્ધ કરેલો હોય તો ફરીને પાછો તેનો ઉઠલો મારતો નથી.

હાળનું ઓષડ આપવાને જે રોગી લાયેક ગણાય.

जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगंदरी ॥ १०७ ॥ अर्शःपांडूदर-

ग्रंथीहृद्रोगारुचिपीडिताः ॥ योनिरोगप्रमेहार्ता गुल्मप्लीहव्रणार्दिताः ॥ १०८ ॥ विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविषूचीकुष्ठसंयुताः॥ कर्णनासाशिरोवक्रगुदमेढ्रामयान्विताः ॥ १०९ ॥ यकृच्छोथाक्षिरोगार्ताः कृमिक्षारानिलार्दिताः ॥ शूलिनो मूत्रघातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥११०॥

हाडधगीनो जीर्णताव, वछनाग इत्यादिक झेरी वस्तु खाधानो रोग, वातरक्तनो शरीरशडो, भगंदर, तथा पेटना रोगोने अगाउ लख्याप्रमाणे ढाळ थवानुं ओषड आपवुं; अने फरीने लख्युछे के पेटना रोगवाळाने ढाळ कराववो, तेमां हर्ष, पांडुरोग, ग्रंथिरोग के सर्व जातना गोड, गुमडा, उंडमी गांठो, पाठा वीगरे, हृद्रोग हयानो, अजीर्णनो, अरोचक रोग, परमो, स्त्रिवोनो योनिरोग, गुल्म पेटमां गोळानो रोग, फेफसानो प्लीहा के कवळु रोग, नासूरनो रोग, विद्रधि पाठानो के उंडमी गांठनो रोग, उलटीनो, विस्फोटकना चाठानो, मोरचीनो विषूची रोग, शरीरशडानो कुष्टरोग, काननो रोग, नाकनो नाशारोग, मस्तकरोग, मुखरोग, झाडानी जग्याए गुदरोग, पुरुषना लिंगने उपदंशरोग, कलेजानो यकृतरोग, सोजानो, आंखनो रोग, कृमिरोग, सोमल इत्यादी खाधानो झेरी रोग, तिक्षण खार खाधानो रोग, वायुकोपनो रोग, शूळरोग, मुत्राधातरोग; एटला रोगमांथी हरयेक रोगे दुःखी जे माणस होय, तेने ढाळनुं ओषड आपवा लायेक जाणवुं.

ढाळनुं ओषड आपवा लायेक रोगी नहोय ते.

बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः॥ श्रांतस्तृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ १११ ॥ नवप्रसूता नारी च मंदाग्निश्च मदात्ययी ॥ शल्यार्दितश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ११२ ॥

बाळक, वृद्ध, बुझरग, अतिशे नबळो उरःक्षत के हयाना रोगे घसाई गयेलो, बिहकणु, श्रीमंत, तृषाथी पीडातो, शरीरे अतिशे भारे, गर्भवान स्त्री, नव जातना तावनो रोगी, तूर्त बाळकनो जन्म आपेली सुवावडी स्त्री, मंदाग्नीनो माणस, मदात्य रोगे पीडायलो, शल्य एटले काच, नख, कांटो इत्यादिक शरीरमां भरायलाने शल्यार्दित कहेछे ते, रुक्ष एटले तेजहिणो एटला रोगीने विद्वान वैद ढाळ थवानुं ओषड आपवुं नहीं.

મૃદુ, મધ્યમ કે ક્રૂર કોઠાનો નિયમ.

बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ॥ बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ ११३ ॥ मृद्वी मात्रामृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ॥ क्रूरे तीक्ष्णा मता तज्ज्ञैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ॥ ११४ ॥

જે માણસનો કોઠો અતિશે પિત્તથી ભરેલો હોય, તે મૃદુ એટલે નબળો જાણવો. જેનો કોઠો અતિશે કફ ભરેલો હોય, તે મધ્યમ જાણવો. જેના કોઠામાં અતિશે વાયુ ભરેલો હોય તે ક્રૂર કોઠાનો જાણવો. ક્રૂર કોઠાવાળાને હાળ થવાને દુઃખદાયેક હોયછે; કેમકે હાળનું ઓષડ તેને આપવા છતા, વાયૂના કોપે જલદી ઝાડા ન થાય, એમ જાણવું. મૃદુ કોઠો જેનો છે, તેને નબળું ઓષડ થોડા વજને આપવાથી ઝાડા થાય. જેનો મધ્યમ કોઠો હોય તેને મધ્યમ વજને ઓષડ આપવું; જેનો ક્રૂર કોઠો હોય તેને તીક્ષ્ણ ઓષડો વધારે વજને આપવું.

મૃદુ મધ્યમાદિક ઓષડો.

मृदुर्द्राक्षापयश्चंचुतैलैरपि विरिच्यते ॥ मध्यमास्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरिच्यते ॥११५॥ क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदंतीफलादिभिः ॥

જેનો કોઠો નબળો હોય, તેને દરાખ, દૂધ, અને એરંડયા તેલનો જુલાબ આપવો; જેનો કોઠો મધ્યમ હોય તેને નિસોત્તર, કડું, ગરમાળાનો ગરનો જુલાબ આપવો; ક્રૂર કે શખ્ત કોઠાવાળાને ચોધારાથુવરનું દૂધ, હેમક્ષીરી એટલે પિસોળા, કાંટા ભરેલા ધંતુરાના ફળનો, જેપાળાના બીજનો, ઇંદ્રવણીના મૂળ ઇત્યાદિકનો જુલાબ આપવો.

ઉત્તમાદિ ભેદથી ઝાડાનું પ્રમાણ.

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफांतिका ॥ ११६ ॥ वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका ॥

તીસ ઝાડા થવા પછી, છેલ્લા ઝાડામાં કફ પડવાથી; ઉત્તમ માત્રા જાણવી. વિસમે ઝાડે કફ પડવાથી મધ્યમ માત્રા જાણવી. છેલ્લા દસમાં ઝાડામાં કફ પડવાથી હીણુ માત્રા જાણવી.

જુલાબના ઢાળ થવા માટે કાઢાનું વજન.

द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत् ॥ ११७ ॥ पलार्द्धं च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥

ઢાળ થવા માટે આઠ તોલાના વજને કાઢો, આપવાથી ઉત્તમ માત્રા જાણવી. ચાર તોલાના વજને કાઢો આપવાથી મધ્યમ માત્રા જાણવી. અને બે તોલાના વજને કાઢો પીવાથી કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી.

ઢાળ વિશે ઓષડની ચટણી, લાડું કે ચૂર્ણનું વજન.

कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः ॥ ११८ ॥ कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥

ચટણી, લાડું, અને ચૂર્ણનું હરયેક ઓષડ એક એક તોલો લેવું; તેમાં મધ અથવા ઘી સાથે મેળવીને ઢાળ થવા માટે આપવું. પણ જરૂર પડે તો ઉમ્મર અને રોગનું બળ જોઈ બેથી ચાર તોલા સુધી આપવું.

ઢાળના ઓષડમાં નિસોત્તર વાપરવાની રીત.

पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्राथादिभिः पिबेत् ॥ ११९ ॥ त्रिफलाक्राथगोमूत्रैः पिबेद्व्योषं कफार्दितः ॥ त्रिवृत्सैंधवशुंठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः ॥ १२० ॥ वातार्दितो विरेकाय जांगलानां रसेन वा ॥

પિત્ત કોપ પ્રકૃતિ હોય તો નિસોત્તરનું ચૂર્ણ, દરાખના કાઢામાં મેળવીને આપવુ; અથવા ગુળકંદ કે ગુલાબના ફુલ, વરિયાલી ઈત્યાદિકના કાઢામાં આપવું. કફ કોપ પ્રકૃતીને ત્રિફળાના કાઢામાં; ગાયનું મૂત્ર અને વ્યોષ એટલે સુંઠ, મરી, પીપરનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવું. વાયુ કોપ પ્રકૃતિને ઢાળ થવા માટે; નિસોત્તર, સિંધાલૂણ, સુંઠનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં, અથવા (અમ્લૈ) એટલે જંભીરાના રસમાં, અથવા હરણ કે બકરાના માંસના રસમાં આપવું.

ઢાળ થવાના બીજા ઓષડોથી ઉપાય.

एरंडतैलं त्रिफलाक्राथेन द्विगुणेन च ॥ १२१ ॥ युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥

એરંડયાતેલથી બમણું વજને ત્રિફળાનો કાઢો મેળવીને પીવુ. બમણું વજને દુધમાં એરંડયુ તેલ મેળવીને પીવું; તેથી જલદી ઝાડા થાયછે.

વર્ષા રૂતુમાં ઢાળ લેવાને ઓષડો.

त्रिवृता कौठबीजं च पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ १२२ ॥ समृद्वीकारसक्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥

વર્ષા રૂતુમાં નિસોત્તર, ઇંદ્રજવ, પિપર, સુંઠ, દરાખના ઉકાલામાં; મધ મેળવીને ગર્માગર્મ પીવું.

શરદ રૂતુમાં ઢાળ લેવાના ઓષડો.

त्रिवृद्दुरालभा मुस्ता शर्करा दिव्यचंदनम् ॥ १२३ ॥ द्राक्षांबुना सयष्टीकं शीतलं च घनात्यये ॥

નિસોત્તર, ધમાસો, નાગરમોથ, ખડીશાકર, શફેદ ચંદન, જેઠીમધ, એટલા ઓષડોનું ચૂર્ણ કરી દરાખના પનાહમાં મેળવીને પીવુ. એ ઓષડ શીતળ છે. માટે મધ્ય અને ક્રૂર કોઠાવાળા એ ત્રિકુટ મેળવવું.

હેમંત રૂતુમાં ઢાળ લેવાના ઓષડો.

त्रिवृतां चित्रकं पाठा भजाजीं सरलां वचाम् ॥ १२४ ॥ हेमक्षीरीं च हेमंते चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥

નિસોત્તર, ચિત્રક, પહાડમૂળ, જીરૂ, દેવદાર, ઘોડાવજ, હેમક્ષીરી એટલે પિશોલા અથવા પીળા ફુલનો કાંટાવાળો ધંતૂરો એટલાનું ચૂર્ણ કરી, ગર્મ પાણીમાં સાથે મેળવીને પીધાથી ઢાળ થાયછે.

શિશિર અને વસંત રૂતુમાં ઢાળ લેવાના ઓષડો.

पिप्पली नागरं सिंधुश्यामा त्रिवृतया सह ॥ १२५ ॥ लिहेत् क्षौद्रेण शिशिरे वसंते च विरेचनम् ॥

પિપર, સૂંઠ, સિંધાલૂણ, વરધારા, નિસોત્તર; એ પાંચ ઓષડોનું ચૂર્ણ, મધમાં કાલવીને ઉપલી બેહુ રૂતુમાં ચાટવાથી ઝાડા થાયછે.

ગ્રીષ્મ રૂતુમાં જુલાબ લેવાના ઓષડો.

त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ १२६ ॥

નિસોતરનું ચૂર્ણના સરખે વજને શાકર મેળવીને ફાકવું; તેઉપર ગર્મ પાણી પીવું, તેથી ઝાળ થાયછે.

શૂળેથી ઝાળ થવાને અભયાદિ લાડવા.

अभया मरिचं शुंठी विडंगामलकानि च ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च ॥ १२७ ॥ एतानि समभागानि दंती च द्विगुणो भवेत् ॥ त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥ १२८ ॥ मधुना मोदकं कृत्वा कर्षमात्रप्रमाणतः ॥ एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानुपिबेज्जलम् ॥ १२९ ॥ तावद्विरिच्यते जंतुर्यावदुष्णं न सेव्यते॥ पानाहारविहारेषु भवेन्नियंत्रणं सदा ॥ १३० ॥ विषमज्वरमंदाग्निपांडुकासभगंदरान् ॥ दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शो गलगंडभ्रमोदरान् ॥१३१॥ विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् ॥ वातरोगं तथाध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम् ॥१३२॥ पृष्ठपार्श्वोरुजघनकुक्षूदररुजं जयेत् ॥ सततं शीलनादेष पलितानि विनाशयेत् ॥ १३३ ॥ अभयामोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ॥

શુરવારી હરડે, મરી, શુંઠ, વાવડિંગ, આંમળા, પિપર, પિપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ; એ દશ ઓષડો એકેક તોલો તથા દાંતણીના મૂળ બેતોલા, નિસોત્તર આઠ તોલા, ખડીશાકર છ તોલા; સર્વેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં મેળવી, તેમાંથી એકેક તોલાના લાડવા કરવા; પછી એકેક લાડવો પ્રાતઃકાળે ખાવો, તે ઉપર ઠંડુ પાણી પીવુ. જ્યાંસુધી ઝાડા થાય તેટલા વખત સુધી ગર્મ વસ્તુ ખાવી નહી; અને પીવા ખાવાની હરયેક વસ્તુ કે મેહનતનું કામ હમેશાના નેમ પ્રમાણેજ કરવુ. તેથી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, ખાંસી, ભગંદર, શરીરસડાનો કુષ્ટરોગ, પેટમાં ગોળાનો રોગ, હર્શ, ગળગંડ, ભ્રમણ, પેટનો સર્વે રોગ, વિદાહ, ફમળો, પરમો, ક્ષયરોગ, રાજયક્ષ્મા, આખનો રોગ, વાયુનો રોગ, પેટ ફુગવાનો રોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિશાબ અટકાવાનો, પિશાબમાં પઠરીનો, વાસાનો શૂળ કે રોગ, પાસળાનો, કંબરનો, જાગનો, પગની પોટલીનો, ઉપલા સર્વે રોગ દૂર થાય. તે હમેશા ખાધાથી જુવાનીમાં થયેલા શફેદ બાલ કાળા થાય. તેને અભયામોદક કહેછે, એ લાડવા ઉત્તમ પ્રકારનું રસાયણરૂપ છે.

જુલાબને મદદકર્તા ઉપાય.

पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी ॥ १३४ ॥ सुगंधं किंचिदाघ्राय तांबूलं शीलयेन्नरः ॥

ઢાળ થવાને ઓષડની માત્રા ખાધા પછી, તેની આંખોને ઠંડુ પાણી લગાડી લૂછી નાંખવું; અને શારી શુગંધી અથવા ફુલની ખૂશબો લેવાને આપવુ. પાન ઈત્યાદિકનું બિડું ખાવાને આપવું. ઉપલો ઉપાય કીધાથી ઉત્તમ પ્રકારે ઢાળ થાયછે.

જુલાબનું ઓષડ ખાધા પછીનો ઉપાય.

निर्वातस्थोनवेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा ॥ १३५ ॥ शीतांबु न स्पृशेत्कापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः ॥

ઢાળ થતી વખતે, પવન આવતી જગ્યાએ ન બેશવું, પિશાબ, ઝાડો કે વાયુ ઈત્યાદિક છૂટે; તેનો વેગ અટકાવવો નહી, નિદરા કરવી નહી, ઠંડા પાણીને અડકવુ નહી. પાણીને ગર્મ કરી હુફાયલુ વારંવાર તૃષા લાગેથી પીતા રહેવું. તેથી ઢાળ શારી રીતે થાયછે.

ઓષડ ખાધાથી, ઉલટી અને ઝાડામાં બહાર પડતી વસ્તુ.

बलासौषधपित्तानि वायुर्वांते तथा व्रजेत् ॥ १३६ ॥ रेकात्तथामलं पित्तं भेषजं च कफो व्रजेत् ॥

ઉલટીનું ઓષડ ખાધાથી, કફ અને ખાધેલુ ઓષડ, પિત્ત, અને વાયુ એટલી વસ્તુ ઉલટીસાથે બહાર પડેછે; તેમજ ઢાળનું ઓષડ ખાધાથી પિત્ત, ખાધેલુ ઓષડ, કફ ઝાડાસાથે બહાર પડેછે.

જુલાબનું ઓષડ ખાધાથી, ઢાળ શારી રીતે ન થવાથી રોગ.

दुर्विरक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धत्वं कुक्षिशूलता ॥ १३७ ॥ पुरीषवातसंगश्च कंडूमंडलगौरवाः ॥ विदाहोरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते ॥ १३८ ॥

જુલાબ શારી રીતે ન થવાથી, માણુસની ડૂંટીની જગ્યાએ સ્તબ્ધતા; એટલે સ્થિરતા બંધાવું તથા પાસળામાં શૂળ, મળમૂત્ર અને વાયનો અ-

પ્રવૃત્તિ, એટલે ફરતા વાયુનો અટકાવ થઈ; શરીરમાં ખજવાળ, ઢીમણું ઉત્પન્ન થાય; અને શરીર ભારે થાય, બળતર, અરૂચિ, પેટ ફુગવાનો રોગ, ભ્રમતા, ઉલટી એટલા રોગ થાય.

ઓષડ ખાધાથી, જેને શારી રીતે જુલાબ, ન થવાથી ઉપાય.

तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा संस्नेह्य रेचयेत् ॥ तेनास्योपद्रवा यांति दीप्तोऽग्निर्लघुता भवेत् ॥ १३९ ॥

જે રોગીને શારી રીતે ઝાળ ન થવાથી, તેને આરગ્વધાદિ નામે પાચન ઓષડ આપી, આમનું પાચન કરાવવું; પછી તેને સ્નેહ પાન એટલે ઘી પીવડાવી, કોઠાને ચિકણો કે સૂવાલો કરી; ફરીને ઝાળ થવાનું ઓષડ આપવું. તેથી સર્વે રોગ દૂર થાય, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, અને શરીર હલકુ પડે.

જુલાબના ઝાડા અતિશે થવાથી, કેટલા ઉપદ્રવ થાયછે.

विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छाभ्रंशो गुदस्य च ॥ शूलः कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिभम् ॥ १४० ॥ मेदोनिभं जलाभासं रक्तं चापि विरिच्यते ॥

જે રોગીને ઝાડા અતિશે થયા; તેને મૂર્છા આવે, ઝાડાની જગ્યાએ ગુદમાર્ગે વેદના અને શૂળ થાય; ઝાડાસાથે કફ વધારે પડે, માંસના ધોવણ જેવો ઝાડો થાય, મેદના જેવો અથવા મેદ કે ચરબીના પાણી જેવો ઝાડો થઈ તેમાં લોહી પડે.

ઓષડથી ઝાડા અતિશે થવા લાગે તેનો ઉપાય.

तस्य शीतांबुभिः सिक्तं शरीरं तंदुलांबुभिः ॥ १४१ ॥ मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु ॥

ઓષડથી અતિશે ઝાડા થવા લાગે તો, ઠંડાપાણીથી રોગીના શરીરને ભીંજવવું. અને તેથી પણ ઝાડા બંધ ન થાય તો, ચોખાના ધોવણમાં મધ મેળવીને પીવાડવું; તેથી હલકી ઉલટી થઈ ઝાળ બંધ થશે.

ઓષડથી જુલાબ વધારે થાય, તેને બંધ કરવાનો બીજો ઉપાય.

सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेन वा ॥ १४२ ॥ पिष्टो नाभिप्रलेपेन हंत्यतीसारमुल्बणम् ॥

આંબાની છાલ આથના દહીમાં અથવા સૌવીર, એટલે કાચા જવ અથવા શેકેલા કુટીને મંટોડીના હાંડલામાં ભરી, તેમાં પાણી નાખી તેનું મોહ બાંધી ત્રણ દિવસ રાખવુ. તેને સૌવીર કહેછે. તેવી રીતે ઘઊનું થાય, તેને કાંજી પણ કહેછે. તે પીધાથી અને દુટીને લેપ કરેથી ઝાળ બંધ થાય. અને ટીકાકારી લખેછે કે, મંટોડીના હાંડલામાં સરસ્યુ તેલ ચોપડી, તેમાં પાણી ભરી; રાઈ, જીરૂ, સીંધાલૂણ, હિંગ, સુંઠ, હલદ છ ઓષડોનું ચૂર્ણ, ચોખાની કાંજી કે કુળઠીનો કાઢો, બાંબુના પાંત્રા, સર્વ તેમાં ભરી, તેના અજમાસે ઘીમાં, તળેલા અડદના પાંચ દસ, વડા, નાખી, હાંડલાનું મોહ બાંધી, ત્રણ દિવસ રાખીને પછી પીવું, તેથી જુલાબ બંધ થાયછે.

જુલાબના ઝાડા બંધ થવાનો ત્રીજો ઉપાય.

अजाक्षीरं पिबेद्वापि वैष्किरं हारिणं तथा ॥ १४३ ॥ शालिभिः षष्टिकैः स्वल्पममूरैर्वापि भोजयेत् ॥ शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात्संग्रहणं भिषक् ॥ १४४ ॥

જુલાબ બંધ થવાને બકરીનું દૂધ પીવું, અથવા શકુની પક્ષીનો, બકરા કે હરણના માંસનો રસ પીવો; શાઠ દિવસે પાકેલા ચોખાની કે મશૂરની જાડી કાંજી પીવી. દાડમ ઈત્યાદિક ઠંડા અને ભૂખ લગાડનાર પદાર્થો ખાવા.

શારી રીતે જેને જુલાબ થવાથી લક્ષણ.

लाघवे मनसस्तुष्ट्यामनुलोमे गतेनिले ॥ सुविरक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ॥ १४५ ॥

જુલાબ શારી રીતે થવાથી; શરીરે હલકાપણું, મનને ખુશીપણું; વાયુ પોતાની જગ્યાએ ફરે અને છૂટે, એટલા લક્ષણો થાય. પછી તેને રાત્રે પાચન ઓષડો એટલે એરંડમૂળ, સુંઠ, ધાણા; ત્રણ ઓષડોનો કાઢો કરી પીવો.

જુલાબનું ઓષડ ખાધાથી લક્ષણો થાય.

इंद्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वन्हिदीप्तता ॥ धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥ १४६ ॥

માણસોએ ઝાળનું ઓષડ સેવવાથી, શરીરની ઇંદ્રિયો બળવાન થાય; બુદ્ધિ પ્રસન્ન રહે, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, અને ધાતુ તથા ઉમરને સ્થિરપણુ થાયછે.

હળનું ઓષડ ખાધાથી, કેટલા પદાર્થથી દૂર રહેવું.

प्रवातसेवाशीतांबुस्नेहाभ्यंगमजीर्णताम् ॥ व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ॥ १४७ ॥

જે માણસને જુલાબ થવા પછી, અતિશે પવનમાં બેશવું કે ફરવું નહિ, ઠંડુ પાણી પીવુ નહી; તેલ ઇત્યાદિક શરીરે મરદન ન કરવુ, અજીર્ણ-કર્તા ભારી પદાર્થ ખાવા નહી, સ્રીસંગ કે અતિ મેહનત ન કરવી.

હળનું ઓષડ ખાધા પછી પહરેજીની જણસો.

शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत्कृताम् ॥ जांगलैर्विष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ॥ १४८ ॥

જુલાબ થવા પછી પહરેજી રાખવાને, શાઠ દિવસે પાકેલા ચોખા કે મગ ઇત્યાદિક, મનને ગમતા હલકા અનાજનો યવાગૂ, એટલે તેવા અનાજથી છ ઘણુ પાણી નાખી, તેની જાડી કાંજી કરીને પીવી. અગર હરણ, બકરા, શકુન પક્ષી, કે મરઘા ઇત્યાદિકના માંસની કાંજીમાં સાથે ભાત મેળવીને ખાવો.

अथ पंचमोऽध्याय प्रारंभ.

અથ પાંચમો અધ્યાય પ્રારંભ.

બસ્તિની વિધિ.

ઓષડની પીચકારી મારી, રોગનુ શોધન કરવું.

बस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम् ॥ यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥ १४९ ॥ कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते ॥ बस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्बस्तिरिति स्मृतः ॥ १५० ॥

બસ્તી એટલે અંડની કોઠલી જેવી પિચકારી થાય; તેની એક કોઠલીમાં ઓષડ ભરી નળી મારફતે પિચકારી મારવી; તેજ નળીના મોહમાં બે ભાગ પાડેલા હોય. એકમાંથી ઓષડ જાય; અને પાછુ ઓષડ, મળમુત્ર આવે તો તેજ નળીના બીજા ભાગની કોઠલી ભરાય છે. ગુદાદિક એટલે ઝાડા

ઇત્યાદિક જગ્યામાં ઓષડની પીચકારી મારવી; તેને બસ્તિકર્મ કહેછે. તે બસ્તિકર્મમાં બે ભેદ છે, એકને અનુવાસન; અને બીજાને નિરૂહ કેહેછે. ઘી અને તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ ભરી પીચકારી મારેછે, તેને અનુવાસન બસ્તિ કહેછે. કાઢો, દૂધ, તેલ, એકઠાં કરીને પીચકારી મારેછે, તેને નિરૂહ બસ્તિ કહેછે.

પ્રથમ અનુવાસન બસ્તિનો પ્રકાર.

तत्रानुवासनाख्यो हि बस्तिर्यः सोत्र कथ्यते ॥ पूर्वमेव ततो बस्तिर्निरूहाख्यो भविष्यति ॥ १९१ ॥ निरूहादुत्तरं चैव बस्तिः स्यादुत्तराभिधः ॥ अनुवासनभेदश्च मात्राबस्तिरुदीरितः ॥ १९२ ॥ पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्धापि वा भवेत् ॥

ઉપર લખેલી બેહુ બસ્તિમાંથી, અનુવાસન નામે બસ્તિ છે; તેની માત્રા ઘી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહની ચારથી આઠ તોલા સુધી ભરવું. અને નિરૂહ બસ્તિનો વૃત્તાંત પાછલથી જણાસે.

કેટલા રોગી અનુવાસન બસ્તીને લાયેક.

अनुवास्यस्तु रुक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ॥ १९३ ॥

અનુવાસ્ય એટલે શરીરે ગોડ, ગુમડા, ગાંઠ, ફોલ્લીવો; રૂક્ષ એટલે સ્નેહપાન રહિત, અને જેના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તેવા વાયુકોપના રોગીને, અનુવાસનબસ્તી ઘી, તેલનો પ્રયોગ કરવો.

કેટલા રોગી અનુવાસન બસ્તીને લાયેક નહી, પણ નિરૂહ બસ્તીને લાયેક.

नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ॥ आस्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृड्युताः ॥ १९४ ॥ शोकमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः ॥

કુષ્ટી, મેહી એટલે પરમાના રોગી; સ્થૂળ અને ઉદરી એટલે જાડો માણસ, પેટનો રોગી. બેહુ રોગી અનુવાસન બસ્તીના પ્રયોગને લાયક નહી. અજીર્ણરોગી, ઉન્માદ રોગી, તૃષા, શોક, મૂર્ચ્છા, અરૂચી, ભય, શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષયરોગી; એટલા રોગીને આસ્થાપ્ય એટલે નિરૂહબસ્તીને લાયેક જાણવા.

પિચકારી અથવા બસ્તીનું મુખ. સુવર્ણાદિકોની નળીનું કરવું.

नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्दृक्षवेणुभिः ॥ १५५ ॥ नलैर्दंतैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥

નેત્ર એટલે ઝાડા ઈત્યાદિક જગ્યાએ, પિચકારી મારવાની નળીનુ મુખ, સોનું ઈત્યાદિક ધાતુનુ, વાંસનુ, દેવનળનુ, હાથીદાંતનું, શિંગડાનું, અગરના લાકડાનુ, બિલોરનુ, સ્ફટીક ઈત્યાદિક હરયેક મણીનું કરવું.

રોગીની ઉમ્મર પ્રમાણે પિચકારીની લંબાઈ.

एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडंगुलम् ॥ १५६ ॥ ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसंयुतम् ॥ ततः परं द्वादशभिरंगुलैर्नेत्रदीर्घता॥१५७

બસ્તીની નળી એક વર્ષથી ૭ વર્ષની ઉમ્મર સુધી, રોગીના ૭ આંગળ લાંબી રાખવી, અને ૭ વર્ષથી બાર વર્ષસુધી આઠ આંગળની; બાર વર્ષની ઉમ્મર પછી બાર આંગળની લાંબી જાણવી.

પિચકારીની નળીના વિંધનું માપ.

मुद्गच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसंनिभम् ॥ यथासंख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् ॥ १५८ ॥ आतुरांगुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ॥ कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम् ॥ १५९॥ तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात् ॥ योजयेत्तत्र बस्तिं च बंधद्वयविधानतः ॥ १६० ॥

જે પિચકારી ૭ આંગળ લાંબી નલી હોય, તેનો વિંધ મગના દાણા જેટલો ઝીણો રાખવો. આઠ આંગળ નલી લાંબી હોય તેનો વિંધ તુવરના દાણા પ્રમાણે રાખવો. બાર આંગળ લાંબી હોય તેનો વિંધ બોરના ઠળીયા જેટલો રાખવો. એપ્રમાણે અનુક્રમે નલીનો વિંધ કરવો; તે નલીને ચિકાસ લગાડી ચિકણી રાખવી, ગાયના પૂછડા જેવી ઢળતી કરવી, નલીના મૂળ તરફનો છેડો, રોગીના અંગુઠા જેટલો જાડો રાખવો; તેનો વચલો ભાગ અંગુઠા પાસેની આંગલી જેટલો જાડો ગોળાકારે રાખવો. તેના ત્રણ ભાગ મુકી, ચોથે ભાગે ખુલેલા કમળફુલ જેવું ગોળાકારે કરવાને; હરણ ઈત્યાદિકના, અંડનો અથવા ડુક્કાની, બસ્તિ નલી ઉપર ચહડાવી, તે ઉપર બે ચાર બંધ બાંધી તેની સાંધને મેળવવી.

બસ્તિ માટે કેટલા જનાવરનો અંડ કે ફુક્કો કામે પડે.

मृगाजसूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ॥ मूत्रकोशस्य बस्तिस्तु तदलाभेन चर्मजः ॥ १६१ ॥ कषायरक्तः सुमृदुबस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥

હરણ, ડુકર, બકરા, બળદ, પાડો; એટલા જનાવરના અંડની કોઠળી બસ્તિના ઉપયોગમાં આવેછે. તે ન મળેતો તેના ચામડાની કોથળી કરવી. બોરડી, તરવડ અથવા ધાવરાના ઝાડની છાલના કાઢામાં તેને રંગીને શુંવાલી કરવી.

શરીરે એક હજાર જાતના, ઝિણા વિંધના રોગો થાય છે,
તેને શાફ કરવાને બસ્તીનું માપ.

व्रणबस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टांगुलोन्मितं ॥१६२॥ मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनलिकापरिणाहि च ॥

શરીરે એક હજાર જાતના ગડગુમડા, ઈત્યાદિક રોગની ગાંઠો થાયછે; તે ઝીણા વીંધવાળા રોગને, ઓષડથી શાફ કરવાને, બસ્તિનો ઉપયોગ કરવો. પિચકારીની નળીનું નેત્ર એટલે તેની લંબાઈ, રોગીના આઠ આંગળ રાખવી; તેના મુખનો વિંધ મગના દાણા જેટલો; અને તે ગિધ પક્ષીના ગળાની, નલીના આકારે રાખવો. તે ચિકાસ ભરેલી રાખવી જોઈએ.

બસ્તીના ગુણ.

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ॥ १६३ ॥ कुरुते परिवृद्धिं च बस्तिः सम्यगुपासितः ॥

ઉત્તમ પ્રકારે બસ્તીનું સેવન કરેથી; શરીરની વૃદ્ધિ, કાંતીવાન, બળવાન, નિરોગી, આયુષની વૃદ્ધી એટલા ગુણો શરીરે ઉત્પન્ન થાયછે.

બસ્તી સેવન કરવાનો વખત.

दिवसांते वसंते च स्नेहे बस्तिः प्रदीयते ॥१६४॥ ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ॥ नचातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥१६५॥ मदं मूर्च्छां च जनयेद् द्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥ रूक्षं भुक्तवतोत्यन्नं बलं वर्णश्च हीयते ॥ १६६ ॥

વસંત ઋતુમાં, સ્નેહબસ્તિ એટલે ઘી, તેલ ઈત્યાદિની બસ્તી, શાન્જની વખતે મારવી. ગ્રીષ્મઋતુ, વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુમાં રાત્રે મારવી; પણ તે રોગીએ અતિશે સ્નિગ્ધ એટલે ઘી તેલના પદાર્થનું ભોજન, પ્રથમ કીધાથી બસ્તિનું કર્મ કરવું નહી; કેમકે તેથી ઉન્મત્તપણું, મૂર્છા ઉત્પન્ન થાયછે. અગર અતિશે રૂક્ષ કે કઠોળના પદાર્થ, ખાધા પછી બસ્તિ કર્મ થવાથી, રોગીના બળ અને કાંતિની હાણી થાય. એવી રીતે બે પ્રકારે રોગીને નુકશાન થાયછે.

બસ્તીમાં ઓછી અથવા વધારે માત્રા ભરેથી તેનું ફળ.

हीनमात्रावुभौ बस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ ॥ अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ ॥ १६७ ॥

અનુવાસન બસ્તિ અને નિરૂહબસ્તિની અલ્પ માત્રા થવાથી. રોગીને ઘણો ફાયદો થાય નહી; વધારે માત્રા થવાથી; આનાહરોગ, ગ્લાનિ, અતિસાર ઈત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

બસ્તિની ઉત્તમ માત્રાનું ફળ.

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ॥ पलार्द्धेन हीनस्य युक्ता मात्राऽनुवासने ॥ १६८ ॥

ઉત્તમ પ્રકારે જે રોગીના શરીરમાં બળ હોય, તેને અનુવાસન બસ્તિ ૨૪ તોલાસુધી માત્રાની હદ છે. મધ્યમ બળના રોગીને ૧૨ તોલાની, નબળા રોગીને ૬ તોલા જાણવી.

સ્નેહમાં સિંધાલૂણ, ઈત્યાદિક મેળવવાનું વજન.

शताह्वासैंधवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ॥ तन्मात्रोत्तममध्यांत्याः षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥ १६९ ॥

શતાવરી અને સિંધાલૂણ બેહુનું ચૂર્ણ, અનુવાસન બસ્તીમાં મેળવાને અર્ધો તોલો એટલે છ માશાની ઉત્તમ માત્રા જાણવી. ચાર માશાની મધ્યમ માત્રા જાણવી. બે માશાની કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી.

હાળ થવા પછી, અનુવાસન બસ્તિનો પ્રકાર.

विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च ॥ भक्ताम्नायानुवासाय बस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ १७० ॥

રોગીએ જુલાબનું ઓષડ ખાધાથી સાત રાત્ર પછી શરીરમાં બળ આવેથી હલકુ ભોજન કરાવી, અનુવાસન બસ્તિને લાયેક હોય તો પિચકારી લાગુ કરવી.

બસ્તી લગાડવા અગાઉ ઉપાય.

अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णांबु स्वेदितं शनैः ॥ भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतं चक्रमणं ततः ॥ १७१ ॥ उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहबस्तिना ॥ सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजंघाप्रसारिणः ॥ १७२ ॥ कुंचितापरजंघस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥ बध्वा बस्तिमुखं सूत्रं वामहस्तेन धारयेत् ॥ १७३ ॥ पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः॥ जृंभाकासक्षवादींश्च बस्तिकाले न कारयेत् ॥ १७४ ॥

અનુવાસન બસ્તી માટે જે રોગી લાયેક હોય, તેના શરીરે પ્રથમ તલનું તેલ મરદન કરી. ગર્મ પાણીથી શેકી શરીરને। હલકો પરસેવો કાઢી, તેને ચોખાની કાંજી શાસ્રી રીતે પાવડાવી, થોડુંક ચલાવવું; વખતે રોગીને પિશાબ ઝાડાની કે, વાયુ છૂટવાની હાજત થઈ હોય તો પુરી કરાવવી, પછી રોગીને બસ્તી કર્મ કરવાને ડાબે પડખે શુવાડવો, અને ડાબો પગ તેનો લાંબો કરાવવો, જમણો પગ ઉભો રાખવો, અને ગુદ એટલે ઝાડાની જગ્યાએ ઘી મુકી ચીકણી કરવી. પછી બસ્તિની ગળીના મોહને શુતર વિટાલી; તેને ગુદમાં ભરાવી વૈદ ડાબે હાથે વચલી નલીને મજબુટ પકડી, જમણે હાથે આસ્તેથી કોઠલી દબાવીને ખાલી કરવી, તે વખતે રોગીને બગાશુ, ખાસી કે છીક આવવા ન દેવી. એજ પ્રમાણે પિચકારીમાં ઓષડ ભરી મરાયેછે.

પિચકારી મારવાનો નેમ.

त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो बस्तेस्तु पीडने ॥ ततः प्रणिहितः स्नेह उत्तानो वाक्शतं भवेत् ॥ १७५ ॥

અગાઉ લખેલા માપની, પિચકારી ભરીને તિશ વખતે મારવાનો નેમ જાણવો. ઘી, તેલ ઈત્યાદિ સ્નેહ પિચકારી મારફતે ભીતર, દરેકવખતે જવા પછી, એકથી સો અંક ભણવા સુધી, રોગીને ચત્તો શુવાડવો.

કેટલા વખતમાં માત્રા પૂરી થાય.

जानुमंडलमावेष्टच कुर्याच्छोटिकया युतम् ॥ एका मात्रा भवेदेषा सर्वत्रैव विनिश्चयः ॥ १७६ ॥

બસ્તિમાર્ગે પિચકારી મારેથી, ઓષડનો સ્પર્શ ગુઠણ સુધી ભિતર લાગે, એમ હાથનો ફેરો ફેરવીને ચપટી વગાડવી. તેટલા વખતની એક માત્રા થયેલી જાણવી.

પીચકારી મારવાની કીર્યા કીધા પછીનો ઉપાય.

प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥ ताडयेत्तलयोरेनं त्रीन् वारांश्च शनैः शनैः ॥ १७७ ॥ फिजश्चैवं ततः श्रोणीं शय्यां चैवोत्क्षिपेत्ततः ॥ जाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम् ॥ १७८ ॥

ઓષડની પિચકારી મારવા પછી, રોગીના હાથ પગ ઈત્યાદિક, સર્વે ગાત્રોના સાંધા ઢીલા મુકી લાંબા કરાવવા, તેથી કરીને રસાદિક ધાતુ પોતાના સર્વે સ્થાનોમાં જાયછે; અને રોગીના હાથપગના તલીયાને હલકા હાથે, ત્રણ ત્રણ વખતે બુકીવો મારીને ચંપી કરવી, તેમજ જાગને, વાસાને, પણ ચંપી કરી, રોગીને પલંગ ઉપર શુવાડવો. એ પ્રમાણે વિધી થવા પછી રોગીને ખૂબ નિદરા આવશે.

બસ્તી કર્મ શારી રીતે થવાથી તેનો ગુણ.

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ॥ उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ १७९ ॥

ગુદની અંદર ગએલો જે સ્નેહ, તે વાયુ અને મળ ઈત્યાદિક સર્વેને, દુખાવા વિના જલદી બહાર આવેથી, તે રોગીને બસ્તી કર્મ શારૂ થયેલું જાણવું.

સ્નેહનો વિકાર દૂર થવાને ઉપાય.

जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ॥ लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥ १८० ॥ अनुवासिताय देयं स्यादितरेह्नि सुखोदकम् ॥ धान्यशुंठीकषायो वा स्नेहव्यापत्तिनाशनः ॥ १८१ ॥

ગુદમાર્ગે સ્નેહ ભીત્તર પસરતાં, બાકી રહેલો પાછો બહાર આવેતો,

અને જો રોગીના કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તો; તેને શાહજના જુનુ અન્ન એટલે જુના ચોખાનો થોડોક ભાત કે કાંજી પાવી. અનુવાસન બસ્તિ કરેલા રોગીને, બીજા દિવસસુધી હુંફાયેલું ગર્મ પાણી પાવું; અથવા ધાણા શુંઠનો કાઢો કરી પીધાથી સ્નેહનો વિકાર દૂર થાય.

વાયુ ઈત્યાદિક દોષો માટે, પિચકારી મારવાનો નેમ.

अनेन विधिना षड्वा सप्त चाष्टौ नवापि वा ॥ विधेया बस्तयस्तेषामंते चैव निरूहणम् ॥ १८२ ॥

અગાઊ લખેલી વિધીથી વાયુ ઈત્યાદિક રોગો દૂર થવાને, છથી નવ વખત સુધી અનુવાસન બસ્તિની પિચકારી મારવી, તેમાં છેલ્લી પિચકારી નિરૂહ બસ્તીની મારવી.

બસ્તીવિના ગુણ.

दत्तस्तु प्रथमो बस्तिः स्नेहयेद्बस्तिवंक्षणैः ॥ सम्यक् दत्तो द्वितीयस्तु मूर्धस्थमनिलं जयेत् ॥ १८३ ॥ बलं वर्णं च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ॥ चतुर्थपंचमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजी ॥ १८४ ॥ षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ॥ अष्टमो नवमश्चापि मज्जां नच यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥ एवं शुक्रगतान्दोषान्द्विगुणः साधु साधयेत् ॥ अष्टादशाष्टादशकान्बस्तीनां यो निषेवते ॥ १८६ ॥ स कुंजरबलोप्यश्वं जयेत्तुल्योमरप्रभः ॥

પ્રથમ પિચકારી ગુદમાં મારેથી, બસ્તી વંક્ષણ એટલે અંડ સંધીદ્વારામાં જવા ન દીધી તો, શરીરમાં ફકત ધાતુ વધેછે; બીજી વખતે મારેથી મસ્તકનો વાયુ દૂર થાય; તીજી વખતે મારેથી શરીરમાં બળ અને કાંતી વધે; ચોઠી, પાંચમીએ રસધાતુ અને લોહી વધે; છઠ્ઠી, સાતમીથી માંસ અને ચરબી વધી, મેદને શુહાવાળાપણું આવે; આઠમી, નવમીથી મજ્જા ધાતુ અને શુક્ર ધાતુ વધીને શુહાવાળાપણું થાય; બમણી એટલે અઢાર વખતે મારેતો, શુક્ર ધાતુગતના જેટલા રોગો થયેલા હોય તે નાશ પામે; છત્રીસ વખતે મારેથી, રોગીને હાથ્થી જેટલું બળ થઇ, દોડતા ઘોડાને જીતે અને દેવના જેવી કાંતી તેજવાન થાયછે.

અનુવાસન બસ્તી અને નિરૂહ બસ્તિને લાયેક રોગી.

रुक्षाय बहुवाताय स्नेहबस्तिं दिने दिने ॥ १८७ ॥ दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामन्यो बाधामपाहरेत् ॥ स्नेहोऽल्पमात्रो रुक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः ॥ १८८ ॥ तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते ॥

રોગી તેજ વિનાનો રૂક્ષ થઈ, અતિશે વાયુ કોપે પીડાયલાને વૈદે; સ્નેહબસ્તીની પિચકારી દરરોજ મારવી. રોગી શરીરે અતિશે ભારે જાડો, અને તેજવાનને અન્ય એટલે નિરૂહણ બસ્તિ દરરોજ મારવી. તેથી કરીને શરીરનો રોગ દૂર થાય. રૂક્ષ માણસને સ્નેહબસ્તિ અલ્પ માત્રા એટલે સ્નેહની હલકી અને થોડી માત્રા લેવી; પણ રોગી ઘણા દિવસ જીવનાર છે એવું જણાયતો; તેજવાન માણસને નિરૂહબસ્તિ થોડી આપવી.

સ્નેહ એખલોજ પાછો, બહાર આવે તેનો ઉપાય.

अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ॥ १८९ ॥ तस्यान्योन्यतरो देयो नहि स्निग्धस्य तिष्ठति ॥

તેજવાન અને સ્નિગ્ધ રોગીને ઝાડામાર્ગે, પિચકારી મારવાથી તૂર્તજ સ્નેહ બાહર આવે, અને ઠરે નહી તો તેને ફરી સ્નેહબસ્તિ મારીને પછી તૂર્તજ નિરૂહબસ્તિની પિચકારી મારવી. એવી બે જાતની બસ્તી આપવી.

સ્નેહ બાહર આવે નહી, તેનું દુ:ખ અને ઉપાય.

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ॥ १९० ॥ तदा शैथिल्यमाध्मानं शूलं श्वासश्च जायते ॥ पक्काशये गुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरूहणम् ॥ १९१ ॥ तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधियुता फलवर्तिर्हिता तथा ॥ यथानुलोमनं वायोर्मलः स्नेहश्च जायते ॥ १९२ ॥ तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥

પ્રથમ ઝાડા, ઉલટી ઈત્યાદિકનું ઓષડ આપીને; જે રોગીના શરીરની શુદ્ધી કરેલી નહી હોય; તેના ઝાડા વાટે મળ કે નર્ક સાથે મળેલી, માત્રા પાછી બહાર આવી નહીતો, શરીર જખડાય અને આધ્માન એટલે પેટફુગો, શૂળ, શ્વાસ, ઝાડાના પક્વાશયમાં ભારેપણું, એટલી વેદના થાય; તે દૂર થવાને તીક્ષ્ણ નિરૂહબસ્તિની પિચકારી મારવી. તીક્ષ્ણ ઓષડો સ્નેહ મેળવેથી વાયુ છુટો થઈ, મળમિશ્રિત સ્નેહ ગુદમાર્ગેથી પાછો બહાર

આવે, તેવી રીતે પિચકારી મારવી; અને તેમજ તીક્ષ્ણ જુલાબનું ઓષડ ખવાડવું, અને તીક્ષ્ણ ઓષડની તપખીર શુંઘાડવી.

કેટલા રોગીને સ્નેહબસ્તિ મારેથી દુઃખ ન કરે.

यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहबस्तिरनिसृतः ॥ १९३ ॥ सर्वोल्पो व्यावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥

સ્નેહબસ્તી એટલે ઘી, તેલ, કાંજી ઈત્યાદિ સ્નેહોની પિચકારી; ઝાડામાર્ગે મારેથી ગુદનો સર્વે ભાગ, વ્યાવૃત એટલે વ્યાપી રહેછે, તે છતા જે રોગીને રૂક્ષપણું હોવાથી, ગુદની જગ્યાએ સ્નેહ ભેળાઈ રેહેવાથી શૂળાદિક વેદના થતી નથી; તે સ્નેહ બસ્તીનો ઉપયોગ ઘણી વાર સુધી તેમજ રાખવો.

આખી રાતમાં સ્નેહ બહાર, પાછો નહી આવેથી ઉપાય.

अनायाते त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ॥ १९४ ॥ स्नेहबस्तावनायाते द्वाभ्यां स्नेहो विधीयते ॥

સ્નેહોની પિચકારી મારેથી, પાછો તે બહાર નિકળે નહી તો, બમણી વખતે પિચકારી મારીને; સ્નેહ ઈ૦ બહાર પાછો આવે તેમ કરવું. જે સ્નેહ પિચકારી મારફતે મારેલો, આખી રાતમાં પાછો બહાર નહી આવે તો, તે રોગીને જુલાબ થવાને ઢાળનું ઓષડ ખવાડી ઝાડા કરાવવા.

અનુવાસન બસ્તિ માટે તેલ.

गुडूच्येरंडपूतीकभार्गीवृषकरौहिषम् ॥ १९५ ॥ शतावरीसहचरं काकनासापलोन्मितम् ॥ यवमाषातसीकोलकुलित्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥ १९६ ॥ चतुर्द्रोणांभसा पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥ पचेत्तैलाढके पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९७ ॥ अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ॥

ગુળવેલ, એરંડમૂળ, કરંજની છાલ, ભારંગમૂળ, અડુંસો, રોહિસ તૃણ, શતાવરી, કારહાંટો, કાવલી; એ નવ ઓષડો ચારચાર તોલા; જવ, અડદ, અળશી, બોરડીના બીજ, કુલ્થી; એ પાંચ ઓષડો આઠ આઠ તોલા. સર્વે ઓષડોને થોડા કુટી; તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખીને

ઉકાળવું, પાણી બળતા ચોથે હિસ્સે બાકી રહેવાથી, તેમાં તલનું તેલ ૨૫૬ તોલા, અને જીવનીય ગણ એટલે બીજા ખંડનાં ચૂર્ણાદિક અધ્યાયમાં, લખેલા છે તે દરેક ઓષડો ચાર ચાર તોલાનું ચૂર્ણ મેળવી, ફરીને ઉકાળી પાણી બળતા, ફકત તેલ બાકી રહેવાથી ગાળી લેવું. તેને અનુવાસન તેલ કહેછે. તે તેલ સર્વે વાયુરોગને દૂર કરેછે.

અનુવાસન બસ્તી, અતિશે કરેથી નવા થતા રોગ.

षट्सप्तति व्यापदस्तु जायंते बस्तिकर्मणः ॥ १९८ ॥ दूषितात्स मुदा येन ताश्चिकित्स्यास्तु सुश्रुतात् ॥

બસ્તિ કર્મોમાં દોષ રૂપ વિપરીત, એટલે રોગોનો કોપ થઈ, તેમાંથી છોતેર પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાયછે; તેની પરીક્ષા સુશ્રુત રૂષીના ગ્રંથમાં છે, તે ઉપરથી કરવી.

બસ્તિ કર્મોમાં પરેહજ.

पानाहारविहारश्च परिहारश्च कृत्स्नशः ॥ १९९ ॥ स्नेहपान-समा कार्या नात्र कार्या विचारणा ॥

અન્ન ઈત્યાદિક ખોરાક અને વિહારાદિકના વહીવટમાં, જેમ સ્નેહ-પાનોના અધ્યાયમાં છે, તેપ્રમાણે સર્વે સ્નેહબસ્તીમાં પરેહજ કરવી.

अथ षष्ठोऽध्याय प्रारंभ.

અથ છઠ્ઠો અધ્યાય પ્રારંભ.

નિરૂહ બસ્તીની વિધી.

निरूहबस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणांतरैः ॥ २०० ॥ तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुंगवैः ॥

નિરૂહબસ્તિની વિધી અનેક પ્રકારે થાય, જેવી રીતના રોગ હોય, તેવી પિચકારીના આકારે જુદા નામે થાય છે. તેના દાખલામાં ઉત્ક્લેશન બસ્તિ, દોષહર બસ્તિ, દોષશમન બસ્તિ ઈત્યાદિક નામો જાણવા.

નિરૂહ બસ્તિના બીજા નામો.

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ॥ २०१ ॥ स्वस्थानस्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥

નિરૂહ બસ્તીના બીજા નામોમાં આસ્થાપન જાણવું, તેની ઉત્પત્તિ દોષ અને રસાદિક ધાતુવોને, પોતપોતાના સ્વસ્થાનોમાં બેશાડે છે માટે તેને આસ્થાપન કહેછે. તે વાતાદિક ત્રણે દોષ અથવા રોગોને દૂર કરેછે. માટે તેને નિરૂહ કહેછે.

નિરૂહ બસ્તીમાં, કાઢા ઈત્યાદિકનો પ્રકાર.

निरूहस्य प्रमाणं तु प्रस्थपादोत्तरं मतम् ॥ २०२ ॥ मध्यमप्रस्थमुद्दिष्टहीनस्य कुडवास्त्रयः ॥

નિરૂહબસ્તિની પિચકારી મારવા વિશે, કાઢાવોનું વજન ૮૦ તોલાનું ઉત્તમ, ૬૪ તોલાનું મધ્યમ, ૪૮ તોલાનું કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી.

કેટલા રોગી નિરૂહબસ્તી, વિધીને લાયેક નહી.

अतिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषौ क्षतोरस्कः कृशस्तथा ॥ २०३ ॥ आध्मानछर्दिहिक्कार्शः कासश्वासप्रपीडितः ॥ गुदशोफातिसारार्तो विषूचीकुष्ठसंयुतः ॥ २०४ ॥ गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्यश्च जलोदरी ॥

અતિશે નાજૂક રોગી, જેનો ઉર્ધ્વગામી દોષ એટલે રોગોનો બળ ચઢતો, ઉરઃક્ષતે પીડાયલો એટલે હયાના રોગે દુઃખી, શરીરે તવાયલો, પેટ ફુગવાના રોગો, ઉલટી, હેડકી, હર્શ, ખાંસી, દમ, આફ્રણ, ગુદસ્થાને કે ઝાડાની જગ્યાએ પીડા, સોજો, અતિસાર, મોરચી, શરીરસડો, ગર્ભિણ સ્ત્રી, પરમો, પેટ મ્હોટુ થવાનો જળંદર રોગ; એટલા રોગોથી પીડાયલાને આસ્થાપ્ય એટલે નિરૂહ બસ્તીની વિધી કરવી નહી.

કેટલા રોગી નિરૂહબસ્તી વિધીને લાયેક.

वातव्याधावुदावर्ते वातासृक् विषमज्वरे ॥ २०५ ॥ मूर्च्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥ वृद्धासृक्दरमंदाग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ॥ २०६ ॥ शूलेऽम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ॥

વાયુના સર્વે રોગ, ઉદાવર્ત વાયુ, વાતરક્ત રોગ, વિષમ જ્વર, મૂર્ચ્છા,

તૃષા, ઉદર રોગો મધ્યે જળંદર રોગ મુકીને બાકી પેટના સર્વે રોગો, આનાહ રોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ રોગ, અશ્મરી રોગ પહરીનો, સ્ત્રિયોને ઘણા દિવસની ધુપણીનો, કોઠાનો અગ્નિમાંદ્ય રોગ, પરમાના સર્વે રોગોમાં મધુમેહ રોગ મુકીને બાકીના સર્વે, શૂળ રોગ, આમ્લપિત્ત રોગ, હૃદ્રોગ; એટલા રોગીને નિરૂહબસ્તી કરવા લાયેક જાણવું.

નિરૂહબસ્તીની પિચકારી મારવાનો પ્રકાર.

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं स्निग्धं स्विन्नमभोजितं ॥ २०७ ॥ मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥ स्नेहबस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ॥ २०८ ॥ जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ॥ तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रं च निरूहागमनेच्छया ॥ २०९ ॥ अनायातं मुहूर्ते तु निरूहं शोधनैर्हरेत् ॥

નિરૂહબસ્તીની પિચકારી જે રોગીને મારવી હોય, તેને પ્રથમ પિશાબ ઝાડાની હાજત પુરી કરાવવી, વાયુ છૂટવાનો હોય તો છોડવી, કોઠો શુદ્ધ થવાપછી; શરીરે સ્નેહ પદાર્થમાં ઘી કે તેલ મરદન કરી, નહવડાવી થોડો પરસેવો કાઢવો; તેને ભોજન ન કરાવતા, બપોર પછી ઘરમાં સર્વે રીતે એટલે જેવી રીતે રોગીને બસ્તિ આપવી ઘટે, તેવી રીતે સ્નેહબસ્તીની વિધી તેયાર કરીને; નિરૂહ બસ્તી આપવી; એટલે તેલ ઈત્યાદિક ઓષડની પિચકારી ઝાડાવાટે મારવી; અને નિરૂહ બસ્તીની વિધી કીધા પછી; તે નિરૂહ ઓષડ ઈત્યાદિક પાછુ બહાર આવવાને માટે; રોગીને બે ઘડી શુધી ઉભડો કે ઝાડે ફરવા બેશે તેમજ બેશાડવો; અગર એક બે ઘડીમાં નિરૂહ ઈત્યાદિક પાછુ બાહર આવ્યું નહી તો; તેને નીચે લખેલી રીતે શોધન વિધી કરીને પાછુ બાહાર આવે તેમ કરવું.

નિરૂહ પાછુ બહાર નહી આવે તો શોધન ઓષડો.

निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसैंधवैः ॥ २१० ॥

નિરૂહબસ્તીની પિચકારી મારવા છતાં, તે ગુદમાંથી પાછુ બહાર નહી આવે તો, જવખાર અને ગાયનું મૂત્ર તથા લિંબુનો રસ અથવા જંબીરાનો રસ, સિંધાલૂણ; એ ચાર ઓષડો એકઠા કરી, ઝાડા માર્ગે પાછી નિરૂહની પિચકારી મારી, આગળ ઓષડ અને નિરૂહને બહાર કહાડવુ.

નિરૂહ બસ્તિના ઉત્તમ ગુણ થવાના લક્ષણ.

यस्य क्रमेण गच्छंति विट्पित्तकफवायवः ॥ लाघवं चोपजायेत सुनिरूहं तमादिशेत् ॥ २११ ॥

જે રોગીને નિરૂહબસ્તીનો ઉપાય કીધા પછી; તે ઓષડ, મળ, પિત્ત, કફ, વાયુ એકેક ઝાડા માર્ગે, પાછા બહાર આવે તો, શરીરને હલકાપણું થાય. તેવી રીતે થવાથી નિરૂહ બસ્તીની વિધી શારી થયેલી જાણવી.

નિરૂહબસ્તિ શારી રીતે ન થવાના લક્ષણ.

यस्य स्याद्बस्तिरल्पाल्पवेगो हीनमलानिलः ॥ मूत्रार्तिजाड्यारुचिमान् दुर्निरूहं तमादिशेत् ॥ २१२ ॥

જે રોગીને નિરૂહબસ્તિની પિચકારી મારેલી હોય, અને ઉપલી રીતે પાછુ બહાર આવવાનો, વેગ અતિશે થોડો હોય તો; ઓષડ, મળ અને વાયુ ઈત્યાદિક રોગ, જેટલો બહાર આવવો જોઈએ તેટલો, ન આવેથી થોડો આવે; અને પિસાબની જગ્યાએ દુખાવો થાય; શરીર ભારે, અરોચક રોગ ઈત્યાદિક રોગોના લક્ષણો થાય.

નિરૂહ બસ્તિ અને સ્નેહ બસ્તીની માત્રા પાછી બહાર આવવાના લક્ષણ.

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥ आस्थापनं स्नेहबस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ॥ २१३ ॥ अनेन विधिना युंज्यान्निरूहं बस्तिदानवित् ॥

રોગીના શરીરે હલકાપણું, મનને સંતોષપણું, શરીરે પરસેવામાં ચીકાસ; રોગનો નાશ, એવી રીતે લક્ષણો થવાથી આસ્થાપન સમજવું; એટલે નિરૂહબસ્તિ અને સ્નેહબસ્તિ, બેહુ પિચકારીની વિધી શારી રીતે થવાના લક્ષણ જાણવા. અનેન વિધિના એટલે અગાઊ લખેલી વિધિથી, બસ્તિ કર્મ જાણનારા વૈદના હાથેથી, નિરૂહબસ્તિના કર્મો કરાવવા.

નિરૂહબસ્તીની પિચકારી કેટલી વખત મારવી તેનો પ્રકાર.

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥ २१४ ॥ सस्नेह

एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह ॥ कषायकटुरुक्षाद्याः कफे कोष्णास्त्रयो मताः ॥ २१५ ॥ पित्तश्लेष्मानिलाविष्टक्षीरयूषरसैः क्रमात् ॥ निरूहं योजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥ २१६ ॥

નિરૂહબસ્તિની પિચકારી બેવડી, ચોવડી મારવી; જેવું રોગનું બળ હોય, તે પ્રમાણે કરવું; વાયુ રોગ હોવાથી સ્નેહસહિત, નિરૂહબસ્તિ એક વડી વખતે મારવી; પિત્ત રોગનું બળ હોયતો, દૂધસહિત બે વડી વખતે મારવી; કફ રોગનું બળ હોયતો, કષાય એટલે હરડે, બેહડા, આંમળા, ઈત્યાદિક પદાર્થ; ત્રિકટુ એટલે શુંઠ, મરી, પિપર ઈત્યાદિક પદાર્થ; રૂક્ષ એટલે કુલથિ, જવ ઈત્યાદિકનો કાઢો કરવો; બસ્તિના સર્વે ઓષડો લખેલા જરા ગર્મ કરીને, ત્રણ વખતે નિરૂહબસ્તિની પિચકારી મારવી. કફ પિત્ત અને વાયુસહિત રોગીને પીડા થતી હોય તો, દૂધ, યૂષ એટલે ઉલટીના અધ્યાયમાં વોકવાને લખેલા ઓષડો છે તે; માંસરસ એટલે હરણ અથવા બકરાનાં માંસનો રસ; સર્વે એક પછી એકથી ગુદાદિક ઝાડા માર્ગે બસ્તિની પિચકારી મારવી. અનુવાસન બસ્તિ એટલે ઘી, તેલની પિચકારી મારવી. તેનો ખુલાસો પાછલ લખેલો છે.

નાજુક ઈત્યાદિક રોગીને, નિરૂહબસ્તી મારવાની રીત.

सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः ॥ बस्तिस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु तेषां हन्याद्बलायुषी ॥ २१७ ॥

શરીરે નાજુક હોય, વૃદ્ધ, બાળક; એટલા રોગીને મૃદુ એટલે હલકી બસ્તિની પિચકારી મારવી. તેવા રોગીને જલદ ઓષડની પિચકારી મારવાથી રોગીનું બળ અને આયુષનો નાશ થાયછે.

રોગ પ્રમાણે બસ્તીની પિચકારી મારવાનો ઉપાય.

दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः॥ पश्चात्संशमनीयं च दद्याद्बस्तिं विचक्षणः ॥ २१८ ॥

પ્રથમ રોગનો ઉછાળો થાય, તેવા ઓષડોની બસ્તીની પિચકારી મારવી; બીજી વખતે રોગોનો નાશ થવાના ઓષડોની બસ્તિ મારવી; ત્રીજી વખતે રોગોને પોતપોતિકા સ્થાને બેશવાની પિચકારી મારવી. ઈત્યાદિક વિધિ પાછલ લખેલી છે.

રોગને ઉછાળો થવાની બસ્તિના ઓષડો.

एरंडबीजं मधुकं पिप्पलीसैंधवं वचा ॥ हपुषा फलकल्कश्च बस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥ २१९ ॥

એરંડયાના બીજ, મહવડાની છાલ, પિપર, સિંધાલૂણ, ઘોડાવજ, શેરણીના ફળ; એ છ ઓષડો સરખે વજને, ચટણી વાટી, ગર્મ પાણી સાથે ડોહીને, ઉત્ક્લેશનનામે બસ્તિની પિચકારી મારવી.

રોગ દૂર કરનાર બસ્તિ.

शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च ॥ सकांजिकः सगोमूत्रो बस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥ २२० ॥

શતાવરી, જેઠીમધ, બિલફળ, કાઠફળ; એ ચાર ઓષડો સરખે વજને લેવા; કાળના અધ્યાયમાં કાંજીની વિધી લખેલી છે, તેમાં સર્વે વાટીને ગાયના મૂત્રમાં ડોહી; તેની ઝાડામાર્ગે, પિચકારી મારવાથી, વાયુ ઈત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

રોગનું શોધન થવાને ઓષડની બસ્તિ.

शोधनद्रव्यनिक्काथस्तत्कल्कैः स्नेहसैंधवैः ॥ युक्त्या खजेन मथिता बस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥ २२१ ॥

નિશોત્તર ઈત્યાદિક શોધન ઓષડો પ્રથમ ખંડમાં લખેલાનો કાઢો કરી, તેમાં તેજ ઓષડોની વાટેલી બીજી ચટણી, તથા તલનું તેલ, સિંધાલૂણ ભેળવી, રવઈથી વલોવી; તેમાંથી બસ્તિની પિચકારી ભરીને મારવી, તેથી રોગનું શોધન થાય.

રોગનું શમન થવાની બસ્તિ.

प्रियंगुर्मधुको मुस्ता तथैव च रसांजनम् ॥ सक्षीरः शस्यते बस्तिर्दोषाणां शमने स्मृतः ॥ २२२ ॥

વાઘાટીના મૂળ, રાળ અથવા કડું; મહવડાની છાલ, નાગરમોથ, રસાંજન એટલે દારૂહળદનું ચૂર્ણ, બકરીના દુધમાં ઉકાળી માવો કરવો તે; એ ચાર ઓષડો સરખે વજને લઈ, તેની દૂધમાં બારીક ચટણી વાટી, વલોવીને બસ્તિની પિચકારી મારવી.

लेखन ओषडोनी बस्ति.

त्रिफलाकाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः ॥ ऊषकादिप्रतीवापैर्बस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ २२३ ॥

त्रिफळानो काढो, गायनुं मूत्र, मध, जवखार; सर्वे सरखे वजने लेवां; बीजा खंडमां काढाना अध्यायमां, ऊषकादिक गणोनी बीना लखेली छे; तेनुं चूर्ण तेमां मेळवीने; लेखन एटले मेदो रोगादिकने नबळो, पाडवा माटे, बस्तिनी पिचकारी मारवी.

बृंहण बस्तिना, धातु वधारनार ओषडो.

बृंहणद्रव्यनिकाथः कल्कैर्मधुरकैर्युतः ॥ सर्पिर्मांसरसोपेता बस्तयो बृंहणा मताः ॥ २२४ ॥

मुसली, गोखरु, कवचबीज इत्यादिक; जे बृंहण द्रव्यो एटले धातु वधारनार ओषडोनो काढो करी, तेमां महुवडानी छाल, दराख, दाडम, इत्यादिक मधुर पदार्थोनी चटणी, घी, बकराना मांसनो रस, सर्वे मेळवीने धातुनो वधारो थवाने बस्तिनी पिचकारी मारवी.

पिच्छिल बस्ति, रोग पातळो करवानी.

बदर्यैरावती शैलुशाल्मली धन्वनागराः ॥ क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः ॥ २२५ ॥ अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः ॥ मात्रा पिच्छिलबस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मताः ॥ २२६ ॥

बोरडीनी छाल, नारंगी, भोंवरीना झाडनी छाल, सावरीनी छाल, धमासो, सुंठ; ए छ ओषडो सरखे वजने दूधमां वाटी, तेमां मध तथा बकरा, मेंढा, हरणमांथी जे मळी आवे; तेनुं लोही मेळवी, सर्वेनुं वजन ४८ तोलासुधी लखेलुं छे. ते बस्तिमां भरीने रोग पातळो करवा मारवी.

निरुहण मात्रानुं वजन.

दत्वाऽदौ सैंधवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ॥ विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥ २२७ ॥ एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ॥ संमूर्च्छितकषाये तु चतुःप्रसृतिसंमितम् ॥ २२८ ॥ क्षिप्त्वा विमथ्य दद्यात्तन्निरूहं कुशलो भिषक् ॥ वाते चतुःपलं

क्षौद्रं दद्यात्स्नेहस्य षट्पलम् ॥ २२९ ॥ पित्ते चतुःपलं क्षौद्रं स्नेहस्य च पलं त्रयम् ॥ कफे षट्पालिकं क्षौद्रं स्नेहस्यैव चतुःपलम् ॥२३०॥

સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ એક તોલો; મધ સોળ તોલા; ઘી અથવા તેલ ૨૪ તોલા; મેળવી માત્રા કરવી. જે ઓષડોની ચટણી લખેલી હોય તો ૪ તોલાની કરવી; અગર તેનો કાઢો કરવો હોયતો ૩૨ તોલા; એકઠું સર્વે વલોવીને, વૈદે નિરૂહબસ્તિની પિચકારી, ઝાડાવાટે મારવી. સાધારણ બસ્તિની એ રીત જાણવી. વાયુરોગ હોવાથી મધ ૧૬ તોલા; ઘી અથવા તેલ ૨૪ તોલા; એકઠું કરી પિચકારી મારવી. પિત્તરોગ હોય તો મધ સોલ તોલા; અને ઘી અથવા તેલ ૧૨ તોલા; મેળવીને પિચ-કારી મારવી. કફરોગ હોય તો મધ ૨૪ તોલા; ઘી અથવા તેલ ૧૬ તોલા એકઠું કરીને પિચકારી મારવી.

મધુ તૈલક બસ્તિની વિધિ.

एरंडकाथतुल्यांशं मधुतैलं पलाष्टकम् ॥ शतपुष्पापलार्द्धेन सैंधवार्द्धेन संयुतम् ॥ २३१ ॥ मधुतैलकसंज्ञोयं बस्तिः खजविलोडितः ॥ मेदो गुल्मकृमिप्लीहमलोदावर्तनाशनः ॥ २३२ ॥ बलवर्णकरश्चैव वृष्यो बृंहणदीपनः ॥

એરંડ્યાના મૂળનો કાઢો ૩૨ તોલા; મધ અને તલનું તેલ સોળ સોળ તોલા; વરીઆલી અને સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ બબે તોલા; એ સર્વે મે-ળવીને રવઇથી સારી રીતે વલોવવું; તેને મધુતૈલક બસ્તિ કહેછે. એ બસ્તિ ઝાડામાર્ગે ગુદમાં મારેથી, શરીરની ચરબી બગડી મેદો રોગ થયો હોયતે, પેટમાં ગોળાનો ગુલ્મ રોગ, જીવાતનો કૃમિ રોગ, ફેફસાનો કવળ રોગ, ઝાડા પિસાબનો મળમૂત્ર રોગ, ઉદાવર્ત વાયુનો રોગ, ઉપલા સર્વે રોગ દૂર થાય. એ બસ્તિથી શરીરે બળ, કાંતિ વધે, સ્ત્રિવો વિષે પ્રીતી, ધાતુની વૃદ્ધિ, કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

દીપન બસ્તિની વિધી.

क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतिः प्रसृतिर्भवेत् ॥ २३३ ॥ हपुषा सैंधवा-क्षांशी बस्तिः स्याद्दीपनः परः ॥

મધ, ઘી, દૂધ, તલનું તેલ; ચારે પદાર્થ આઠ આઠ તોલા; શેરણી

અને સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ એકેક તોલો; સર્વે મેળવી વલોવવું; તેની પિચકારી ઝાડા માર્ગે મારેથી કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ભૂખ સારી લાગે.

યુક્તરથ બસ્તિની વિધી.

एरंडमूलनिःक्काथो मधुतैलं ससैंधवम् ॥ २३४ ॥ एष युक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥

એરંડમૂળનો કાઢો ૩૨ તોલા; મધ અને તલનું તેલ શોળ શોળ તોલા; સિંધાલૂણ, ઘોડાવજ, પિપર, ગેળફળ; એ ચાર ઓષડોનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા; મેળવીને વલોવવું; તેને યુક્તરથ બસ્તિ કહેછે. તેની પિચકારી મારેથી સર્વે રોગ દૂર થાય.

સિદ્ધબસ્તિની વિધી.

पंचमूलस्य निःक्काथस्तैलं मागधिका मधु ॥ २३५ ॥ ससैंधवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥

પંચમૂળ એટલે બિલમૂળ, એરણીમૂળ, ટેંટૂમૂળ, શિવણમૂળ, પાડળમૂળ; એ પાંચે મૂળનો કાઢો, તલનું તેલ, પિપરનું ચૂર્ણ, સિંધાલૂણ, મહુવડાની છાલમધ્યેની નાર અથવા જેઠીમધ, સર્વેનો કાઢો કરેથી; તેને સિદ્ધબસ્તિ કહેછે. તેની પિચકારી સર્વે રોગોઉપર મારવી.

રોગીને બસ્તિ કર્મ કીધા પછી પરેહજ.

स्नानमुष्णोदकैः कुर्याद्दिवास्वप्नमजीर्णताम् ॥ २३६ ॥ वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत्स्नेहबस्तिवत् ॥

રોગીને પિચકારી મારવા પછી તેને ગર્મપાણીથી નવાડવો, દિવસે નિદ્રા ન કરાવવી, અજીર્ણકર્તા ભારી વસ્તુ ખવાડવી નહિ, સર્વે રીતે પરેહજ સ્નેહબસ્તિના અધ્યાયમાં લખેલી કરવી.

अथ सप्तमोऽध्याय प्रारंभ.

અથ સાતમો અધ્યાય આરંભ.

ઉત્તર બસ્તિ એટલે પિસાબ માર્ગે પિચકારી મારવાની વિધિ.

अतः परं प्रवक्ष्यामि बस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ॥२३७॥ द्वादशांगुलकं नैत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम्॥मालतीपुष्पवृत्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम्२३८

ઉત્તર બસ્તિની વિધિ એટલે પિસાબમાર્ગે, પિચકારી મારવાની બાર આંગળ લાંબી હોયછે. તેના વચલે ભાગે નળી, કમળના દિટયા જેવી વિંધવાથી હોયછે; તે પિચકારીની નળીનું મોહ, મોગરીના ફુલના આકારે છતા, તે નળીના મૂખમાં એક રાઈ જાય, એટલો વિંધ ઝીણો રાખવો. તેના પાછલા છેડે કમળફુલના આકારે, બસ્તિની કોઠલી અગાઊ લખેલી રીતે બાંધીને, તેમાં ઓષડ ભરી દબાવેથી પિચકારી લાગેછે.

ઉમ્મર પ્રમાણે બસ્તિની માત્રા ભરવાનું વજન.

पंचविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्षिकी ॥ तदूर्ध्वं पलमानं च स्नेहस्योक्ता विचक्षणैः ॥ २३९ ॥

રોગીની પચીસ વર્ષની ઉમ્મર થવાસુધી, ઉત્તરબસ્તિવિષે સ્નેહોની માત્રા પિસાબ માર્ગે, બે તોલાની વેદે પિચકારી ભરવી; અને પચીસ વર્ષઉપરાંત ચાર તોલાની ભરવી.

પુરૂષોને ઉત્તર બસ્તિ કેહેવી રીતે મારવી.

अथास्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः ॥ स्थितस्य जानुमात्रेण पीठे त्विष्टशलाकया ॥ २४० ॥ स्निग्धया मेंढ्रमार्गे च ततो नेत्रं नियोजयेत् ॥ शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेंढ्ररंध्रेंगुलानि षट् ॥ २४१ ॥ ततोवपीडयेद्बस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् ॥ ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः ॥ २४२ ॥

નિરૂહબસ્તિની પિચકારી, ઝાડામાર્ગે મારીને ગુદની શુદ્ધી કરવાને, પ્રથમ નવડાવવો, પછી ભોજન કરાવી, તૃપ્ત થવાથી; તેને બાકડાઉપર ગુઠણુ ટેકવી બેશાડવો; પિચકારીની સલીને, તેના મૂખને, ઘી લગાડી ચિકણી કરી, રોગી પુરૂષને પિસાબમાર્ગે, વિંધમાં આસ્તે આસ્તે છ આંગળ, અંદર સલી ઉતારીને પિચકારી મારવી; પછી તે હલકે હાથે પાછી બહાર કાઢવી, તેવખતે મારેલી પિચકારીનું ઓષડ, અંદર દાખલ થઈ પાછુ બહાર નીકલી આવે તો, બસ્તિકર્મ ઉત્તમ પ્રકારે થયેલુ જાણવું.

સ્ત્રિયો માટે ઉત્તર બસ્તિની પિચકારી.

स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशांगुलम् ॥ मुद्गप्रवेश्यं योज्यं

च योन्यंतश्चतुरंगुलम् ॥ २४३ ॥ द्व्यंगुलं मूत्रमार्गे च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ॥

સ્ત્રીઓને બસ્તિની પિચકારી મારવી હોયતો, રોગીની ટચલી આંગળી જેટલી પિચકારી જાડી, તેના દસ આંગળ લાંબી રાખવી; તેના મુખનો વિંધ મગના દાણા જેટલો ઝીણો કરવો; તેને ઘી લગાડી ચિકણી રાખવી—તે પિચકારી પિસાબના વિંધમાં ચાર આંગળ, અંદર આસ્તેથી ઉતારીને મારવી; એટલે મૂત્રમાર્ગોથી બે આંગળ વધારે પ્રવેશ થવાથી મારવી.

બાળકોને બસ્તિ મારવાની રીત.

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलम् ॥ २४४ ॥ शनैर्निःकंपमाधेयं सूक्ष्म नेत्रं विचक्षणैः ॥

નાહના છોકરાવોને, પિસાબ અટકવા સંબંધી, મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થવાથી, વૈદે પોતાનો હાથ ન ધ્રૂજવતા, સ્થીર રાખિને અતિ ઝીણી, પિચકારીની નળીનું મૂખ, પિસાબની ઇંદ્રિમાં એક આંગળ, અંદર ઉતારીને સ્નેહમાત્રાની પિચકારી મારવી.

સ્ત્રી, છોકરાં, માટે પિચકારીમાં ઓષડ ભરવાનું વજન.

योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी ॥ २४५ ॥ मूत्रमार्गे पलोन्माना बालानां च द्विकार्षिकी ॥ उत्तानायै स्त्रियै दद्यादूर्ध्वजान्वै विचक्षणः ॥२४६॥ अप्रत्यागच्छति भिषक् बस्तावुत्तरसंज्ञिके ॥

સ્ત્રીવોને પિસાબમાર્ગે યોનિકમળમાં, સ્નેહમાત્રાની પિચકારી મારવી હોય તો, આઠ તોલાના વજને ભરવું. અને ફકત પિસાબ ખુલવાને પિચકારી મારવી હોય તો, પિચકારીમાં ચાર તોલા સ્નેહમાત્રા ભરવી. છોકરાવો માટે એકથી બે તોલા ભરવી. ઉત્તરસંજ્ઞક બસ્તીની પિચકારી, ઉપલી રીતે ઓરતોને મારવી હોય તો, તેને ચત્તી શુવાડી, તેના પગ ઉચા કરાવવા; પિચકારીના મુખને ઘી લગાડી, ચાર આંગળ અંદર ઉતરાવીને મરાવવી.

બસ્તી શોધન દ્રવ્યોની વિધી.

भूयो बस्तिं निदध्याच्च संयुक्तैः शोधनैर्गणैः ॥ २४७ ॥ फलवर्तिं निदध्याद्वा योनिमार्गे दृढो भिषक् ॥ सूत्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधन-

द्रव्यसंयुताम् ॥ २४८ ॥ दद्यमाने तथा बस्तौ दद्याद्वस्तिं विचक्षणः॥ क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च ॥ २४९ ॥ बस्तिः शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्तवजारुजः ॥ हन्यादुत्तरबस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ॥ २५० ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રાદિક રોગ, એટલે પિસાબ અટકવા ઇત્યાદિક, રોગનું, શોધન કરવાના દ્રવ્યમાં એરંડયુ તેલ ઇત્યાદિક ઓષડો જાણવા. ઓરતોને પિસાબની જગ્યા એટલે યોનિમાર્ગે, પિચકારી મારવી હોય, અથવા ફળવર્તી એટલે એરંડબીજ ઇત્યાદિક ઓષડોની, ચટણીમાં મજબુત જાડી કપડાની, બત્તિ ભીંજવીને અગર શૂતરનો કાકડો કરી, તેને ઉપલા ઓ-ષડોનો લેપ કરી, તે બત્તીને પિસાબની જગ્યામાં,. ચારથી છ આંગળ અંદર ભરાવવો, તેથી ઓરતોને દૂંટી પાસે કમળ સ્થાન હોયછે, તેમાં થતા રોગ દૂર થાય. અગર ઉંબરાનું, કે વડનું દૂધ અથવા તેની છાલનો ઉકાળાની, થંડા દૂધની પિચકારી, યોનિમાં મારવી. તેથી કમળસ્થાન શુદ્ધ થાયછે. અને કમળસ્થાને, શુક્ર ધાતુ અથવા અડકાવ સંબંધી, થયેલા જેટલા રોગ હોય તે દૂર થાયછે. પુરૂષોને અગર સ્ત્રિવોને થયેલો પર-માનો રોગ હોય, તેને આ ઉત્તર બસ્તીનો ઉપાય કરેથી ફાયદો થાય.

બસ્તિકર્મ ઉત્તમ પ્રકારે થવાના લક્ષણ.

सम्यक्दत्तस्य लिंगानि व्यापदः क्रम एव च ॥ बस्तेरुत्तरसंज्ञस्य शमनं स्नेहबस्तिना ॥ २५१ ॥

ઉત્તર સંજ્ઞક બસ્તિ અને પછી સ્નેહ બસ્તિની, ઉત્તમ પ્રકારે પિચકારી મારેથી, શુક્ર ધાતુસંબંધી સર્વે રોગો; પરમો એક પછી એક રોગ દૂર થાયછે.

ઝાડામાર્ગે ફળવર્તીની બત્તી મુકવાનો ઉપાય.

घृताभ्यक्ते गुदे क्षेप्या श्लक्ष्णा स्वांगुष्ठसंनिभा ॥ मलप्रवर्तिनी वर्तिः फलवर्तिश्च सा स्मृता ॥ २५२ ॥

ગુદ એટલે ઝાડાની જગ્યાએ ઘી લગાડી, મળમૂત્ર છૂટવા માટે, રોગીના અંગુઠા જેટલો જાડો મજબુટ શૂતરનો કાકડો કરી, તેને એરંડ-બીજ ઇત્યાદિક રેચક ઓષડોનો લેપ કરી, તે ઝાડાની જગ્યામાં, અંદર ભરાવવો; તેને ફળવર્તિ કહેછે.

अथ अष्टमोऽध्याय प्रारंभ.

અથ આઠમો અધ્યાય પ્રારંભ.

નાકમાં ઓષડ ઇત્યાદિક સ્નેહ નાખવાને નસ્ય વિધી.

नस्यं तत्कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ॥ नावनं नस्यकर्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥ २९३ ॥

ઓષડો અને ઘી તેલ, ઇત્યાદિક નાકમાં નાખવાના હોય, તેને નસ્ય કર્મ કહેછે; તેમાં નાવન અને નસ્ય કર્મ નામે બે ભેદ છે.

નસ્ય કર્મના બે ભેદો.

नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा ॥ रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥ २९४ ॥

નસ્યકર્મના બે ભેદો છે, તેમાં એક રેચન, અને બીજુ સ્નેહન નામે છે. તેમધ્યે જે નસ્ય રેચન છે તે કર્ષણ, એટલે વાયુ ઇત્યાદિક રોગોનું, છેદનકર્તા હોયછે; અને જે સ્નેહન છે, તે બૃંહણ એટલે ધાતુની વૃદ્ધિકર્તા જાણવું.

નસ્ય કર્મો કરવાને વખત.

कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्नके ॥ दिनस्य गृह्यते नित्यं रात्रौ वाप्युत्कटे गदे ॥ २९५ ॥

કફ રોગ હોય તો; નાકમાં, ઓષડ પ્રાતઃકાળે નાંખવું; પિત્ત રોગ માટે બપોરે નાંખવું; વાયુકોપે શાજના નાંખવું; રોગનું બળ અતિશે હોયતો રાત્રે ઓષડ નાંખવું.

નસ્ય કર્મો કરવાને વિરૂધ વખત.

नस्यं त्यजेद्भोजनांते दुर्दिने चापतर्पणे ॥ तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥ २९६ ॥ अजीर्णी दत्तबस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ॥ क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्तो वृद्धबालकौ ॥ २९७ ॥ वेगावरोधी स्नातश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ॥

નાકમાં ઓષડ નાંખવાને, વિરૂધ વેળા અને પદાર્થો, તુર્તનો જમેલો,

આકાશે વાદલા ઘેરાયેલા, લાંઘણ કરેલો, તુર્ત જેને બળગમ થયેલો, ગર્ભવાન સ્ત્રી, ઝેરીવસ્તુ ખાધાનો રોગી, અજીર્ણનો રોગી, જેને બસ્તિ, કર્મો કરેલા, ઘી, તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહ પીનારો, પાણી અથવા દારૂ પીધેલાને, ગુસ્સા ભરેલાને, દીલગીરી ભરેલો, વારંવાર જેને તૃષા લાગે, વૃદ્ધ, બાળક, વાયૂનો રોગી, પિસાબનો રોગી, ઝાડાનો વેગ રોકનાર, નાહેલો કે નાહવાનો, એટલા માણસોને નાકમાં નાખવાનું નસ્યકર્મ કરવું નહી.

નસ્યકર્મો કરવાને લાયેક તથા નહી લાયેક રોગી.

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥ २९८ ॥ अशीतिवर्षादूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ॥

આઠ વર્ષની ઉમ્મરથી, હેસી વર્ષની ઉમ્મરસુધી; રોગીને, નાકમાં ઓષડ નાખવાના નસ્યકર્મો કરવા; આઠ વર્ષની અગાઉ અને હેસી વર્ષ પછી નસ્યકર્મો ન કરવા.

રેચક નસ્ય ઓષડની વિધી.

अथ वै रेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥ २९९ ॥ तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः क्काथै रसैस्तथा ॥

રેચન નસ્ય લેવા માટે ઓષડમાં; અજમો, રાઈ, મરી, સુંઠ, પિપર, ઘોડાવજ, કોષ્ટ ઈત્યાદિક તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ; ઘી, તેલ ઈત્યાદિકમાં ઉકાળવું; તેને તીક્ષ્ણ સ્નેહ કહેછે. અગર બીજા તીક્ષ્ણ ઓષડોમાં, ઘી અથવા તેલ સિદ્ધ કરીને; અથવા તીક્ષ્ણ ઓષડોનો કાઢો; અંગરસમાં ઘી કે તેલ સ્નેહ, સિદ્ધ કરીને નાકમાં નાંખવું.

રેચન નસ્યકર્મોની હદ.

नासिकारंध्रयोरष्टौ षट्चत्वारश्च बिंदवः ॥ २६० ॥ प्रत्येकं रेचनं योज्या मुख्येमध्यांत्यमात्रया ॥

રેચનસ્નેહ, નાકના અકેક પછી બેહુ વિંધમાં; ઓષડોના આઠ આઠ ટીપા નાખેથી, ઉત્તમ માત્રા જાણવી; છ છ ટીપા નાખેથી મધ્યમ જાણવી; અને ચચાર ટીપા નાખેથી કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી.

નસ્યકર્મોમાં ઓષધનું વજન.

नस्यकर्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥ २६१ ॥ हिंगु स्याद्यवमात्रं तु माषैकं सैंधवं मतम् ॥ क्षीरं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयं च त्रिकार्षिकम् ॥ २६२ ॥ कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥

નસ્યકર્મોવિશે તીક્ષ્ણ ઓષડો લખેલા હોય તો; સુંઠ, મરી, ઘોડાવજ; ત્રણે ઓષડની પાણીમાં ચટણી તોલો ०। વાટવી; હિંગ, જવખાર; સિંધાલૂણ, એકેક વાલ; દૂધ બે તોલા; પાણી ત્રણ તોલા; શાકર, દાડમ, ઈત્યાદિક મધુકર વસ્તુ, લખેલી હોય તો દરેક એકેક તોલો; એવી રીતના વજને, ઉપલી વસ્તુ વાપરવી.

રેચન નસ્યકર્મોના બે ભેદ જુદા જાણવા.

अवपीडः प्रधमनं द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ॥ २६३ ॥ शीरोपि रेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥

રેચન નસ્યકર્મોમાં બે ભેદ છે. તેમાં એકને અવપીડ, અને બીજાને પ્રધમન કહેછે; મસ્તકના રેચવિશેની માત્રા જાણવી.

અવપીડન અને પ્રધમન માત્રાના લક્ષણ.

कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निसृतो रसः ॥ २६४ ॥ सोवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥ षडंगुलाद्द्विवक्त्राया नाडीचूर्णं तयाधमेत् ॥ २६५ ॥ तीक्ष्णकोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हि तत् ॥

તીક્ષ્ણ ઓષડોમાં; શુંઠ, મરી, ઘોડાવજની ચટણી વાટી, તેનો રસ નિચવી લેવો; તેને અવપીડ કહેછે. તિખ્ખાસ એટલે સુંઠ, ઘોડાવજ, પિપર ઈત્યાદિકનું ચૂર્ણ; અર્ધો તોલાને વજને લેવું. છ આંગળ લાંબી એકસરખી નલી લેવી, તેનો એક છેડો પાતળો કરી નાકમાં ભરાવવો, અને બીજે છેડેથી, ઉપલુ ચૂર્ણ નાકનાં બેહુ વિંધમાં થોડું થોડું ફુકવું; તેને પ્રધમન કહેછે.

રેચન અને સ્નેહ નસ્યકર્મો વિશે લાયેક.

ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ॥ २६६ ॥ अरोचके प्रति-

श्याये शिरःशूले च पीनसे ॥ शोकापस्मारकुष्टेषु नस्यं वै रेचनं हितम् ॥ २६७ ॥ भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन दीयते ॥

ઊર્ધ્વ જત્રુગતે રોગો, એટલે ભૂજા ગળામધ્યે, કફસંબંધી રોગ-થઈ; શબ્દનો ક્ષય, અરોચક રોગ, બળગમ, મસ્તકશૂળ, પીનસરોગ, સોજાનો રોગ, ફેફરાનો રોગ, શરીરસડાનો કુષ્ટરોગ; એટલા રોગીને રેચકનસ્ય ફાયદોકરનાર જાણવાં. બીકણ માણસ, સ્ત્રીવો, નબળો રોગી, બાળક; એટલા રોગીને ઘી તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહસહિત નસ્ય કર્મ કરવું.

અવપીડન નસ્યને લાયેક રોગી.

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ॥ २६८ ॥ मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥

ગળાનો રોગ, સન્નિપાત, અતિનિદ્રા, વિષમજ્વર, મનોવિકાર, કર્મના જીવડા, કૃમિરોગ; એટલા રોગી અવપીડન નસ્યને લાયેક જાણુવા.

પ્રધમન નસ્યને લાયેક રોગી.

अत्यंतोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ॥ २६९ ॥ चूर्णं प्रधमनं धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥

મૂર્ચ્છા, બેશુદ્ધ પડીજવું, ફેફરાના સર્વે રોગ, બુદ્ધિ અને જ્ઞાન જવાનો સંન્યાસાદિક રોગ; એટલા રોગીને અતિશે તીક્ષ્ણ ઓષડોનું, પ્રધમનસંજ્ઞક ચૂર્ણનું નસ્ય કર્મ કરવું.

રેચક સંજ્ઞક નસ્યની વિધિ.

नस्यं स्याद्गुडशुंठीभ्यां पिप्पलीसैंधवेन च॥२७०॥नलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः॥हनुमन्यागलोद्भूता नश्यंति भुजपृष्ठजाः॥२७१

સુંઠને હુફાયલા પાણીમાં ઘસીને, તેમાં ગોળ અને પાણી મેળવી ગાળી લેવું; નસ્ય એટલે તેના ટીપા નાકમાં નાખવા; પિપર, સિંધાલૂણ, બેહુને હુફાયલા પાણીમાં ઘસીને નસ્ય આપવું; તેથી આંખોનો, કાનનો, માથાનો, દાઢીનો, ગરદનનો, ખભાનો, હાથનો, વાસાનો, એટલા રોગની થતી વેદના દૂર થાય.

રેચન નસ્યનો બીજો ઉપાય.

मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैंधवैः ॥ नस्यं कोष्णजले पिष्टं

दद्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ २७२ ॥ अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽप-तंत्रके ॥

મહુવડાની છાલનો ગાભો અથવા નાર, પિપર, ઘોડાવજ, મરી, સિંધાલૂણ; એટલા ઓષડો હુફાયેલા પાણીમાં વાટીને નસ્ય આપવું. તેથી ફેફરાનો રોગ, ઉન્માદનો તોફાની રોગ, સન્નિપાત રોગ, અપતંત્ર વાયુથી સંજ્ઞાનો નાશ થઇ ચાળા, અને ચેષ્ટા તથા જ્ઞાનબુદ્ધિનો નાશ થાય. એટલા રોગીને ઉપલી નસ્ય માત્રા આપેથી, રોગ દૂર થઈ તેની જલદી બુદ્ધિ ઠેકાણે આવે.

રેચન નસ્યનો ત્રીજો ઉપાય.

सैंधवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्टमेव च ॥ २७३ ॥ बस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तंद्रानिवारणम् ॥

સિંધાલૂણ, શફેદ મરી અથવા સરશી, કોષ્ઠ; એ ચાર ઓષડોની બકરાના, મૂત્રમાં ચટણી વાટી, તેનો રસ નાકમાં નીચવવો; તેથી તંદ્રા એટલે આંખે અંધારા, ઝાખ, તથા ફેફરાના સર્વે રોગ દૂર થાય.

પ્રધમનસંજ્ઞક નસ્ય.

रोहीतमत्स्यपित्तेन भावितं सैंधवं वचा ॥ २७४ ॥ मरीचं पिप्पली शुंठी कंकोलं लशुनं पुरम् ॥ कट्फलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रधमनं बुधैः ॥ २७५ ॥

સિંધાલૂણ, ઘોડાવજ, મરી, પિપર, સુંઠ, કંકોળ, લશણ, ગુગ્ગળ, ભોતરિંગણીના ફળ; એ નવ ઓષડનું ચૂર્ણ કરી, રક્ત રોહીડો અથવા કડુંના કાઠામાં, કે લોહી ભરેલા માચ્છલાના પિત્તમાં તેને પુટ આપવો; પછી તેને શુકવી અગાઉ લખેલી, નલી મારફતે નાકમાં ચૂર્ણ ફુકવું. તેથી અગાઊ લખેલી તંદ્રા ઇત્યાદિક, સર્વે રોગો દૂર થાય; તેને પ્રધમન નસ્ય કહેછે.

બૃંહણ એટલે ધાતુ વધારનાર નસ્યોની કલ્પના.

अथ बृंहणनस्यस्य कल्पना कथ्यतेऽधुना ॥ मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहने मतौ ॥ २७६ ॥ मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः ॥ मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता स्मृता ॥२७७॥

एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः ॥ मर्शस्य द्वित्रिवेलं वा वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २७८ ॥ एकांतरं द्व्यंतरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ॥ त्र्यहं पंचाहमथवा सप्ताहं वा सुयंत्रितः ॥ २७९ ॥

ધાતુ વધારનાર બૃંહણ નસ્યોના બે ભેદ છે; મર્શ અને પ્રતિમર્શ બે તેના નામો જાણવા. ઘી, તેલાદિક સ્નેહમધ્યે મર્શનસ્યો ધાતુ, ઈત્યાદિકની તૃપ્તિ કરનાર, માત્રાને તર્પણી પણ કહેછે. તેનું વજન બે તોલાની મુખ્ય માત્રા; એક તોલાની મધ્યમ માત્રા; અને ૦। તોલાની હીણ માત્રા જાણવી. જેવી રીતે રોગોનું બળ હોય, તેવી રીતે માત્રાને એકેક પછી નાકના, બે વીંધમાં ટીપા નાખવા. રોગના બળ પ્રમાણે દરરોજ, બિજે દિવસે, ત્રિજે દિવસે, પાંચમે દીવસે, સાતમે દિવસે નાખવું.

મર્શસંજ્ઞક નસ્ય, વિરેચન અતિશે થવાથી રોગ.

मर्शे शिरोविरोके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ॥ दोषोत्क्लेशात्क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥ २८० ॥ दोषोत्क्लेशनिमित्तासु युंज्याद्वमनशोधनम्॥अथ क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं मतम्॥२८१॥

મર્શસંજ્ઞક નસ્યોની માત્રા, ધાત્વાદિકની તૃપ્તિ કરનારી છે; પણ નસ્ય કર્મો માત્રાનો વધારો થવાથી, રોગનો સંતાપ વધીને, મસ્તકઅંદરના મગજને, રેચ લાગી ધોવાયછે. વિરેચનસંજ્ઞક નસ્યોની માત્રાનો વધારો થવાથી, મસ્તકના મેદાદિક ધાતુવોનો ક્ષય થઈ, અનેક પ્રકારે રોગની પીડા થાયછે. તેમાં જે રોગોનો કલેશ થઈ પીડા થતી હોય તે દૂર થવા માટે, ઉલટીનું, હાળ થવાનું ઓષડ આપવું. ધાતુ ઈત્યાદિકનો ક્ષય થવાના કારણોથી, વેદના થાય; તે દૂર થવા માટે બૃંહણ એટલે ધાતુવૃદ્ધિ કરનારા ઓષડો નાકમાં નાંખવાં.

બૃંહણ નસ્યોમાટે લાયેક.

शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्तार्धभेदके ॥ दंतरोगे बले हीने मन्याबाहंसजे गदे ॥ २८२ ॥ मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा ॥ अकालपलिते चैव केशश्मश्रूप्रपातने ॥ २८३ ॥ युज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ॥

મસ્તક રોગ, નાસા રોગ, નેત્ર રોગ, સૂર્યાવર્ત રોગ, અર્ધશીશી રોગ,

દંત રોગ, દુર્બળ માણસ, ગરદનનો રોગ, ખાંધનો, હાથની ભુજાનો રોગ, મુખે શોષ, કાનમાં અવાજનો રોગ, વાયુ અને પિત્તસંબંધી સર્વે રોગ, ઘડપણ વિના સફેદ બાલ થવાનો રોગ, માથાનાં, દાઢીના, મૂછના બાલ ખરી પડવાનો ઇંદ્રલુપ્ત રોગ; એટલા રોગવાલાને ઘી ઇત્યાદિક સ્નિગ્ધ, અને શાકર ઇત્યાદિક મધુર, ધાતુ વધારનાર પદાર્થનું નસ્યકર્મ કરવું.

પક્ષઘાતકાદિક રોગો, અર્ધાંગાદિક ઉપર નસ્ય.

माषात्मगुप्तारास्नाभिबलारूबुकरौहिषैः ॥ २८४ ॥ कृतोश्वगंधया क्वाथो हिंगुसैंधवसंयुतः ॥ कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकंपनम् ॥ २८५ ॥ जयेदर्दितवातं च मन्यास्तंभापबाहुकौ ॥

અડદ, કવચબીજ અથવા તેના મૂળ, રાસ્ના, ચિકણામૂળ, એરંડમૂળ, રોહિસતૃણ, આસંધ; એ સાત ઓષડોનો કાઢો કરી, તેમાં શેકેલી હિંગ અને સિંધાલૂણ મેળવી; હુફાયલા કાઢાને નાકમાં નાંખવું. તેથી કરીને શરીરે કંપારો, અર્ધાંગ વાયુ, અર્દિત વાયુ, ગરદન અકડવાનો, ભૂજા અકડાવાનો વાયુ દૂર થાય.

પ્રતિમર્શ નસ્યોના બબે ટીપાની માત્રા.

प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्विद्विबिंदुमिता मता ॥ २८६ ॥ प्रत्येकशो नस्तकयोः स्नेहे नेति विनिश्चितम् ॥

ઘી ઇત્યાદીક સ્નિગ્ધ પદાર્થના બબે ટીપા, નાકના અકેક વિંધમાં નાખવાથી, પ્રતિમર્શ નસ્યોની બબે ટીપારૂપ માત્રા જાણવી.

બિંદુસંજ્ઞક માત્રા.

स्नेहे ग्रंथिद्वयं यावन्निमग्ना चोद्धृता ततः ॥ २८७ ॥ तर्जनीयं स्रवेद्बिंदुं सा मात्रा बिंदुसंज्ञिता ॥ एवंविधैर्बिंदुसंज्ञैरष्टभिः शाण उच्यते ॥ २८८ ॥ सदेयो मर्शनस्ये तु प्रतिमर्शो द्विबिंदुकः ॥

ઘી, તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થમાં; આંગળીના બે સાંધા સુધી બોલીને, તેનું ટીપુ નાકમાં નાખેથી; તેને બિંદુમાત્રા કહેછે. એવી રીતે બિંદુસંજ્ઞક, આઠ માત્રાનો ૦। તોલાની, મર્શ નસ્યોની જગ્યાએ આપવી. અને પ્રતિમર્શ નસ્યોની જગ્યાએ, બે ટીપાની માત્રા આપવી. એવી રીતે બે ભેદ તેના જુદા જાણવા.

પ્રતિમર્શ નસ્યોનો વખત.

समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश ॥ २८९ ॥ प्रभाते दंतकाष्ठांते गृहान्निर्गमने तथा ॥ व्यायामाध्वव्यवायांते विण्मूत्रांतेंजने कृते ॥ २९० ॥ कवलांते भोजनांते दिवा स्वप्नोत्थिते तथा ॥ वमनांते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ॥ २९१ ॥

પ્રતિમર્શ નસ્યોના ચઊદ વખતો જુદા છે. પ્રભાતે દાતણ કરવા પછી; બહાર જવાની અગાઊ; મેહન્ત કીધા પછી; માર્ગે ચાલવા પછી; સ્ત્રીનો સંભોગ કીધા પછી; ઝાડે પિસાબે જવા પછી; આંખોમાં અંજન કરવા પછી; ભોજન કીધા પછી; દિવસે નિંદરા કીધા પછી; ઉલટી થવા પછી; શાહજ અથવા રાતના; એટલા વખતોમાંથી શામે થોડોક લીંવા પછી, નાકમાં, પ્રતિમર્શની માત્રા નાંખવી.

પ્રતિમર્શ નસ્યોથી તૃપ્ત થયેલાના લક્ષણ.

ईषदुच्छिंदनात्स्नेहो यदा वक्रं प्रपद्यते ॥ नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शप्रमाणतः ॥ २९२ ॥ उच्छिदं न पिबेच्चैतान्निष्ठीवेन्मुखमागतम् ॥

રોગીને નસ્યકર્મ કરવા પછી, હલકી છીંક આવે, મસ્તકમાં ઉતરેલો સ્નેહમાંથી મોહમાં ઉતરે તો, તે રોગીને પ્રતિમર્શ નસ્યો કર્મની તૃપ્તિ થયેલી જાણવી. પણ તે રોગીના મોહમાં ઉતરેલો સ્નેહ થુકી નાખવો.

પ્રતિમર્શ નસ્યોને લાયેક રોગી.

क्षीणे तृष्णास्यशोषार्ते बाले वृद्धे च युज्यते ॥ २९३ ॥ प्रतिमर्शेन शाम्यंति रोगाश्चैवोर्ध्वजत्रुजाः ॥ वलीपलितनाशश्च बलमिंद्रियजं भवेत् ॥ २९४ ॥

જે રોગીની ધાતુ ક્ષીણ થઈ હોય. પાણીની તૃષાથી પીડાતો, મુખે શોષ કે તવાયલો, બાળક, વૃદ્ધ, ઉર્ધ્વજ રોગ, ગરદન અકડાવાનો રોગ, ચામડીનો રોગ, ઘડપણવિના સફેદ બાલ થવાનો રોગ; એટલા રોગીને પ્રતિમર્શસંજ્ઞક, નસ્યકર્મો કરેથી ફાયદો થાય; અને આંખો ઈત્યાદિક ઇંદ્રિયોને બળ આવે.

धडपणविना थयेला सफेद बालनो उपाय.

बिभीतनिंबगंभारी शिवा शेलुश्च काकिनी ॥ एकैकं तैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ॥ २९५ ॥

બેહડા, કડવા લિંબડાના બીજ, શિવણ, હરડા, ભોંયરી, કાંવળી; એ ૭ વસ્તુના ઠળીયા લાવી, તેમાંથી મીજ કાઢવી; તે દરેકનું જુદુ જુદુ તેલ કાઢવું. એકેક પછી જુદુ જુદુ તેલ નાકમાં નાખવાથી, જુવાનીમાં સફેદ બાલ થયેલા હોય તો, તે પાછા કાળા થાય.

નસ્યોની વિધી.

अथ नस्यविधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे ॥ देशे वातरजोमुक्ते कृतदंतनिघर्षणम् ॥ २९६ ॥ विशुद्धं धूमपानेन स्विन्नभालगतं तथा ॥ उत्तानशायिनं किंचित्प्रलंबशिरसं नरम् ॥ २९७ ॥ आस्तीर्णहस्तपादं च वस्त्राच्छादितलोचनम् ॥ समुन्नमितनासाग्रं वैद्यो नस्येन योजयेत् ॥ २९८ ॥ कोष्णमच्छिन्नधारं च हेमतारादिशुक्तिभिः ॥ शुक्त्या वा पत्रयुक्त्या वा प्लोतैर्वा नस्यमाचरेत् ॥ २९९ ॥

નસ્યકર્મની વિધિ કરવાને, જે જગ્યા એ વાયુ અને ધૂળ ઉડતી ન હોય, તેવી જગ્યાએ કરવું. પ્રથમ રોગીને પ્રભાતે દાતણ કરાવી, ઉકકો, બીડી પીનારને પીવડાવી, કપાળ, મોહ, ગળુ, ગર્મપાણીથી શાફ ધોવડાવી, પરસેવો કહડાવવો; પછી તે રોગીને ચત્તો શુવાડી, ગરદન હેઠે જાડો તકીયો મુકી, મસ્તકના તાળવાનો ભાગ જમીનઉપર ટંગાતો મુકી, હાથપગ લાંબા કરી, આંખોઉપર કપડું ધાકી, પછી રોગીના નાકના નકશોરા ઉંચા વેદે કરી, તેમાં જે માત્રા નાખવી હોય, તે હુફાયલી શોના રૂપા ઈત્યાદિક ધાતુના, ગોખરણુ, અરધીવામાં; છીપ અથવા શંખમાં ભરીને, નાકના એકેક નકશોરામાં ધાર એક સરખી નાખવી.

નસ્યકર્મો કીધાપછીની અવસ્થા.

नस्येष्वासिच्यमानेषु शिरो नैव प्रकंपयेत् ॥ न कुप्येन्न प्रभाषेत नोच्छिदेन्न हसेत्तथा ॥३०० ॥ एतर्हि विहितः स्नेहो नैवांतः संप्रपद्यते ॥ ततः कासप्रतिश्यायशिरोक्षिगदसंभवः ॥ ३०१ ॥

રોગીને નસ્યકર્મો. કરતીવખતે, અને તે પછી મસ્તક હલાવવું નહી, ક્રોધ કે ગુસ્સો ન કરવો, બોલવું નહી, ભાંગ તોડ કરવાનો ધંધો ન કરવો, હસવુ નહી; કહેલી રીતે નહી કરવાનું કરેથી, ઘી તેલાદિ નાખેલો સ્નેહ મસ્તકમાં, શારી રીતે ન પસરે અને તેમાંથી ખાંસી, બળગમ થઈ મસ્તકને, આંખોને વેદના થાય.

નસ્યકર્મો કરવાને સાધારણ પ્રકાર.

शृंगाटकमभिष्ठाव्य स्थापयेन्न गिलेद्द्रवम् ॥ पंचसप्तदशैव स्युर्मात्रा-मस्यस्य धारणे ॥ ३०२ ॥ उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्त्रगतं द्रवम् ॥ वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां निष्ठीवेत्सन्मुखे नहि ॥ ३०३ ॥

નસ્યકર્મોના ભેદમાં, શૃંગાટક એટલે મસ્તક અને નાકની વચ્ચે, ચાર પડદા છે. નસ્યકર્મ કરેથી સ્નેહ, મગજ અંદર જઈ મેદાને ભીજવી, બાકી રહેલુ સ્નેહ પાછુ બહાર આવેછે. અગાઉ અનુવાસન બસ્તિમાં વજન લખેલુ છે, તે વજને રોગનું જેટલું બળ હોય, તેપ્રમાણે પાંચ, સાત કે દસ વખતે માત્રા નાખવી. તેમાં નસ્યકર્મો થવા પછી, થોડીવારે તે રો-ગીને બેશાડવો; પણ નસ્યકર્મ થતા, મોહમાં સ્નેહ ઉતરેલો હોય તો, તે સાંભે ન થુકતા, ડાબી અથવા જમણી બાજુએ થુકવો.

નસ્યકર્મો કરવા પછી પરેહજી.

नस्ये नीते मनस्तापं रजःक्रोधं च संत्यजेत् ॥ शयीत निद्रां त्यक्त्वा च उत्तानो वाकूशतं नरः ॥ ३०४ ॥ तथा वैरेचनस्यांते धूमो वा कवलो हितः ॥

વિરેચન નસ્યકર્મો થવા પછી, મનને સંતાપ ન કરવો, જે જગ્યાએ ધુળ ઉડતી અથવા ધુવાડો થતો હોય, તે જગ્યાએ ન બેશવું; ક્રોધ અથવા ગુસ્શો ન કરવો, તૂતે ખાવું નહી, નિદરા ન આવવા દેતા, એકથી સોસુધી આંક બોલાય, તેટલા વખતસુધી, અગાઉ લખેલી રીતે ચત્તા શુઈ રેહેવું.

નસ્યકર્મોમાં, શુધ્યાદિક કર્મોના ભેદ.

नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि समासतः ॥ ३०५ ॥ शुद्धिहीनातियोगानि विशेषाच्छास्त्रचिंतकैः ॥

નસ્યકર્મોમધ્યે શુદ્ધિકર્મોના લક્ષણ, હીનયોગ થવાના લક્ષણ, અતિયોગ થવાના લક્ષણ, એવીરીતે ત્રણ તરેહના લક્ષણોના ભેદ, શાસ્ત્રમાં ઘણું કરી કહેલા છે. તેની સમજ નીચે લખેલી છે.

નસ્યકર્મોની ઉત્તમ શુદ્ધિના લક્ષણ.

लाघवं मनसः शुद्धिः स्त्रोतसां व्याधिसंक्षयः ॥ ३०६ ॥ चित्तेंद्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥

નસ્યકર્મો શારી રીતે કરેથી; મસ્તકનું શોધન થાય, શરીર હલકુ થાય; મનનું, મુખનું, નાકનું, કાનનું, ગુદ ઈત્યાદિક દસેદ્વારનું શોધન થાય. તેથી મસ્તકના સર્વે રોગો દૂર થાય. અંતઃકરણ, અને આંખો ઈત્યાદિક ઇંદ્રિવો તૃપ્ત થઇ ખુશ રેહેછે.

નસ્યકર્મોથી અલ્પ શુદ્ધિ થવાના લક્ષણ.

कंडूपदेहो गुरुता स्त्रोतसां कफसंस्त्रवः ॥ ३०७ ॥ मूर्ध्नि हीनविशुद्धये तु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥

નસ્યકર્મો અલ્પ માત્રે, મસ્તકની જુજ શુદ્ધી થવાથી; શરીરમાં ખજવાળ, ચીકણાપણું; અંબાયલુ, ભારે ઈત્યાદિક લક્ષણો થાય; અને સ્રોતસ એટલે મુખ, નાક, કાન ઈત્યાદિક ઇંદ્રિવોના દરવાજેથી કફ વહેછે.

નસ્યકર્મોથી અતિ શુદ્ધિ થવાના લક્ષણ.

मस्तुलुंगागमो वातवृद्धिरिंद्रियविभ्रमः ॥ ३०८ ॥ शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते ॥

નસ્યકર્મોમાં અતિ માત્રે, મસ્તકની વધારે શુદ્ધી થવાથી, મસ્તુલુંગ એટલે મસ્તકની અંદરનો મગજ નાકવાટે અતિ વહે, મસ્તક ખાલી પડી શૂન્ય થાય, વાયુનો વધારો થઈ તેમાં ભરાય, ઇંદ્રિવોને ભ્રમન્તા થાય છે.

નસ્યકર્મો થોડી અથવા વધારે થવાથી ઉપાય.

हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ॥ ३०९ ॥ सम्यक् विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्ये निषेचयेत् ॥

નસ્યકર્મો અલ્પ અથવા વધારે માત્રા, મસ્તક શુદ્ધિમાં થઈ હોય તો, કફ વાયુ હરતા ઓષડોથી નસ્યકર્મો કરી, શેવટે ઘી નાકમાં નાંખવું.

અતિ નસ્યકર્મોથી મસ્તક ભરાઈ જવાના લક્ષણ.

कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेंद्रियाविभ्रमः ॥ ३१० ॥ लक्षणं तदतिस्निग्धे रुक्षं तत्र प्रदापयेत् ॥

અતિ નસ્યકર્મોથી, રોગીનું મસ્તક ભરાય અથવા સ્નિગ્ધ થાય, તેથી નાકવાટે કફ વહે, મસ્તક ભારે થાય, ઇંદ્રિયોને ભ્રાંતિ ઈત્યાદિક લક્ષણ થાય. તે વખતે પ્રથમ ખંડમાં લખેલા રૂક્ષ પદાર્થોનું નસ્યકર્મો કરવા.

નસ્યકર્મો માટે પરેહજ.

भोजयेच्चानभिष्यंदि नस्याचरितमादिशेत् ॥ ३११ ॥

કફકર્તા પદાર્થ, અને ભેશના દૂધમાંથી, થયેલું દહી ખાવું નહી. મેહન્તનું કામ અતિશે ન કરવું.

પાંચ કર્મોની સંખ્યા.

वमनं रेचनं नस्यं निरूहमनुवासनम् ॥ एतानि पंचकर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ ३१२ ॥

રૂષીવોએ કહેલા વમન, રેચન, નસ્ય, નિરૂહબસ્તિ, અનુવાસન બસ્તિ, એ પાંચ પ્રકારે ઓષડોની વીધી થાયછે; તેને પંચકર્મો કહેછે.

अथ नवमो अध्याय प्रारंभः

અથ નવમો અધ્યાય પ્રારંભ.

ધૂમપાન વિધિ.

ઓષડની બીડીની ધુરી, અથવા ચાવવાની વિધિ.

धूमस्तु षड्विधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा ॥ रेचनः कासहा चैव वमनो व्रणधूपनः ॥ ३१३ ॥

ધુરી લેવાની વિધી છ પ્રકારે થાયછે; શમન, બૃંહણ, રેચન, કાસહા, વમન, વ્રણધૂપન; એવી રીતે છ નામો જાણવા.

શમન ઈત્યાદિક ધૂરીના જુદા નામો.

शमनस्य तु पर्यायौ मध्यः प्रायोगिकस्तथा ॥ बृंहणस्य तु पर्यायौ स्नेहनो मृदुरेव च ॥३१४॥ रेचनस्यापि पर्यायौ शोधनस्तीक्ष्ण एव च॥

શમન ધૂમોમાં; એક મધ્યમ અને બીજુ પ્રાયોગિક; બે નામો જુદા જાણવા. બૃંહણ ધૂરીનું બીજુ નામ મૃદુ છે; રેચન ધુરીનું બીજુ નામ શોધન અને તીક્ષ્ણ જાણવું.

બિડીની ધુરી આપવા લાયેક નહી તેના લક્ષણ.

अधूमार्हाश्च खल्वेते श्रांतो भीरुश्च दुःखितः ॥३१५॥ दत्तबस्तिर्विरक्तिश्च रात्रौ जागरितस्तथा। पिपासितश्च दाहार्तस्तालशोषी तथोदरी ॥ ३१६ ॥ शिरोभितापी तिमिरी छर्द्योध्मानप्रपीडितः ॥ क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पांडुरोगी च गर्भिणी ॥ ३१७ ॥ रुक्षः क्षीणोभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासवः ॥ भक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा ॥ ३१८ ॥ अकाले चानिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥

શ્રીમંત રોગી હોય, બિકણો, અતિ દુઃખેથી કંટાળેલો, જેને ઝાડા માર્ગે બસ્તિકમે કરેલુ, જેને ઢાળ થઈ કોઠો નબળો પડેલો, રાત્રે જાગરણ કરનાર રોગી, પાણીની તૃષા અને શરીરે દાહથી દુઃખી, તાળવે શોષ પડતાને, પેટનાં સર્વે રોગી, મસ્તકના સર્વે રોગી, આંખોનો તિમિર રોગી, ઉલટીનો.આધ્માન રોગી, વાયુથી પેટ ફુગવાનો રોગી, ઉરઃક્ષતરોગી, પરમાનો રોગી, પાંડુરોગી, ગર્ભિણ સ્ત્રી, રૂક્ષ અને ક્ષીણ થયેલા રોગી, બાળક, વૃદ્ધ, દુર્બળ; એટલા રોગીને બીડી અથવા ધૂરી આપવી નહી. તથા હરયેક રોગીને દૂધ, મધ, ઘી, આસવાદિ ઓષડ એટલે તાડી, દારૂ ઈત્યાદિક. અન્નાદિક ખોરાક, દહી, માચ્છલી, એટલી વસ્તુ ખાધા પછી, તુરત બીડી કે ધૂરી આપવી નહી; ઉપર લખેલા કોઈ રોગીએ ધૂમપાન કીધાથી, નીચે લખેલા રોગ થાયછે.

ઉપલા રોગીને ધૂમપાને, થતા રોગ અને તેનો ઉપાય.

तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनांजनतर्पणम् ॥ ३१९ ॥ सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्करांबु वा ॥ मधुराम्लौ रसौ वापि शमनाय प्रदापयेत् ॥ ३२० ॥

ધૂમપાને કોઇને રોગ થાય તો, તેને ઘી પીવાને આપવું; અને નાકમાં નસ્યકર્મો કરવું, આંખોમાં અંજન કરવું; અને તર્પણ એટલે શરીર, તૃપ્તિ કરનારા, દરાખ ઇત્યાદિક પદાર્થની કાંજી પીવાડવી; તથા ઘી બેવખતે લખેલુ છે. તેથી બે વડા વજને તેને પાવું. સેરડીનો રસ, દ્રાખ, દૂધ, શાકરનું પાણી, શાકર પાણીમાં ભીજવીને, મધુર અને ખટાસમાં દાડમ, ઇત્યાદિક ફળ ખાવાને આપવા. તેથી ધૂમપાનસંબંધી થયેલો રોગ દૂર થાય.

ધૂમપાન સેવન કરવાને ઉમ્મર.

धूमश्च द्वादशाद्वर्षाद्ग्र्यतेऽशीतिकान्नच॥ कासश्वासप्रतिश्यायान्मन्याहनुशिरोरुजः ॥ ३२१ ॥ वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ॥

ધૂમપાન બાર વર્ષથી, હેશી વર્ષની ઉમ્મરસુધી સેવન કરવું; પછી ન કરવું. ધૂમપાન સારી રીતે થવાથી; શ્વાસ, ખાંસી, દમ, સળગમ, દાઢીનું થુઠયું, મસ્તકને વેદના, ઇત્યાદિક થતા રોગ, વાયુ અને કફસંબંધી થયેલા સર્વે રોગો દૂર થાય.

ધૂમપાનનો ઉપયોગ કીધાથી પ્રકૃતી કેહેવી થાય.

धूमोपयोगात्पुरुषः प्रसन्नेंद्रियवाङ्मनाः ॥ ३२२ ॥ दृढकेशाद्विजश्मश्रुः सुगंधवदनो भवेत् ॥

ધૂમપાનનો ઉપયોગ કરેથી, રોગીની આંખો ઇત્યાદિક ઇંદ્રિવો, અને વાચા, અંતઃકરણ ઇત્યાદિકને ખુશી ઉત્પન્ન થાય; અને શરીરના બાલ, દાંત, મૂછો, દાઢી, ઇત્યાદિક અવયવને બળ ઉપજે, મુખે સુગંધી થાય.

ધૂમપાન માટે નળી કેહેવી લેવી તેની વિધી.

धूमनाडी भवेत्तत्र त्रिखंडा च त्रिपर्विका ॥ ३२३ ॥ कनिष्ठिका परीणाहा राजमाषागमांतरा ॥ धूमनाडी भवेद्दीर्घा शमने रोगिणोंगुलैः ॥ ३२४ ॥ चत्वारिंशन्मितैस्तद्वद्द्वात्रिंशद्भिर्मृदौ स्मृता ॥ तीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः कासघ्ने षोडशोन्मितैः ॥ ३२५ ॥ दशांगुलैर्वामनीये तथा स्याद्व्रणनाडिका॥ कलायमंडलस्थूला कुलित्थागमरंध्रिका ३२६

ધૂરી આપવાની દરેક નળી, ત્રણ કટકાની કરવી; તે નળી રોગીની

છેલ્લી ટચલી આંગળી જેટલી જાડી રાખવી; તેના વિંધમાં ચોળાનો દાણો જાય, તેવી પોલી રાખવી; તે નળી સાધારણ કર્મો માટે જાણવી; અને શમનસંજ્ઞક ધૂમપાન કરવાને, નળી રોગીના ચાલીસ આંગળ લાંબી; અને મૃદુસંજ્ઞક માટે નળી બતરીસ આંગળ લાંબી; તીક્ષ્ણસંજ્ઞક માટે ચોવીસ આંગળ લાંબી; કાસઘ્ન સંજ્ઞક માટે સોળ આંગળ લાંબી; ઊલટી થવાની વામનીય સંજ્ઞક માટે દસ આંગળ લાંબી; અને તુવરનો દાણો તેમાં જાય, તેટલી પોકળ રાખવી; શરીરમાં ગડગુમડાં અથવા નાસૂર, ઇત્યાદિક રોગના વિંધમાં, ધૂણી આપવા માટે દસ આંગળ લાંબી; અને તેના વિંધમાં કુળથિનો દાણો જાય તેવી પોકળ રાખવી પણ સર્વે નળીની જાડાઈ ઉપર લખેલી રીતે રાખવી.

ધૂમપાન કરવાને બીડીની વિધી.

अथेषिकां प्रलिंपेच्च सुश्लक्ष्णां द्वादशांगुलाम् ॥ धूमद्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टांगुलः स्मृतः ॥ ३२७ ॥ कल्कं कर्षमितं लिप्त्वा छायाशुष्कं च कारयेत् ॥ ईषिकामपनीयाथ स्नेहाक्तां वर्तिमादरात् ॥ ३२८ ॥ अंगारैर्दीपितां कृत्वा घृत्वा नेत्रस्य रंध्रके ॥ वदनेन पिबेद्धूमं वदने नैव संत्यजेत् ॥ ३२९ ॥ नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः ॥ शरावसंपुटे क्षिप्त्वा कल्कमंगारदीपितम् ॥ ३३० ॥ छिद्रे नेत्रं सुवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ॥

ઇષિકા એટલે લોહડાની શિક, ઉપર લખેલો વિંધ પડે તેવી, બાર આંગળ લાંબી લેવી; પછી ધૂમપાન કરવાના ઓષડોની, પાણીમાં ચટણી વાટી; એક તોલાસુધી ઉપર લખેલી શીકને ફરતો, જાડો લેપ કરી છાયડામાં શારી રીતે શુકવવી. પછી તેની વચમાંથી શીક ખેંચી લેવી, એટલે ઓષડની વિંધવાલી નળી થાય. ઘી ઇત્યાદિ સ્નેહમાં એકબતી ભિજવીને, ઉપલી ઓષડની બીડીના એક છેડાના વિંધમાં ભરાવવી; તે બત્તિ શળગાવી, બીજે છેડે શોના ઇત્યાદિક ધાતુની નળી ભરાવી; મોહમાં તે પકડી બીડીની રીતે, તેનો ધૂવાડો ખેંચેવો, મોહવાટે ધૂવાડો ખેંચી; પાછો નાકવાટે બાહાર કાહાડવો; અગર નાકવાટે બીડી ખેંચવાથી, તેનો પાછો ધૂવાડો મોહવાટે કાહાડવો. ગડગુમડા અથવા નાસૂર ઇત્યાદિક, વિંધવાળા રોગોને અથવા હર્શ ઇત્યાદિક રોગને, ધૂણી આપવી હોય તો, એક કોડીયામાં ઝળઝળતો અગ્નિ ભરી, બીજા કોડીયાને વચ્ચે, એક વિંધ પાડી ઉલટું ઢાકવું, તેના વિંધમાંથી જવાળા

નિકળે, તેઉપર ઓષડની બીડીનો એક છેડો, મુકથી, તે બળીને ધુવાડો નિકળે, તેના બીજા વિંધવાળા છેડાથી રોગને ધુપ કરવો.

જુદો જુદો ધૂવાડો, ઓષડોની બીડીની વિધી.

एलादिकल्कं शमने स्निग्धं सर्जरसं मृदौ ॥ ३३१ ॥ रेचने तीक्ष्णकल्कं च कासघ्ने क्षुद्रिकोषणम् ॥ वामने स्नायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य पानकम् ॥ ३३२ ॥ व्रणे निंबवचाद्यं च धूपनं सम्प्रचक्षते ॥

અગાઊ લખેલા શમનસંજ્ઞક ધૂમ્રપાન માટે, વાગ્ભટ ગ્રંથમાં લખેલા; એલાદિ ગણના ઓષડોમાં, એલચી મોહટી બે ભાગ; શેલારસ, કોષ્ટ, વાધાટીના મૂળ અથવા રાળ, જટામાંસી, વાળો, રોહીસતૃણ, કપુરી શાકવિશેષ, કરમાણી અજમો, જાડી તજ, તમાલપત્ર, તગર, દૂર્વા, જાઇના પાંત્રાનો રસ, શિંપી, વાઘનો નખ, દેવદાર, અગર, ઈશેષ, કેશર, ખાજકુહલીના મૂળ, ગુગ્ગળ, રાળ, કપુર, હડીણુ પુષ્પ, નાગચાંપા; એ પચ્ચિસ ઓષડો સરખે વજને લઇ, બીજા અધ્યાયમાં કલ્કની વિધી લખેલી રીતે, ચટણી વાટી તેની ધૂમ્રપાન માટે નળી કરવી. મૃદુસંજ્ઞક માટે સ્નિગ્ધ, ઘી ઈત્યાદિકમાં શેળારસ મેળવીને, રેચનસંજ્ઞક માટે સરશી, રાઈ ઈત્યાદિક તીક્ષ્ણ, ઓષડોની ચટણી વાટીને તેની નળી કરવી. કાસઘ્ન માટે રિંગણીમૂળ મરી ઈત્યાદિક ઓષડોની ચટણીની નળી કરવી. વમનસંજ્ઞક એટલે ઉલટી થવા માટે સ્નાયુ એટલે હરણ કે બકરાના ચામડા, તેના પગની ખુરી, શિંગડા, હાડકા ઈત્યાદિકની ચટણીની નળી કરવી. ગડગુમડા, નાસૂર ઈત્યાદિક વિંધવાળા રોગને, ધૂપ આપવા માટે લિંબડાના પાંત્રા, અને ઘોડાવજ ઈત્યાદિક ઓષડની, ચટણીની નળી કરી, તેનો ધૂપ આપવો.

બાળગ્રહ ઇત્યાદિક રોગ દૂર થવાને ધૂપ.

अन्येपि धूमा गेहेषु कर्तव्या रोगशांतये ॥ ३३३ ॥ सयथा ॥ मयूरपिच्छं निंबस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ मरिचं हिंगु मांसी च बीजं कार्पाससंभवम् ॥ ३३४ ॥ छागरोमाहिनिर्मोकं विष्ठावैडालिकी तथा ॥ गजदंतश्च तच्चूर्णं किंचिद्घृतविमिश्रितम् ॥ ३३५ ॥ गेहेषु धूपनं दत्तं सर्वान्बालग्रहान् जयेत् ॥ पिशाचान् राक्षसान् जित्वा सर्वज्वरहरं भवेत् ॥ ३३६ ॥

બાળગ્રહાદિ રોગ દૂર થવાને, મયૂરપિચ્છાદિ ધૂપના ઓષડોમાં, મોરના પિછ, લિંબડાના પાંત્રા, રિંગણીના ફળ, મરી, હિંગ, જટામાંસી, કપાશ્યાના બીજ, બકરાના બાલ, સર્પની કાંચલી, બીલાડીની વિષ્ઠા, હાથીદાંત; એ અગિયાર ઓષડના ચૂર્ણમાં, થોડુંક ઘી મેળવી; સગડીમાં અગ્નિ ભરી તેની ઉપર થોડું ચૂર્ણ મુકી, રોગી બાલકના રહેઠાણમાં દરરોજ ધૂપ કરવો; તેથી સંપૂર્ણ બાળગ્રહાદિક રોગો, ભૂત રોગો, રાક્ષસ ઈત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

ધૂમ્રપાન અથવા ધૂપનું બળ.

परिहारस्तु धूमेषु कार्यो रेचननस्यवत् ॥ नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशादिजान्यपि ॥ ३३७ ॥

રેચનસંજ્ઞક નસ્યકર્મોમાં, રોગોના બળ માટે અગાઉ જે ઉપાય લખેલા છે; તેજ ઓષડોની નળી કરીને ધૂણી એટલે ધૂપ આપવો; અગર મોહમાં ઓષડની બીડીથી, દરેક ધૂમ્રપાન કરવું હોય તો; શોના ઈત્યાદિકની અથવા બાંબુની, નળીનું મોહડયું. ઓષડની બીડીમાં ભરાવી ધુવાડો ખેંચવો.

अथ दशमोऽध्यायः प्रारंभः

અથ દસમો અધ્યાય પ્રારંભ.

કાઢાના કોગળા તેથી ધોવાનું અને મંજનની વિધી.

चतुर्विधः स्याद्गंडूषः स्नैहिकः शमनस्तथा ॥ शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तद्विधः ॥ ३३८ ॥

કોગળા કરવાની વિધી, સ્નેહિક, શમન, શોધન, રોપણ; એવી રીતે ચાર પ્રકારે ઓષડોના જુદા ભેદાછે.

કેટલા રોગો માટે સ્નેહિક ઓષડોના કોગળા કરવા.

स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ॥ पित्ते कट्वम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे ॥ ३३९ ॥ कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णो रोपणो व्रणे ॥ चतुःप्रकारो गंडूषः कवलश्चापि कीर्तितः ॥ ३४० ॥

સ્નિગ્ધમાં ઘી તેલ ઈત્યાદિકને, ગર્મ કરી હુફ ભરેલુ હોય તેમાં ઉષ્ણ, મરી ઈત્યાદીક તિખ્ખા પદાર્થો, મેળવીને કોગળા કરવા; તેને સ્નેહિક ગંડૂષ કહેછે; તેથી વાયૂના સર્વે રોગ દૂર થાય. સ્નેહપદાર્થમાં મધુર અને ઠંડા પદાર્થ મેળવેથી, તેને શમનગંડૂષ કહેછે; તેથી પિત્તરોગ દૂર થાય. ઉપલા સ્નેહાદિકમાં તિખ્ખા, ખાટા, ખારા, ગર્મ પદાર્થો મેળવેથી, તેને શોધન ગંડૂષ કહેછે; તેથી કફરોગ દૂર થાય. તુરાં, કડવાં, મધુર પદાર્થો મેળવેથી, તેને રોપણુ ગંડૂષ કહેછે; તે હુફાયલુ ગર્મ હોવાથી, વ્રણાદિક એટલે ગોડ ગુમડા અને નાસૂર ઈત્યાદિક વિંધવાલા રોગોને ધોવાથી દૂર થાય. એવી રીતે ચાર પ્રકારે ગંડૂષ જાણવા.

કોગળા અને ચગળવાના ઓષડોની વિધિ.

असंचारी मुखे पूर्णे गंडूषः कवलश्चरः॥ तत्र द्रवेण गंडूषः कल्केन कवलः स्मृतः ॥ ३४१ ॥

ઓષડોનો કાઢો ઈત્યાદિક, પાતલી વસ્તુ ઘણું કરીને, જે દ્રવ્ય પદાર્થો લખેલા હોય, તેથી મોહ એટલું તો ભરવુકે તે ફેરવી ન શકાય, તેવું ભરીને કોગળા કરવા; તેને ગંડૂષ કહેછે. ઓષડની ચટણી ઈત્યાદિક, વાટેલા કચરેલા પદાર્થો, મોહમાં ભરીને ચપળવું અથવા ફેરવવું; તેને કવળ કહેછે.

ગંડૂષ અને કવળ ઓષડોનું વજન.

द्रव्याद्रव्येषु चूर्णे च गंडूषे कोलमात्रकम् ॥ कर्षप्रमाणः कल्कश्च दीयते कवले बुधैः ॥ ३४२ ॥

ગંડૂષ માટે હરયેક કાઢો કરવો હોયતો, તેમાં ઓષડનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલાસુધી નાંખવું. અને કવળ માટે ઓષડની ચટણી એક તોલાની જાણવી.

ગંડૂષના કોગળા કરવાને, રોગીની ઉમ્મર અને હદનું પ્રમાણ.

धार्यंते पंचमाद्वर्षाद्गंडूषकवलादयः ॥ गंडूषान् सुस्थितः कुर्यात्स्विन्नभालगलादिकः ॥ ३४३ ॥ मनुष्यस्त्रीन् तथा पंच सप्त वा दोषनाशनात् ॥

ગંડૂષ અને કવળાદિક ઉપાય કરવાને, રોગીની ઉમ્મર પાંચ વર્ષ પછી; સારી હુશીયારીથી બેશાડીને, રોગ દૂર થવા માટે કોગળા, એટલા કરાવવા

क, शरीर, कपाळे, आंखे, थोडोक परसेवो छूटे; तेटला वखतसुधी कोगळा करवा, अथवा रोग दूर थाय त्यांसुधी, त्रण त्रण कलाक करवा.

कोगळा करवानी बीजी रीत.

कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् ॥ ३४४ ॥ नेत्रघ्राणस्रुतिर्यावत्तावद्गंडूषधारणम् ॥

कफथी मोह भराय अथवा रोगनुं छेदन थाय; आंखोमांथी, नाकमांथी, कफ वहे, त्यांसुधी कोगळा करवाने जारी राखवुं.

वायुरोगोमां स्नेहादिक गंडूष.

तिलकल्कोदकं क्षीरं स्नेहो वा स्नैहिके हितः ॥ ३४५ ॥

तलनी चटणीमां पाणी, दूध, तेल; मेळवेथी; स्नैहिक पदार्थ थायछे. तेना कोगळा करवाना उपयोगमां लाववुं.

पित्तरोगो उपर, शमनसंज्ञक गंडूष.

तिलनीलोत्पलं सर्पिः शर्कराक्षीरमेव च ॥ सक्षौद्रो हनुवक्त्रस्थो गंडूषो दाहनाशनः ॥ ३४६ ॥

तल, निलाकमळ, घी, शाकर, दूध; सर्वे पदार्थ एकठा करी, तेमां मध मेळवीने कोगळा करवाथी; पित्तसंबंधी सर्वे रोग तथा दाढी अने मुखे, बळतर थती होय तो दूर थाय.

मोहमां विंधवाळा गड, नासूरनां व्रणादिक रोग उपर मधुगंडूष.

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ॥ दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगंडूषधारणम् ॥ ३४७ ॥

मधना कोगळा करेथी, मोहमां विंधवाळा गोड, नासूर, चाठा पडेला, दाह, तृषाना रोगो दूर थाय. मुख साफ थाय.

झेर इत्यादिक अग्निमां बळेलाने कोगळा.

विषक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ॥

ઝેરીવસ્તું ખાધાનો રોગ, શોમળ ઈત્યાદિક ક્ષારજન્ય વિકાર, અગ્નિમાં બળેલાનો જન્ય વિકાર હોય તો, ઘી અથવા દૂધના કોગળા કરવા.

દાંત હાલતા હોય તે ઉપર કોગળા.

तैलसैंधवं गंडूषो दंतचाले प्रशस्यते ॥ २४८ ॥

તલનું તેલ, સિંધાલૂણ; મેળવીને દરરોજ કોગળા કરેથી, દાંત મજબુત થાય.

મુખ શોષ ઉપર કોગળા.

शोषं मुखस्य वैरस्यं गंडूषः कांजिको जयेत् ॥

મુખે શોષ પડતો હોય તો, ઢાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ થવાને, લખેલી કાંજી છે, તેના કોગળા કરવા.

કફ રોગ ઉપર કોગળા.

सिंधुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः ॥ २४९ ॥

સિંધાલૂણ, સુંઠ, મરી, પિપર, રાઈ; પાંચ ઓષડોનું ચૂર્ણ કરી, આદાના રસમાં મેળવી કોગળા કરવા.

કફ અને રક્તપિત્ત રોગ ઉપર કોગળા.

त्रिफलामधुगंडूषः कफासृक् पित्तनाशनः ॥

હરડે, બેહેડા, આંમળાનું ચૂર્ણ; મધમાં મેળવીને કોગળા કરેથી, ઉપલા રોગો દૂર થાય.

મુખ પાકેલા ઉપર કોગળા.

दार्वी-गडूची-त्रिफला-द्राक्षाजात्याश्च पल्लवाः ॥ २५० ॥ यवासश्चेति तत्काथः षष्ठांशः क्षौद्रसंयुतः ॥ शीतो मुखे धृतो हन्यान्मुखपाकं त्रिदोषजम् ॥ २५१ ॥

દારૂહલદ, ગુળવેલ, હરડે, બેહડા, આંમળા, દરાખ, જાઈના પાંત્રા, ધમાસો; આઠ ઓષડો સરખે વજને લઈ કાઢો કરવો. તેથી છઠે હિસ્સે

તેમાં મધ મેળવી કંકુ પાડી કોગળા કરવા. તેથી ત્રણે દોષનો થયેલો જન્ય એટલે પાકેલા મુખનો રોગ દૂર થાય.

જે ઓષડોના કોગળા કરવા, તેજ ઓષડ ચાવવાને, ધોવાને વાપરવું.

यस्यौषधस्य गंडूषस्तथैव प्रतिसारणम् ॥ कवलश्चापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलैर्नरैः ॥ ३९२ ॥

વિંધવાળા રોગની ગાંઠો માટે, જેટલા ઓષડોના કોગળા લખેલા હોય, તેજ ઓષડોનું પોટીસ બાંધવું. તેજ ઓષડના કાઢાથી ધોવાને પ્રતિસારણ કરવું; અને ચધળવાને કવળ પણ તેજ ઓષડોનું કરવું.

ઓષડનું કવળ ઇત્યાદિક કરવાની વિધિ.

केशरं मातुलिंगस्य सैंधवव्योषसंयुतम् ॥ हन्यात् कवलतोजाड्यमरुचिं कफवातजाम् ॥ ३९३ ॥

બીજોરાફળના ગરને ખમણી, તેના રેશા કાઢવા. તેમાં સિંધાલૂણ, મરી, સૂંઠ, પિપરનું ચૂર્ણ મેળવી, તેનું કવળ એટલે ખમણ ખાધાથી; કફવાતજન્ય રોગ, અરોચકરોગ દૂર થાય.

પ્રતિસારણ ઇત્યાદિકનો ભેદ.

कल्कोऽवलेहश्चूर्णं च त्रिविधं प्रतिसारणम् ॥ अंगुल्यग्रगृहीतं च यथास्वं मुखरोगिणाम् ॥ ३९४ ॥

ચટણી; અવલેહ; ચૂર્ણ; ત્રણે તરેહથી વિંધવાળા રોગ, હટાવવાને પ્રતિસારણ ઓષડ થાય; જે માણસને મુખમાં જેવો રોગ હોય, તેમાં તેવું ઓષડ ભરવાને, હાથના આંગળા ઉપર ઓષડનું પ્રતિસારણ લઈ, વિંધમાં ભરવું. જીભઉપર રોગ હોય તો, આખુ મોહ ઓષડથી ભરાય તેટલું ચોળવું.

પ્રતિસારણ ચૂર્ણ વિંધના રોગ ઉપર.

कुष्ठं दार्वी समंगा च पाठा तिक्ता च पीतिका ॥ तेजनी मुस्तलोध्रं च चूर्णं स्यात्प्रतिसारणम् ॥ ३९५ ॥ रक्तस्रुतिं दंतपीडां शोथं दाहं च नाशयेत् ॥

કોષ્ટ, દારૂહળદ, ધાયટીના ફુલ, પહાડમૂળ, કડુ, હળદ, તેજબળ, નાગરમોથ, લોધ્ર; નવ ઓષડોનું ચૂર્ણ, જીભને, દાંતને, સર્વે મોહમાં થાંગળાઉપર લઈને ચોળવું, તેવી રીતે ગડ, નાસૂર ઈત્યાદિક વિધના સર્વે રોગ, દાંતના પેહડયામાંથી લોહી પડતું, દાંતમાં થતી વેદના, સોજો, દાહ, બળતર, એટલા રોગ દૂર થાય. તેને પ્રતિસારણ ચૂર્ણ કહેછે.

કોગળા ઈત્યાદિકનો પ્રયોગ, થોડો કે ઘણો થવાના લક્ષણ.

हीनयोगात्कफोत्क्लेशो रसाज्ञानारुची तथा ॥ २९६ ॥ अतियोगान्मुखे पाकः शोषस्तृष्णाक्लमो भवेत् ॥

કોગળા ઈત્યાદિકની અલ્પ માત્રા થવાથી; કફનો વધારો થાય, અને મધુર ઈત્યાદિક પદાર્થોનો, સ્વાદ કે લહેજત ન સમજાય; અને અન્ન ઈત્યાદિક ખોરાક ઉપર અરૂચી થાય. ગંડૂષાદિક કોગળાનો વધારો થયો હોય તો, મોહ પાકીને તેમાં ફોલ્લા ઉત્પન્ન થાય. પાણીનો શોષ પડે, શરીર ગળાય ઈત્યાદિક લક્ષણો થાય.

શુદ્ધ ગંડૂષના લક્ષણ.

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ॥ २९७ ॥ इंद्रियाणां प्रसादश्च गंडूषे शुद्धिलक्षणम् ॥

ગંડૂષ ઈત્યાદિકના કોગળા, સારી રીતે થવાથી; રોગનો નાશ, અંતઃકરણને સંતોષ, મુખ નિર્મળ, શરીર હલકુ; રસ ઈત્યાદિક પદાર્થો વિશે, ઇંદ્રિયોને પ્રસન્નતા થાય.

अथैकादशोऽध्याय प्रारंभः ॥

અથ અગિયારમો અધ્યાય પ્રારંભ.

लेपादिविधि.

લેપ ઈત્યાદિક વિધી.

आलेपस्य च नामानि लिप्तो लेपश्च लेपनम् ॥ २९८ ॥ दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो मुखलेपस्त्रिधा मतः ॥ त्रिप्रमाणश्चतुर्भागस्त्रिभागोर्धांगुलो-

त्नतः ॥३५९॥ आर्द्रो व्याधिहरः सःस्याच्छुष्को दूषयति च्छविम् ॥

લેપાદિકમાં લિપ્ત એટલે જાડોક્ષર, લેપ એટલે પોટીસ લેપન એટલે લેપવા જેવો; ત્રણ રીતે છે. જે લેપ દોષઘ્ન નામે છે, તેમાંથી સોજો, ખજવાળ ઇત્યાદિક થઇ રોગ દૂર કરેછે; તે વિષઘ્ન નામે લેપમાં, ભીલામો, વચનાગ ઇત્યાદિક ઝેરી પદાર્થ હોવા છતા, પણ તે રોગ દૂરકર્તા છે. વર્ણ્યનામે લેપથી, મુખે અને ચામડીને તેજ આવેછે. મુખલેપ એટલે મોહમાં લેપ કરવાને ત્રણ પ્રકાર. તેમાં જે લેપનો એક આંગળ ઉંચો ઠર ચઢેલો હોયતો, તેને દોષઘ્ન કહેછે. પોણો, આંગળ ઉંચ્ચો ઠર હોય તો, તેને વિષઘ્ન કહેછે. અર્ધા આંગળ ઉંચ્ચો, હોયતો; તેને વર્ણ્ય કહેછે. ઉપલી રીતે લેપોની ત્રણ રીતો જુદી જાણવી. જે લેપ પાતળો અથવા ભીનો હોય તો, રોગ દૂરકર્તા જાણવો. જે લેપ શૂકો હોયતો, ચામડીદૂઃખકર્તા જાણવું. તેની વીગત નીચે લખેલી છે.

દોષઘ્ન લેપની વિધી.

पुनर्नवां दारुशुंठीं सिद्धार्थं शिग्रुमेव च ॥ ३६० ॥ पिष्ट्वा चैवारनालेपं न प्रलेपः सर्वशोथहा ॥

પુનર્નવા, દેવદાર, સૂંઠ, સરશી, શેકટાની છાલ; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને લેવા, તેને ઝાડા બંધ થવાને ઠાળના અધ્યાયમાં, કાંજી બનાવવાની રીત લખેલી છે; તે કાંજીમાં વાટીને, તેનો લેપન કરેથી, નવ પ્રકારના સોજાનો રોગો દૂર થાય.

દાહશમના એટલે બળતર શમાવાનો લેપ.

बिभीतफलमज्जास्तु लेपो दाहार्तिनाशनः ॥ ३६१ ॥

બેહડા ફળના ઠળીયામાંથી મગજ કાઠી; તેની ચટણી વાટી લેપો નામે લેપ કરેથી; બળતરસહિત સોજાની ગાંઠો, શરીરે દાહ રોગ દૂર થાય.

शिरीषं मधुयष्टी च तगरं रक्तचंदनम् ॥ एलामांसीनिशायुग्मं कुष्टं वालकमेव च ॥ ३६२ ॥ इति संचूर्ण्य लेपोयं पंचमांशघृतपतः॥ जले न क्रियते सुज्ञैर्दशांग इति संज्ञितः ॥ ३६३ ॥ विसर्पान् विषविस्फोटान् शोथदुष्टव्रणान् जयेत् ॥

સરશી, જેઠીમધ, તગર, રતાંનજળી, એલચી, જટામાંસી, હલદ, દારૂ હલદ, કોષ્ઠ, વાળો; એ દસ ઓષડો સરખે વજને ચૂર્ણ કરી, તેથી પાંચમે હિસ્સે, બીની સાથે ખલીને પાણીમાં કાલવેથી, તેને દશાંગ લેપ ન કહેછે. તે લેપ શરીરે કરેથી વિસર્પ રોગ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોજાનો, દુષ્ટ વ્રણ એટલે નાસૂર ભગંદર ઇત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

વિષઘ્ન લેપ.

अजादुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ॥३६४॥ शोथमारुष्करं हंति लेपो वा कृष्णमृत्तिकैः ॥

બકરીના દૂધમાં તલની ચટણી વાટી, તેમાં માખણ મેળવીને લેપ કરવો. અથવા કાળી મંટોડી અને તળ એકઠા વાટી, તેમાં માખણ મેળવી લેપ કરવો; તેથી ભીલામા ઇત્યાદિક લેપથી આવેલો સોજો દૂર થાય.

બીજી રીતે.

लांगल्यतिविषालाबूजालिनीबीजमूलकैः ॥ ३६५ ॥ लेपो धान्यांबुसंपिष्टः कीटविस्फोटनाशनः ॥

કળલાવી, અતિવિષ, કડવા દુધ્યાના બીજ, કડવા પંડોળા કે તુરીયાના બીજ, મુળાના બીજ; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને; ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં, લખેલી કાંજીમાં સર્વેની ચટણી વાટી લેપો કરેથી, સર્પ ઇત્યાદિક કીડાને થયેલો ડંખ, વિસ્ફોટક રોગ દૂર થાય.

ખરસવા, ખુબસૂર્તી, મુખે ખીલ તથા કળાસ ઉપર લેપ.

रक्तचंदनमंजिष्ठालोध्रकुष्ठप्रियंगवः ॥ ३६६ ॥ वटांकुरा मसूराश्च व्यंगघ्ना मुखकांतिदाः ॥

રતાંનજળી, મજીઠ, લોધ્ર, કોષ્ટ, કાંગ, વડના કુંમળા બીજ, મસૂર; એ સાત ઓષડો સરખે વજને, પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી, મુખેકળાસ, વાંગ રોગ દૂર થાય. મુખના ચેહરા ઉપર લેપ કરેથી તેજ વધે.

બીજી રીતે.

मातुलिंगजटासर्पिः शिलागोशकृतो रसः ॥ ३६७ ॥ मुखकांतिकरो लेपः पिटिकाव्यंगकालजित् ॥

બીજોરાના મૂળ, ઘી, મનશીળ, ગાયના છાણનો રસ; એ ચાર ઓષડો એકઠા કરી, મૂખના ચેહરા ઉપર લેપ કરેથી, કાંતીમાં વધારો થાય. મૂખે ખીલ, કળાસ અને વાંગ રોગ, નીલિકા રોગ દૂર થાય.

જુવાનીના ખીલ અથવા ફોડલી ઉપર ત્રણ લેપો.

लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिटिकापहः ॥ ३६८ ॥ तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरीचं मुखलेपनात् ॥ सिद्धार्थकवचालोध्रसैंधवैश्च प्रलेपनम् ॥ ३६९ ॥

લોધ્ર, ધાણા, ઘોડાવજ; એ ત્રણે ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં, ચટણી વાટી મૂખ ઉપર લેપ કરેવો. ગોરૂચંદન અને મરી બે ઓષડોની ચટણી વાટીને લેપ કરવો. રાઈ, ઘોડાવજ, લોધ્ર, સિંધાલૂણ; ચાર ઓષડો પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી ફાયદો થાય.

મુખે કળાસ, ખરસવા, વાંગ રોગો ઉપર ત્રણ જાતના લેપો.

व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठा वा समाक्षिकः ॥ लेपः स नवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ ३७० ॥

અર્જુન વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો. મજીઠનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણમાં મેળવીને લેપ કરવો. સફેદ ઘોડાના પગની ખુરી સંબધી હાડની રાખ કરી, તેને મધ અને માખણ સાથે મેળવીને લેપ કરવાથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

શરીરે કાળા કોહોડ ઉપર લેપ.

अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा विलेपनात् ॥ मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ ३७१ ॥

આકડાના દુધમાં, દરરોજ હલદ વાટી લેપ કરેથી; ઘણા દિવસનો થયેલો કાળો કોહોડ હોયતો તેપણ દૂર થાય.

જુવાનીમાં મૂખ ઉપર થતા ખીલ અથવા ફોલ્લી ઉપર.

वटस्य पांडुपत्राणि मालती रक्तचंदनम् ॥ कुष्टं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥ ३७२ ॥ तारुण्यपिटिकाव्यंगनीलिकादिविनाशनम् ॥

વડના પાકેલા પાંત્રા, ચંબેલી, રતાંજળી, કોષ્ટ, દારૂહલદ, લોધર; એ ૭ ઓષડોની ચટણી વાટી લેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

મસ્તકે તિક્ષણ વેદના ના થતા ફોડલા ઉપર લેપ.

पुराणमथ पिण्योकं पुरीषं कुक्कुटस्य च ॥ ३७३ ॥ मूत्रपिष्टः प्रलापोऽयं शीघ्रं हन्यादरूंषिकाम् ॥

તલનો જુનો ખોળ, મરઘાની હઘાર; બે ઓષડોને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને, લેપ કરેથી, મસ્તકે થતા તિક્ષણ વિંધવાળા ફોલ્લા દૂર થાય.

બીજી રીતે બે લેપો.

खदिरारिष्टजंबूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः ॥ ३७४ ॥ कुटजत्वक्सैंधवं वा लेपो हन्यादरुंषिकाम् ॥

ખેરના ઝાડની છાલ, કડવા લિંબડાની, જાંબુની ત્રણે ઝાડની અંતર છાલનું ચૂર્ણ, ગાયના મૂત્રમાં વાટીને દરરોજ લેપ કરેથી, ઉપલા રોગીને ફાયદો થાય. કુડાની છાલ, સિંધાલૂણ; ગાયના મૂત્રમાં વાટીને દરરોજ લેપ કરેથી, સર્વે વિંધવાળા ગાંઠના કે ફોલ્લાના રોગો દૂર થાય.

મસ્તક દુખવાના, શખ્ત રોગો ઉપર.

प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैंधवैः ॥ ३७५ ॥ कार्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ॥

ચારોળી, જેઠીમધ, કોષ્ટ, અડદ, સિંધાલૂણ; પાંચ ઓષડોનું સરખે વજને ચૂર્ણ; મધમાં કાળવી મસ્તકને દરરોજ લેપ કરેથી, મસ્તકને દારૂણ રોગ થતો દૂર થાય.

બીજી રીતે બે તરેહના લેપો.

दुग्धेन खाखसंबीजं प्रलेपाद्दारुणं जयेत् ॥ ३७६ ॥ आम्रबीजस्य चूर्णं तु शिवाचूर्णसमद्वयम् ॥ दुग्धपिष्टः प्रलेपोऽयं दारुणं हंति दारुणम् ॥ ३७७ ॥

ખસ ખસ દુધમાં વાટીને મસ્તકે લેપ કરવો; લીલા આંમળાના બીજ, ઠીમજ, બેહુની સરખે વજને ચટણી દુધમાં વાટી લેપ કરવાથી, મસ્તકે અતિશે ભયંકર રોગ હોયતો તે દૂર થાય.

બાલ ખરી પડવાનો, ઇંદ્રલુપ્ત રોગ ઉપર લેપ.

रसस्तिक्तपटोलस्य पत्राणां तद्विलेपनात् ॥ इंद्रलुप्तः शमं याति त्रिभिरेव दिनैर्ध्रुवम् ॥ ३७८ ॥

કડવા પંડોળાના પાંત્રાનો રસ કાઢીને, ત્રણ વેળાએ લેપ કરેથી, હરયેક જગ્યાથી, બાલ ખરી પડતા હોયતો તે અટકે; અને પછી નવા બાલ આવવાને નિચે લખેલો લેપ કરવો.

બીજી રીતે બે લેપો.

इंद्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः ॥ गुंजामूलफलं वापि भल्लातकरसोपि वा ॥ ३७९ ॥

ભોયરિંગણીના પાંત્રાના રસમાં, મધ મેળવીને લેપ કરવો. ચણોઠી અથવા તેના મુળનો રસ કાઢી, તેમાં મધ મેળવીને લેપ કરવો.

શરીરના બાલનો વધારો થવાને લેપ.

गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी ॥ शिरःप्रलेपनं तेन केशसंवर्धनं परम् ॥ ३८० ॥

ગોખરૂ, તલના ફુલ, મધ, ઘી; ચારે વસ્તું સરખે વજને, ચટણી વાટી તેનો લેપ દરરોજ કરેથી બાલનો વધારો થાય.

બાલ લાવવાને લેપ.

हस्तिदंतमषीं कृत्वा छागीदुग्धं रसांजनम् ॥ रोमाण्यनेन जायंते लेपात्पाणितलेष्वपि ॥ ३८१ ॥

હાથીદાંતની રાખ, રસાંજન એટલે દારૂ હલદને બકરીના દુધમાં, માવો કરવો, તે બેહુની બકરીના દુધમાં ચટણી વાટી, જે જગ્યાએથી બાલ ગયેલા હોય, તે જગ્યાએ દરરોજ લેપ કરેથી ગયેલા બાલ પાછા આવે.

બાલ લાવવા માટે બીજો લેપ.

यष्टींदीवरमृद्वीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ॥ इंद्रलुप्तः शमं याति केशाः स्युः सघना दृढाः ॥ ३८२ ॥

જેઠી મધ, કમળ, દરાખ, ત્રણેની ચટણી; તલનું તેલ, ગાયનું દુધ, ઘી, છ વસ્તું ભેળવી દરરોજ લેપ કરેથી, ગયેલા બાલ પાછા આવે.

ત્રિજી રીતે લેપ.

चतुष्पदानां त्वग्रोमनखशृंगास्थिभस्मभिः ॥ तैलेन सह लेपोऽयं रोमसंजननः परः ॥ ३८३ ॥

ચાર પગના જનાવરમાં બકરા ઈત્યાદિકનું ચામડું, તેના બાલ, નખ, શિંગડા, હાડકાની ખાક કરી; તેને તલના તેલમાં કાલવી દરરોજ લેપ કરેથી, બાલ પાછા આવે. એ લેપ નવા બાલ આવવાને ઘણોજ ઉત્તમ છે.

કાળા બાલ થવાને લેપ એટલે કલપ.

इंद्रवारुणिकाबीजतैलेनाभ्यंगमाचरेत् ॥ प्रत्यहं तेन कालाग्निसन्निभाः कुंतला अलम् ॥ ३८४ ॥

ઇંદ્રવારૂણિકા એટલે લઘુ કુંવડલીના બીજનું તેલ, પાતળા યંત્રેથી કાઢીને, સફેદ બાલ ઉપર દરરોજ ઘસેથી સરશ કાળા થાયછે.

બીજી રીતે.

अयोरजो भृंगराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ स्थितमिक्षूरसे मासं लेपनात्पलितं जयेत् ॥ ३८५ ॥

લોહડાનો કીટ, ભાંગરો, હરડા, બેહડા, આંમળા, કાલી મંટોડી; એ છ વસ્તુનું સરખે વજને ચૂર્ણ, શેરડીના રસમાં એક મહીના સુધી ભીજવી મુકવું; પછી સફેદ બાલ ઉપર લેપ કરેથી કાળા થાયછે.

ત્રીજી રીતે લેપ.

धात्रीफलत्रयं पथ्ये द्वे तथैकं बिभीतकम् ॥ पंचाम्रमज्जालोहस्य कर्षैकं च प्रदीयते ॥ ३८६ ॥ पिष्ट्वा लोहमये भांडे स्थापयेदुषितं निशि ॥ लेपोऽयं हंति न चिरादकालपलितं महत् ॥ ३८७ ॥

આંમળીના ચિચૂંકા ત્રણ, હરડે બે, બેહેડું એક, આંબાની ગોટલી પાંચ, લોહડાનો કીટ એક તોલો; સર્વેને લોહડાની કઢઈમાં ઘુટવું; એક રસ થવાથી આખી રાત તેમાંજ રાખવું; બીજે દિવસે તેનો લેપ કરેથી, સફેદ બાલ થયેલા કાળા થાય.

ચોઠી રીતે લેપ.

त्रिफलानीलिकापत्रं लोहं भृंगराजः समम् ॥ अजामूत्रेण संपिष्टं लेपात्कृष्णीकरं स्मृतम् ॥ ३८८ ॥

हरडां, बेहेडां, आंमळां, गुळीना पांत्रा, लोहडानो कीट, भांगरो; सर्वे ओषडो सरखे वजने बकरीना मूत्रमां, चटणी वाटीने लेप करेथी, सफेद थयेला बाल काळा थाय.

पांचमी रीत लेप.

त्रिफलालोहचूर्णं च दाडिमत्वग्बिसं तथा ॥ प्रत्येकं पंचपलिकं चूर्णं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ३८९ ॥ भृंगराजरसस्यापि प्रस्थषट्कं प्रदापयेत् ॥ क्षिप्त्वा लोहमये पात्रे भूमिमध्ये निधापयेत् ॥ ३९० ॥ मासमेकं ततः कुर्याच्छागीदुग्धेन लेपनम् ॥ कूर्चे शिरसि रात्रौ च संवेष्टयैरंडपत्रकैः ॥ ३९१ ॥ स्वपेत्प्रातस्ततः कुर्यात्स्नानं तेन च जायते ॥ पलितस्य विनाशश्च त्रिभिर्लेपैर्न संशयः ॥ ३९२ ॥

हरडे, बेहडां, आंमळां, लोहडानो कीट, दाडमनी छाल, कमळनां दांडा; ७ ओषडो विस विस तोलानुं चूर्ण करवुं. लोखंडना वाशणमां भांगरानो रस तोला ३८४ भरी, तेमां उपलुं चूर्ण नांखी मजबुट ढांकणुं ढांकी, एक महीना सुधी जमीनमां डाटी मुकवुं, पछी ते वाशण बहार काढी, ओषडने बकरीना दुधमां काळवी, सफेद बाल थयेला उपर दररात्रे लेप करी, ते उपर शूरती एरंडयाना पांत्रा बांधवा, पछी निद्रा करवी, सवारे नाहती वखते लेप धोई नाखवो, ते लेप दररोज करेथी जलदी बाल काळा थायछे.

बाल खेरवी नाखवाने लेप.

शंखचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालं च भागिकम् ॥ मनःशीला चार्धभागा स्वर्जिका चैकभागिका ॥ ३९३ ॥ लेपोऽयं वारिपिष्टस्तु केशानुत्पाट्य दीयते ॥ अनया लेपयुक्त्या च सप्तवेलं प्रयुक्तया ॥ ॥ ३९४ ॥ निर्मूलकेशस्थानं स्यात्क्षपणस्य शिरो यथा ॥

शंखनुं चूर्ण बे तोला, हरताळ एक तोलो, मनशील ०॥ तोलो, साजी खार एक तोलो; चार ओषडोने पाणीमां वाटी सात दिवस सुधी, रोज लेप करेथी बाळ आववानी जग्या निर्मूळ थाय; एटले ते जग्याए फरीने कोईपण दिवसे बाल न आवे, अने ते जग्या शूवाली थाय.

બીજી રીતે લેપ.

तालकं शाणयुग्मं स्यात् षट्शाणं शंखचूर्णकम् ॥ ३९९ ॥ द्वि-शाणिकं पलाशस्य क्षारं दत्त्वा प्रमर्दयेत् ॥ कदलीदंडतोयेन रविपत्र-रसेन वा ॥ ३९६ ॥ अस्यापि सप्तभिर्लेपैर्लोम्नां शातनमुत्तमम् ॥

હરતાલ ૦। તોલો, શંખનું ચૂર્ણ ૧॥ તોલો, પળાશનો ખાર ૦॥ તોલો, ત્રણેને કેળના રસમાં, અથવા આકડાના પાંત્રાના રસમાં, ખલીને સાત દિવસ સુધી રોજ લેપ કીધાથી, તે જગ્યાએ બાલના મૂળ, ખરી જઈ પાછા ન આવે.

સફેદ કોહોડ દૂર થવાને લેપ.

सुवर्णपुष्पी कासीसं विडंगानि मनःशिला ॥ ३९७ ॥ रोचना सैंधवं चैव लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥

સુવર્ણપુષ્પી, એટલે પીલી જાઈ, કાંટા ધંતુરાના પીળા ફુલ, નાગકેશરના ફુલમાંથી હરયેક, હિરાકસી, વાવડિંગ; મનશીળ, ગોરૂચંદન, સિંધાલૂણ; એ છ ઓષડો સરખે વજને ગાયના મુત્રમાં, ખલીને દરરોજ લેપ કરેથી સફેદ કોહોડ દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

वायस्येडगजा कुष्टकृष्णाभिर्गुटिका कृता ॥ ३९८ ॥ बस्तमूत्रेण संपिष्टा प्रलेपात् श्वित्रनाशिनी ॥

વાયસ્યેડ એટલે કાવલી, અગરચંદન, ટરપિનટાઇન તેલ, કાકજંઘામાંથી હરયેક, ટાંકલાના બીજ, કોષ્ટ, પિપર; ચાર ઓષડો સરખે વજને, બકરાના મૂત્રમાં ખલીને; દરરોજ લેપ કરેથી સફેદ કોહોડ દૂર થાય.

ત્રીજી રીતે લેપ.

बाकूची वेतसो लाक्षा काकोदुंबरिका कणा ॥३९९॥ रसांजनमयश्चूर्णं तिलाः कृष्णास्तदेकतः ॥ चूर्णयित्वा गवां पित्तैः पिष्ट्वा च गुटिका कृता ॥४००॥ अस्याः प्रलेपात् श्वित्राणि प्रणिश्यंति वेगतः ॥

ચીનીકબાલા, નેત્તર, લાખ, કાળો ઉંબરો, પિપર, રસાંજન, લોખંડનો કીટ, કાળા તળ; આઠ ઓષડો સરખે વજને ચૂર્ણ; ગાયના

કલેજા મધ્યેના પિત્તમાં ખલીને ગોળી બાંધવી. તેને ગાય કે બકરાના મૂત્રમાં, પાણીમાં ઘસીને લેપ કરેથી, સફેદ કોહોડ જલદીથી દૂર થાય.

દરાજ ઇત્યાદિક કુષ્ટ રોગ ઉપર લેપ.

धात्रीसर्जरसश्चैव यवक्षारश्च चूर्णितैः ॥ ४०१ ॥ सौवीरेण प्रलेपोऽयं प्रयोज्यः सिध्मनाशने ॥

આંમળા, રાળ, જવખાર; ત્રણેને, સૌવીરમાં એટલે ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાંજીમાં, ખલીને લેપ કરેથી અઢાર જાતના રોગ દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

दार्वीमूलकबीजानि तालकं सुरदारु च ॥ ४०२ ॥ तांबूलपत्रं सर्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥ शंखचूर्ण शाणमात्रं सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ ४०३ ॥ लेपोऽयं वारिणा पिष्टः सिध्मनां नाशनः परः॥

દારૂહલદ, મૂળાના બીજ, હરતાળ, દેવદાર, નાગરવેલીપાન; એ પાંચ ઓષડોનું ચૂર્ણ એકેક તોલો; શંખનું ચૂર્ણ ૦। તોલો, સર્વે પાણીમાં ખલીને લેપ કરેથી ઉપલા અઢાર પ્રકારના કુષ્ટ રોગ દૂર થાય.

આંખોના રોગો ઉપર લેપ.

हरीतकीसैंधवं च गैरिकं च रसांजनम् ॥ ४०४ ॥ विडालको जले पिष्टः सर्वनेत्रामयापहः ॥

હરડે, સિંધાલૂણ, ગેરૂ, રસાંજન; ચાર ઓષડો સરખે વજને, પાણીમાં ખલીને આંખો ઉપર લેપ કરેથી, આંખોના સર્વે રોગો દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

रसांजनं व्योषयुतं संपिष्टं वटकी कृतम् ॥ ४०५ ॥ कंडपाकान्वितां हंति लेपांदंजननामिकाम् ॥

બસ્તિના અધ્યાયમાં લખેલા રસાંજન, સુંઠ, મરી, પિપર; એ ચાર ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં ખલીને ગોળી બાંધવી; તેમાંથી ગોળી પાણીમાં ઘસીને લેપ કરેથી, આંખોને ખજવાળ, પાકેલી આંજણીની ફોડલીના રોગ દૂર થાય.

ખજવાળ દરાજ ઈત્યાદિક શરીર સડા ઉપર લેપ.

प्रपुन्नाडस्य बीजानि बाकूची सर्षपास्तिलाः ॥ ४०६ ॥ कुष्ठं निशाद्वयं मुस्तं पिष्ट्वा तक्रेण लेपतः ॥ प्रलेपादस्य नश्यंति कंडूदद्रुविचर्चिकाः ॥ ४०७ ॥

ટાકલાના બીજ, ચીનીકબાલા, સરશી, તલ, કોષ્ઠ, હળદ, દારૂહળદ, નાગરમોથ; આઠ ઓષડો સરખે વજનેનું ચૂર્ણ, છાસમાં ખલીને પ્રલેપાદસ્ય કરેથી; ખજવાળ, બળત્તર, પગ ફાટી ભીગડા પડવાનો વિચર્ચિકા ઈત્યાદિક શરીરસડો દૂર થાય.

ખરસવું, ખરજ, દાદ્રુ ઈત્યાદિક; શરીર સડાના રોગ ઉપર લેપ.

हेमक्षीरीविडंगानि दरदं गंधकस्तथा ॥ दद्रुघ्नः कुष्ठसिंदूरं सर्वाण्येकत्र मर्दयेत् ॥ ४०८ ॥ धत्तूरनिंबतांबूलीपत्राणां स्वरसैः पृथक्॥ अस्य प्रलेपमात्रेण पामादद्रुविचर्चिकाः ॥ ४०९ ॥ कंडूश्च रसकश्चैव प्रशमं यांति वेगतः ॥

પિસોળા અથવા પિળા ફુલનો ધંતુરો, વાવડિંગ, હિંગળો, ગંધક, ટાકલાના બીજ, કોષ્ટ, શીંદુર; એ સાત ઓષડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, ધંતૂરાના પાંત્રાના રસમાં ખલીને; પછી કડવા લિંબડાના પાંત્રાના રસમાં ખલીને; પછી નાગરવેલી પાનના રસમાં ખલીને; એકેક પછી એકનો પ્રલેપ કરેથી; ખરજ, ખરસવું, દરાજ, પગ ફાટી ભીગડા પડેછે તે, ખજવાળ, ચરકસ, ઈત્યાદિક શરીરસડાના સર્વે રોગ દૂર થાય.

બીજી રીતે.

दूर्वाभयासैंधवं च चक्रमर्दः कुठेरकः ॥ एभिस्तक्रयुतो लेपः कंडूदद्रुविनाशनः ॥ ४१० ॥

દૂર્વા, હરડે, સિંધાલૂણ, ટાકલાના બીજ, રાનીતુલશી; એ પાંચ ઓષડો છાસમાં ખલીને લેપ કરેથી; ખજવાળ, દરાજ, બળત્તર, ખરસવા ઈત્યાદિક શરીરસડાનો રોગ દૂર થાય.

લોહી ઉકાળાના રક્તપિત્તાદિક રોગ ઉપર લેપ.

चंदनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ क्षीरपिष्टैःप्रलेपः स्याद्रक्तपित्तशिरोरुजि ॥ ४११ ॥

રતાંજળી, વાળો, જેઠીમધ, ચિકણામૂળ, વાઘના નખ. કમળ; ૭ ઓષડોનું ચૂર્ણ, સરખે વજને દુધમાં ખલીને પ્રલેપ કરેથી; લોહી ઉકાળો, રક્તપિત્તના સંબંધે મસ્તક રોગની વેદના થતી દૂર થાય.

ઉદર્દ એટલે વિસર્પ, ઇસપ રોગો ઉપર લેપ.

सिद्धार्थरजनीकुष्ठप्रपुन्नाडतिलैः सह ॥ कटुतैलेन संमिश्रमुदर्दघ्नं प्रलेपनम् ॥ ४१२ ॥

સરશી, હળદ, કોષ્ઠ, ટાકલાના બીજ, તલ; પાંચ ઓષડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, સરસ્યા તેલમાં ખલીને પ્રલેપ ન કરેથી; શીતપિત્તનો ભેદ ઉદર્દ અથવા શીલસનો રોગ દૂર થાય.

વાત વિસર્પ એટલે આખા શરીરે વિંધવાળી શેલ્લીવોના રોગો ઉપર લેપ.

रास्नानीलोत्पलं दारु चंदनं मधुकं बला ॥ घृतक्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ ४१३ ॥

રાસ્ના, લિલાકમળ, દેવદાર, રતાંજળી. જેઠીમધ, ચિકણામૂળ; ૭ ઓષડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, ઘી દૂધમાં ખલીને લેપો કરેથી; ઉપલા રોગ દૂર થાય.

પિત્ત વિસર્પ, એટલે આખા શરીરે, વિંધવાળી શેલ્લીવોના રોગો ઉપર લેપ.

मृणालं चंदनं लोध्रमुशीरं ·कमलोत्पलम् ॥ सारिवामलकीपथ्यालेपः पित्तविसर्पनुत् ॥ ४१४ ॥

કમળના દીટયા, રતાંજળી, લોધ્ર, વાળો, કમળ ફુલ, કમળના પાંત્રા, ઉપટસુલીના મૂળ, આંમળા, હરડે; એ નવ ઓષડો સરખે વજને, પાણીમાં ચટણી વાટીને લેપ કરેથી; ઉપલા રોગ દૂર થાય.

કફ વિસર્પાદિ એટલે આખા શરીરે વિંધવાળી શેલ્લીના રોગ ઉપર લેપ.

त्रिफलापद्मकोशीरं समंगा करवीरकम् ॥ नलमूलमनंता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ४१५ ॥

હરડે, બેહડા, આંમળા, પદમકાષ્ટ, વાળો, ધાયટીના ફુળ, નેત્રી, દેવનળાના મૂળ, ધમાસો; એ નવ ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં ખલીને, લેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

પિત્ત વાત રક્તનો ઉપર.

मूर्वा नीलोत्पलं पद्मं शिरीषकुसुमैः सह ॥ प्रलेपः पित्तवातास्त्रे शतधौतघृतप्लुतः ॥ ४१६ ॥

મોરવેલ, લિલાકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, સરશીના ફુલ; એ ચાર ઓષડો સરખે વજને ચૂર્ણ; ધીને એકસો વખતે સારી રીતે પાણીમાં ધોઇ, તેમાં ચૂર્ણ કાલવીને પ્રલેપ કરેથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

નાકમાંથી લોહી વેહતું હોય તે ઉપર લેપ.

आमलं घृतभृष्टं तु पिष्टं कांजिकवारिभिः ॥ जयेन्मूर्ध्नि प्रलेपेन रक्तं नासिकयास्तृतम् ॥ ४१७ ॥

આંમળાનું ચૂર્ણ ધીની સાથે તળીને, ઢાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ થવાને લખેલી કાંજીમાં વાટીને, મસ્તકે પ્રલેપેન કરેથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

વાયુ સંબંધી મસ્તક પીડા ઉપર લેપ.

कुष्ठमेरंडतैलेन लेपात्कांजिकपेषितम् ॥ शिरोर्तिं वातजां हन्यात्पुष्पं वा मुचुकुंदजम् ॥ ४१८ ॥

કોષ્ઠની અથવા મુચકુંદાના ફુલની કાંજીમાં ચટણી વાટી, તેમાં એરંડયું તેલ મેળવીને લેપ કરેથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

देवदारुनतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ॥ सकांजिकोः स्नेहयुक्तो लेपो वातशिरोर्तिनुत् ॥ ४१९ ॥

દેવદાર, તગર, કોષ્ઠ, વાળો, સુંઠ; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને, ઉપર લખેલી કાંજીમાં વાટીને તે સાથે, એરંડયુ તેલ મેળવી લેપો કરેથી, ઉપલો રોગ દૂર થાય.

પિત્ત શિરો રોગ ઉપર લેપ.

धात्रीकशेरुह्रीबेरपद्मपद्मकचंदनैः ॥ दूर्वोशीरनलानां च मूलैः कु-

यीत्मलेपनम् ॥ ४२० ॥ शिरोर्तिं पित्तजां हन्याद्रक्तपित्तरुजं तथा ॥

આંમળા, ભદ્રમુસ્તા, વાળો, કમળ, પદ્મકાષ્ટ, રતાંજલી, દૂર્વાના મૂળ, વાળાના મૂળ, દેવનળાના મૂળ; એ નવ ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં વાટીને, મસ્તકે પ્રલેપન કરેથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

કફ સંબંધી મસ્તક રોગ ઉપર લેપ.

हरेणुनतशैलेयमुस्तैलानतदारुभिः ॥ ४२१ ॥ मांसीरास्नारुबूकैश्च कोष्णो लेपः कफार्तिनुत् ॥

રેણુકા, તગર, પથ્થર ફુલ, નાગરમોથ, એલચી, અગર, દેવદાર, જટામાંસી, રાસ્ના, એરંડમૂળ; દસ ઓષડો સરખે વજને ગર્મ પાણીમાં, ચટણી વાટીને મસ્તકે લેપ કરેથી; ઉપર લખેલા રોગ દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

शुंठीकुष्ठप्रपुन्नाडदेवकोष्टैः सरौहिषैः ॥ ४२२ ॥ मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैश्च लेपः श्लेष्माशिरोर्तिनुत् ॥

સુંઠ, કોષ્ઠ, ટાકલાના બીજ, દેવદાર, રોહીસગવત; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને ગાયના મૂત્રમાં ચટણી વાટી, જરાક ગર્મ તપાવી લેપ કરેથી; કફસંબંધી મસ્તકની વેદના દૂર થાય.

સૂર્યાવર્ત એટલે અર્ધ સીરની વેદના ઉપર લેપ.

सारिवाकुष्ठमधुकंवचाकृष्णोत्पलैस्तथा ॥ ४२३ ॥ लेपः सकांजिकः स्नेहः सूर्यावर्तार्धभेदयोः ॥

ઉપટશૂળી, કોષ્ઠ, જેઠીમધ, ઘોડાવજ, પિપર, લિલાકમળ; એ છ ઓષડો સરખે વજને; ઢાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ, થવાને કાંજી લખેલી છે, તેમાં ઉપલા ઓષડોની ચટણી વાટી, તેમાં એરંડ્યુ તેલ મેળવી લેપ કરેથી; અર્ધ મસ્તકે થતો શૂળ રોગ દૂર થાય.

શંખક, અનંત વાત અને મસ્તક શૂળના સર્વે શિરો રોગો ઉપર.

वरीनीलोत्पलंदूर्वातिलाः कृष्णाः पुनर्नवा ॥४२४॥ शंखकेऽनंतवातैश्च लेपःसर्वशिरोर्तिजित् ॥

શતાવરી, લિલાકમળ, દૂર્વા, કાળાતલ, પુનર્નવા; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને, પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી; સર્વે પ્રકારે મસ્તક શૂળ દૂર થાય.

લેપોની વિધી, બીજી રીતે તેના બે ભેદ.

अथलेपविधिश्चान्यः प्रोच्यतेसुज्ञसंमतः ॥४२५॥ द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥

લેપોની વિધિ ઉપર લખેલી છે; તેને સુજ્ઞાંસ માન્ય કહેછે; પણ તેમાં બે ભેદ છે. એક પ્રલેપાખ્ય, અને બીજો પ્રદેહકનામે નિચે લખેલા, બે ભેદ જુદા જાણવા.

બેહું લેપોની ઉંચાઈ વિષેનું માપ.

चर्मार्द्रं माहिषं यद्वत्प्रोन्नतं सा मितिर्द्वयोः ॥ ४२६ ॥ शीतस्तनुर्निर्विषी च प्रलेपः परिकीर्तितः ॥ आर्द्रो घनस्तथोष्णः स्यात्प्रदेहः श्लेष्मवातहा ॥ ४२७ ॥

પ્રલેપ અને પ્રદેહક એ બેહું લેપો; ભેશના લિલા ચામડા જેટલો, જાડો અને ઉંચો લેપ રાખવો; તેનો ગુણ, શીતવીર્ય તેનું સૂક્ષ્મ રૂપ સ્રોતઃ સાંમર્થ્યે પ્રવેશ કરનારો, એટલે ચામડીમાં તે પ્રવેશ થાય. અને બાધ રહિત એવો જે એટલે નુકસાન ન કરતા, પ્રલેપક નામે લેપ જાણવો. આર્દ્ર એટલે ભિનાસે પોટીસ જેવો જાડો, વજને ભારે, ગર્મ, કફ વાયૂ દૂર કરનારો પ્રદેહક નામે લેપ જાણવો.

બેહું પ્રકારના લેપો કેહવી જગ્યાએ મારવો.

रोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥ वीर्यं सम्यग् विशत्याशु रोमकूपैः शिरोमुखैः ॥ ४२८ ॥

પ્રલેપાખ્ય અને પ્રદેહક; એ બેહું લેપો, શરીરના બાલ અને રૂવાટા બોડાવીને, તે ઉપર તુર્ત લેપ કરેથી રૂવાટા અને બાલના મૂળમાંથી, લેપનું વિર્ય ઉત્તમ પ્રકારે શરીરમાં પ્રવેશ થાયછે.

કેટલાક લેપો કરવાને અટકાવનું કારણ.

न रात्रौ लेपनं कुर्याच्छुष्यमाणं न धारयेत् ॥ शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहः पीडनं प्रति ॥ ४२९ ॥

કેટલાક લેપ રાત્રે ન કરવા; અને શુકાયેલો લેપ પણ ન કરવો. ન કરવાનું જે કરેથી શરીરને વેદના થાય.

રાત્રે લેપ ન કરવાનું કારણ.

तमसापिहितो ह्यूष्मा रोमकूपामुखे स्थितिः ॥ विना लेपेन निर्वाति रात्रौ नालेपयेत्ततः ॥ ४३० ॥

શરીર સંબંધી ઉષ્મા આચ્છાદિત, એટલે શરીરે રૂવાટાના વિંધમાંથી, જોઈતી ગર્મી ખેંચાઈ આવે છે, તે વખતે લેપ કરેથી; રોગ બાહર નિકળવાને અટકાવ થાય; માટે રાત્રે લેપ ન કરવો. દિવસે સૂર્યની ગર્મીથી બાફ ઉકલીને બહાર નિકળે છે; તે વખતે લેપ કરેથી બાફની સાથે, રોગ પણ બહાર નિકળે છે.

રાત્રે પ્રલેપાદિકોની વિધિ કરવાને લાયેક બીના.

रात्रावपि प्रलेपादिविधिः कार्यो विचक्षणैः ॥ अपाकिशोथे गंभीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे ॥ ४३१ ॥

જે સોજાની જગ્યા પાકેલી ન હોય, તે જગ્યાએ; ગંભીરસંજ્ઞક વ્રણ નામે; વિંધવાલી નાસૂર ઈત્યાદિ ગાંઠાની જગ્યાએ. રક્ત કફમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સોજાની ગાંઠો. એટલા રોગ માટે વિદવાન વૈદ રાત્રે, પ્રલેપાદિકની વિધિનો લેપ કરવો.

વ્રણ અથવા વિંધવાળા નાસૂર ઈત્યાદિક ગાંઠોનો રોગ દૂર થવાને સાત પ્રકાર.

आदौ शोथहरो लेपो द्वितीयो रक्तसेचनः ॥ तृतीयश्चोपनाहः स्याच्चतुर्थः पाटनक्रमः ॥ ४३२ ॥ पंचमः शोधनो भूयात्षष्ठो रोपण इष्यते ॥ सप्तमो वर्णकरणो व्रणस्यैते क्रमा मताः ॥ ४३३ ॥

વ્રણ સંબંધી સોજો આવેલો દૂર થવાને પ્રથમ લેપ કરવો. વ્રણ રોગમાં લોહી બંધાયેલુ હોય, તે છુટું પડવાને બીજો લેપ કરવો. ઉપનાહ એટલે પરસેવો કાઢવાનો પ્રયોગ છે, તે ઓષડો નાસૂર ઈત્યાદિકની ગાંઠો પાકે તેવો ત્રીજો લેપ કરવો. વિંધવાળી ગાંઠો ફુટે તેવો ચોથો લેપ કરવો. પરૂ ઈત્યાદિક રસીનું શોધન થાય તેવો પાંચમો લેપ કરવો. રોપણ એટલે વિંધની ગાંઠામાં રૂઝઆવી ભરાય તેવો છઠ્ઠો લેપ કરવો.

સાતમો લેપ વ્રણ ઈત્યાદિક ગાંઠનો રોગ સારો થવાને નવી ચામડી આવે, તેટલાસુધી લેપ કરવો. સાત કર્મો જુદા જુદા લેપોના અથવા પોટીસ બાંધવાના જાણવવા.

વ્રણસંબંધી વાયૂના સોજાની ગાંઠો ઉપર લેપ.

बीजपूरजटाहिस्त्रा देवदारु महौषधम् ॥ रास्नाऽग्निमंथो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ ४३४ ॥

બીજોરાના મૂળ, જટામાંસી, દેવદાર, સુંઠ, રાસ્ના, એરણી મૂળ; છ ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં વાટીને, વ્રણ સંબંધી નાસૂર ઈત્યાદિક વિંધવાળી, ગાંઠનો રોગ દૂર થવાને લેપો એ કરવો.

પિત્ત કોપના સોજાની ગાંઠ ઉપર લેપ.

मधूकं चंदनं मूर्वा नलमूलं च पद्मकम् ॥ उशीरं वालकं पद्मं पित्तशोथे प्रलेपनम् ॥ ४३५ ॥

જેઠીમધ, રતાંજળી, મોરવેલ, દેવનળાનું મૂળ, પદ્મકાષ્ટ, વાળો, નેત્રવાળો, કમળ; આઠ ઓષડો સરખે વજને, પાણીમાં વાટી વ્રણસંબંધી નાસૂર ઈત્યાદિક, પિત્તકોપની ગાંઠો દૂર થવાને પ્રલેપન કરવું.

કફ કોપ સોજાની ગાંઠ ઉપર લેપ.

कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक् सिकता शिवा। मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रदेहः श्लेष्मशोथहृत् ॥ ४३६ ॥

પિપર, તલની જુની ખોળ, શેકટાની છાલ, વાળો અથવા સાકર, હરડે; પાંચ ઓષડો સરખે વજને, ગાયના મૂત્રમાં વાટીને થોડુંક ગર્મ કરી, કફ કોપ સંબંધી સોજાની, નાસૂર ઈત્યાદિક ગાંઠનો રોગ દૂર થવાને, પ્રદેહ સંજ્ઞક લેપ કરવો.

આગંતુક અને રકતજન્ય સોજાની ગાંઠ ઉપર લેપ.

द्वे निशे चंदने द्वे च शिवा दूर्वा पुनर्नवा ॥ उशीरं पद्मकं लोध्रं गैरिकं च रसांजनम् ॥ ४३७ ॥ आगंतुजे रक्तजे च शोथे कुर्यात्प्रलेपनम् ॥

હળદ, દારૂહલદ, શુખડ, રતાંજળી, હરડે, દૂર્વા, પુનર્નવા, લોધ્ર, પદ્મકાષ્ટ, વાળો, ગેરૂ, રસાંજન એટલે બકરીના દૂધમાં દારૂહલદને ઉકાળી માવો કરવો તે; બાર ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં વાટીને, આગંતુક એટલે મારથી લોહી બગડીને થતી, નાસૂર ઈત્યાદિકના સોજાની ગાંઠ; રક્તજન્ય એટલે લોહી બગડવાથી, અનેક સોજાની ગાંઠઉપર લેપ-કરેથી; ઉપલા રોગ દૂર થાય.

નાસૂર ઈત્યાદિક વિધની ગાંઠો પકવવાને લેપ.

शणमूलकशिग्रूणां बीजानि तिलसर्षपाः ॥ ४३८ ॥ सक्तवः किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥

શણના મૂળ, મુલાના બીજ, શેકટાના બીજ, તલ, સરશી, જવ, લોહડાનો કાટ, અલશીના બીજ; એ આઠ ઓષડો સરખે વજને, પાણીમાં વાટીને ઉપર લખેલા; રોગની ગાંઠો પકાવવાને, પોટીસનું પ્રદેહ સંજ્ઞક લેપ કરવો.

નાસૂર ઈત્યાદિક ગાંઠો પાકેથી તેને ફુટવાનો લેપ.

दंती चित्रकमूलत्वक् स्नुह्यर्कपयसी गुडः ॥ ४३९ ॥ भल्लातकश्च कासीसं सैंधवं दारणे स्मृतः ॥

દાંતણીના મૂળ, ચિત્રકમૂળની છાલ, ગોળ, ભીલામો, હિરાકસી, સિંધાલૂણ; છ ઓષડનું ચૂર્ણ કરવું, તેને ચોધારા થુવરનું દૂધ, કે આકડાના દૂધમાં, કાળવીને; પાકેલી ગાંઠને ફુટવા માટે પોટીસ બાંધવું.

બીજી રીતે લેપ.

चिरबिल्वोग्निको दंती चित्रको हयमारकः ॥ ४४० ॥ कपोतकंकगृध्राणां मललेपेन दारणम् ॥

કરંજઝાડના બીજ, ભીલામાં, દાંતણીના મૂળ, ચિત્રકમૂળ, કન્હેરનું મૂળ; પાંચ ઓષડોનું ચૂર્ણ કરવું; કબૂતર, બગલોં અથવા ગીધ ત્રણે, પક્ષીની હઘાર સરખે વજને લઈ, તેમાં ઉપલું ચૂર્ણ મેળવીને, વિંધવાળી ઈત્યાદિક ગાંઠ ફુટવાને લેપન.

ત્રીજી રીત.

स्वर्जिका यावशूकाद्याः क्षारालेपेन दारणाः ॥ ४४१ ॥ हेमक्षीर्यास्तथा लेपो व्रणे परमदारणः ॥

સાજીખાર અને જવખાર અથવા હેમક્ષીરી, એટલે પિળા ફુલનો કાંટા ધંતુરાના લેપો, વિંધ ઇત્યાદિકની ગાંઠો, ફુટવાને ઉત્તમ પ્રકારે જાણવા.

વ્રણ એટલે નાસૂર ઈત્યાદિક વિંધની ગાંઠોનું શોધન થવાને લેપ.

तिलसैंधवयष्ट्याह्वनिंबपत्रनिशायुगैः ॥ ४४२ ॥ त्रिवृत्घृतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥

તલ, સિંધાલૂણ, જેઠીમધ, કડવાલિંબડાના પાંત્રા, હલદ, દારૂહલદ, નિસોતર; સાત ઓષડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, ઘીમાં કાળવીને પ્રલેપો બાંધવાથી, વ્રણોનું શોધન થાય.

વ્રણોનું શોધન થવા અને રૂઝાવવા માટે લેપ.

निंबपत्रघृतक्षौद्रदार्वीमधुकसंयुतः ॥ ४४३ ॥ तिलैश्च सह संयुक्तो लेपः शोधनरोपणः ॥

કડવાલિંબડાના પાંત્રા, દારૂહલદ, જેઠીમધ, તલ; ચાર ઓષડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, ઘી અને મધમાં કાળવી, નાસૂર ઈત્યાદિક વિંધવાળી ગાંઠ ઉપર લેપ કરેથી; રોગનું શોધન થઈ રૂઝ આવે.

વ્રણસંબંધી કૃમિનામે જીવાત દૂર થવાને ત્રણ લેપ.

करंजारिष्टनिर्गुंडीलेपो हन्याद्व्रणक्रमीन् ॥ ४४४ ॥ लशुनस्याथवा लेपो हिंगुनिंबभवोऽथवा ॥

કરંજ, કડવોલિંબડો, નઘોડ; ત્રણેના પાંત્રા વાટીને જે નાસૂર ઈત્યાદિક, વિંધવાળી ગાંઠાના રોગમાં કૃમિ એટલે જીવાત પડેલી હોય, તેઉપર લેપો કરવા અથવા એખલાં લશણની ચટણી, અગર હિંગ અને કડવા લિંબડાના પાંત્રાની ચટણી વાટીને, લેપો કરવાથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

વ્રણોનું શોધન થવા અને રૂઝ આવવા માટે બીજો લેપ.

निंबपत्रं तिला दंती त्रिवृत्सैंधवमाक्षिकम् ॥ ४४५ ॥ दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनरोपणः ॥

કડવાલિંબડાના પાંત્રા, તલ, દાંતણીના મૂળ, નિસોત્તર, સિંધાલૂણ; પાંચ ઓષડો સરખે વજને ચટણી વાટી, મધમાં કાલવી, ભગંદર ઇત્યાદિક વિંધવાળા દુષ્ટ રોગ ઉપર લેપ કરેથી; રોગમાંથી રસી ખેંચી, તેનું શોધન થઈ રૂઝાય.

પેટમાં થતા શૂળ ઉપર ડૂંટી એ લેપ.

मदनस्य फलं तिक्तां पिष्ट्वा कांजिकवारिणा ॥ ४४६ ॥ कोष्णं कुर्यान्नाभिलेपं शूलशांतिर्भवेत्ततः ॥

ગેળફળ, કડું; બે ઓષડો સરખે વજને લઈ, ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં, લખેલી કાંજીમાં વાટી, થોડુંક ગર્મ કરી ડુંટી ઉપર લેપ કરેથી; પેટમાં થતા શૂળનો રોગ દૂર થાય.

વાતવિદ્રધિ નાસૂર ઈત્યાદિક રોગો ઉપર.

शिग्रुशेफालिकैरंडयवगोधूममुद्गकैः ॥ ४४७ ॥ सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥

શેકટાની છાલ, નઘોડના પાંત્રા, એરંડમૂળ, જવ, ઘહુ, મગ; એ છ ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં વાટી, સેહવાય તેવું ગર્મ કરી લેપ કરેથી; ઉઠમી ગાંઠનો રોગ દૂર થાય.

પિત્ત વિદ્રધિ નાસૂર ઈત્યાદિક રોગો ઉપર લેપ.

पैत्तिके सर्पिषालाजामधुकैः शर्करान्वितैः ॥ ४४८ ॥ प्रलिपेत्क्षीरपिष्टैर्वापयस्योशीरचंदनैः ॥

ભાતની ધાણી, જેઠીમધ, બેહુનું ચૂર્ણ; સાકર અને ઘીમાં કાલવી પ્રલેપ કરેથી; અથવા પયસ્યા એટલે આસન, વાળો, રતાંજળી ત્રણ ઓષડો; દૂધમાં ચટણી વાટીને પ્રલેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

કફ વિદ્રધિ રોગો ઉપર લેપ.

इष्टका सिकता लोहकीटगोशकृता सह ॥४४९॥ सुखोष्णश्चप्रदेहोऽयं मूत्रैः स्यात्श्लेष्मविद्रधौ ॥

ઈટ, રેતી, લોહડાનો કીટ, ગાયનું છાણ; એ ચાર જણસો ગાયના મૂત્રમાં ચટણી વાટી; કફ વિદ્રધી નાસૂર ઈત્યાદિકની ઉઠમી ગાંઠ, ઉપર પ્રદેહસંજ્ઞક લેપ કરેથી દૂર થાય.

આગંતુક વિદ્રધી રોગો ઉપર લેપ.

रक्तचंदनमंजिष्ठानिशामधुकगैरिकैः ॥ ४५० ॥ क्षीरेण विद्रधौ लेपो रक्तागंतुनिमित्तजे ॥

રતાંજળી, મજીઠ, હલદ, જેઠીમધ, ગેરૂ; પાંચ ઓષડો સરખે વજને, દૂધમાં ચટણી વાટી અભિઘાતે અથવા માર ઈત્યાદિકથી, લોહી બગડી, આંગતુક, નાસૂર ઈત્યાદિકની ગાંઠો થાય, તે ઉપર લેપો કરેથી ફાયદો થાય.

વાત ગળગંડો ઉપર લેપ.

निचुलः शिग्रुबीजानि दशमूलमथापि वा ॥४५१॥ प्रदेहो वातगंडूषु सुखोष्णः सम्प्रदीयते ॥

જળવેતસ એટલે પરળ કે વાંજુળ કહેછે; તે લોહડાના રંગે, નદિના ડોહમાં થાય, તેના દીટ્યા લાલ અને પાંત્રા લીલા લાંબા હોયછે તે, શેકટાના બીજ; બે ઓષડો સંભાગે પાણીમાં વાટીને, વાત ગળગંડ નામે, ગળામાં થતી ગાંઠ દૂર થવાને; સેહવાય તેટલો ગર્મ કરીને; પ્રદેહ સંજ્ઞક લેપ કરવો. અથવા રાની ગાંજાનું મૂળ, રાની ભાળમૂળ, રિંગણીમૂળ, ગોખરૂમૂળ, મોતરિંગણીમૂળ, બિલમૂળ, એરંણુમૂળ, ટેંટુમૂળ, શિવણુમૂળ, પાડળમૂળ; એ દસ મૂળ વાટીને પ્રદેહસંજ્ઞક લેપ કરેથી, ગળાને થતી વાત ગળગંડનો રોગ દૂર થાય.

કફ ગળગંડો ઉપર લેપ.

देवदारुविशालाचकफगंडे प्रदेहकः ॥ ४५२ ॥

દેવદાર, કાંવડલી મૂળ; બે ઓષડો પાણીમાં વાટીને, સેહવાય તેટલું ગર્મ કરી; કફ ગળગંડ દૂર થવાને એ પ્રદેહસંજ્ઞક લેપ કરવો.

અપચી રોગોની ગળાને થતી ગાંઠ ઉપર લેપ.

सर्षपारिष्टपात्राणि दग्ध्वा भल्लातकैः सह ॥ छागमूत्रेण संपिष्टमपचिघ्नं प्रलेपनम् ॥ ४९३ ॥

સરશી, કડવાલિંબડાના પાંત્રા, ભીલામા; ત્રણ ઓષડો સરખે વજને બાળીને રાખ કરવી; તેને બકરાના મૂત્રમાં કાલવી લેપ કરેથી; ગંડમાળાનો ભેદ અપચી રોગની, ગળાને થતી ગાંઠનો રોગ દૂર થાય.

ગંડમાળા, અર્બુદ, ગળગંડની ગાંઠો ઉપર લેપ.

सर्षपाः शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवाः ॥ मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥ ४९४ ॥ गंडमालाऽर्बुदं गंडं लेपेनानेन शाम्यति ॥

સરશી, શેકટાના બીજ, શણના બીજ, અળસીના બીજ, જવ, મુળાના બીજ; છ ઓષડો સરખે વખતે; ખાટી છાસમાં વાટીને, લેપો કરેથી ઉપલી ગાંઠ દૂર થાય.

અપબાહુકાદિક, સર્વે વાયુના રોગો ઉપર લેપ.

प्रक्षाल्य क्षुरेणांगं केवलानिलपीडितम् ॥ ४९५ ॥ तत्र प्रदेहं दद्याच्च पिष्टं गुंजाफलैः कृतम् ॥ तेनापबाहुजा पीडा विश्वाची गृध्रसी तथा ॥ ४९६ ॥ अन्यापि वातजा पीडा प्रशमं याति वेगतः ॥

જે રોગી; એકલા વાયુ કોપે પીડાતો હોય; તેણે પ્રથમ દુઃખતી જગ્યાએ જાડા કપડાથી, સારી રીતે ઘસીને છોલી નાખેથી, બાલ ખરી પડેછે. પછી ચણોટીને પાણીમાં ચટણી વાટી દુઃખાવો થતી જગ્યાએ લેપન કરેથી; અપબાહુક વાયુ, વિશ્વાચિ વાયુ, હાથના ભૂજામાં થતો વાયુ, જાંગમાં થતો ગૃધ્રસી વાયુ, તે ઉપરાંત સર્વે વાયુના રોગ દૂર થાયછે.

શ્લીપદ રોગો માટે લેપ.

धत्तूरैरंडनिर्गुंडीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ॥ ४९७ ॥ प्रलेपः श्लीपदं हंति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥

ધતુરાના પાંત્રા, એરંડ્યાના પાંત્રા, નધોડના પાંત્રા, મૂળ સાથે પુનર્નવા, શેકટાની છાલ, સરશી; છ ઓષડો સરખે વજને ચટણી વાટીને પ્ર-

લેપ કરેથી, લાંબા દિવસનો દુઃખદાયક મોહટો શ્લીપદ રોગ હાથી પગનો હોયતો તે દૂર થાય.

કુરંડ એટલે અંડવૃદ્ધિના રોગો ઉપર લેપ.

अजाजीहपुषाकुष्ठमेरंडबदरान्वितम् ॥ ४५८ ॥ कांजिकेन तु संपिष्टं कुरंडघ्नं प्रलेपनम् ॥

જીરૂં, સેરણી, કોઠ, એરંડમુળ, બોરડીની છાલ; પાંચ ઓષડો સરખે વજને; ઝાડા બંધ થવાને કાંજી, ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી છે તેમાં, ચટણી વાટીને દરરોજ લેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

પુરૂષને લિંગમાં થતો ટાંકી ઈત્યાદિક ઉપદંશ રોગ ઉપર લેપ.

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ॥ ४५९ ॥ असाध्यापि जरत्याशु लिंगोत्था रुक् प्रलेपनात् ॥

કન્હેરના મૂળ પાણીમાં વાટી, લિંગને પ્રલેપન કરેથી; ઉપદંશસંબંધી અસાધ્ય રોગ હોવા છતા જલદી દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

दहेत्कटाहे त्रिफलां सा मषी मधुसंयुता ॥ ४६० ॥ उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥

હરડે, બેહડા, આંમળા; ત્રણેને બાળી રાખ કરવી; તેને મધમાં કાલવી લિંગને, પ્રલેપો કરેથી; ઉપદંશ સંબંધી ટાંકી ઈત્યાદિક રોગનું; શોધન થઈ રૂઝાય છે.

ત્રીજી રીતે લેપ.

रसांजनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वितम् ॥ ४६१ ॥ सक्षौद्रं लेपनं योज्यमुपदंशगदापहम् ॥

રસાંજન, સરશી, હરડે; ત્રણ ઓષડો સરખે વજનેનું ચૂર્ણ; મધમાં કાલવી લિંગને લેપ કરેથી; ઉપદંશ સંબંધી વિંધ ઈત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

અગ્નિમાં બળેલા ઉપર લેપ.

अग्निदग्धे तु गोक्षीरी श्लक्ष्णचंदनगैरिकैः ॥ ४६२ ॥ सामृतैः स-

पिषाक्लिग्धैरालेपं कारयेद्भिषक् ॥ तंदुलीयकषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ४६३ ॥

વંશલોચન, પાયરી, રતાંજળી, ગેરૂં, ગુળવેલ; પાંચ ઓષડોનું સરખે વજને ચૂર્ણ; ઘીમાં કાલવીને, બળેલી જગ્યાએ પ્રલેપન કરેથી; અથવા તાજળજાના કાઢામાં, ઘી મેળવીને પ્રલેપન કરેથી ફાયદો થાય.

બીજી રીતે લેપ.

यवान्दग्ध्वा मषी कार्या तैलेन युतया तया ॥ दद्यात्सर्वाग्निदग्धेषु प्रलेपो व्रणरोपणः ॥ ४६४ ॥

જવબાળીને રાખ કરવી, તેને તલના તેલમાં કાલવી; શરીરે ચાર પ્રકારે બળેલાના નિદાનોક્ત ભેદોછે. તે ઉપર પ્રલેપો કરેથી બળેલી જગ્યાએ વિંધ સાથે નાસૂરો, ઈત્યાદિક પડેલા હોય તો તેપણ રૂઝાયછે.

સ્ત્રિયોની યોનિ તંગ થવાને લેપ.

पलाशोदुंबरफलैस्तिलतैलसमन्वितैः ॥ मधुना योनिमालिंपेद्गाढीकरणमुत्तमम् ॥ ४६५ ॥

પળસના ફુલ, ઉંબરાના ફળ; બેહુંનું ચૂર્ણ; તલનું તેલ અને મધમાં, કાલવી યોનીમાં લેપ કરેથી, ઢીલી પડેલી યોની તંગ થાય.

બીજી રીતે.

माकंदफलसंयुक्तमधुकर्पूरलेपनात् ॥ गतेपि यौवने स्त्रीणां योनिर्गाढाऽति जायते ॥ ४६६ ॥

માયફળ, કપૂર; બેહુનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને, યોનિમાં લેપ કરેથી જુવાન અને વૃદ્ધ સ્ત્રીની યોની પણ તંગ થાય.

પુરૂષના લિંગ, સ્ત્રીના સ્તનાદિકની વૃદ્ધિ થવાને લેપ.

मरीचं सैंधवं कृष्णातगरं बृहतीफलम् ॥ अपामार्गस्तिलाः कुष्ठं यवा माषाश्च सर्षपाः ॥ ४६७ ॥ अश्वगंधा च तच्चूर्णं मधुना सह योजयेत् ॥ अस्य संततलेपेन मर्दनाच्च प्रजायते ॥ ४६८ ॥ लिंगवृद्धिः स्तनोत्सेधः संहतिर्भुजकर्णयोः ॥

મરી, સિંધાલૂણ, પિપર; ભોયરિંગણીના ફળ, અધાડાના બીજ, કાળાતલ, તગર, કોષ્ટ, જવ, અડદ, સરશી, આસંન, બાર ઓષડોનું સરખે વજને ચૂર્ણ; મધમાં કાલવીને પુરૂષે મોહટો થવાને લિંગે અને સ્ત્રીના સ્તન મોહટા થવાને છાતીએ, ભૂજે, કાને દરરોજ લેપ કરવો.

લિંગ વૃદ્ધિ થવા માટે બીજો લેપ.

सिताश्वगंधासिंधूत्थछागक्षीरैर्घृतं पचेत् ॥ ४६९ ॥ तल्लेपान्मर्दनाल्लिंगवृद्धिः संजायते परा ॥

સફેદ ફુલનું આસન, સિંધાલૂણ; એહુનું ચૂર્ણ કરી, તેથી ચોગણું ઘી, તેથી ચોગણું મેંઢીનું દૂધ; સર્વે મેળવીને ઉકાળવું; દૂધ સર્વે બળીને ફક્ત ઘી બાકી રહેવાથી ગાળી લેવું; તે ઘી, પુરૂષે લિંગે લેપન કરેથી; અતિશે મોહટો થાય.

સ્ત્રીને જલદી ખલિત થવાને લેપ.

इंद्रवारुणिकापत्ररसैः सूतं विमर्दयेत् ॥ ४७० ॥ रक्तस्य करवीरस्य काष्ठेन च मुहुर्मुहुः ॥ तल्लिप्तलिंगसंयोगान्योनिद्रावोऽभिजायते ॥ ४७१ ॥

ઇંદ્ર વારૂણીકાનાપાંત્રાનો રસ, અને પારો; બેહુને લાલ કન્હેર ઝાડના દાંડાથી સારી રીતે ખલવું; ખલતા ઉપજો રસ સોસાય; એટલે નવો રસ નાખીને ખલવું; તેવી રીતે પાંચ સાત વખતે, નવા રસ સાથે પારો ખલીને જેરવવો; સારી રીતે મળમ થવાથી, પુરૂષે લિંગે લેપ કરી, જે સ્ત્રીનો સંગ કરેથી તે સ્ત્રી જલદી ખલીત થઇ, હતવીર્ય થાય.

શરીરના ગાત્રો સંબંધી દુર્ગંધી દૂર થવાને લેપ.

तांबूलपत्रचूर्णं तु चूर्णं कुष्ठशिवाभवम् ॥ वारिणा लेपनं कुर्याद्गात्रदौर्गंध्यनाशनम् ॥ ४७२ ॥

નાગર વેલીપાન, કોષ્ઠ, હરડે; ત્રણેનું ચૂર્ણ સરખે વજને; પાણીમાં, કાલવી શરીરે દરરોજ લેપન કરેથી; શરીરના ગાત્રોમાંથી નિકલતી દુરગંધી દૂર થાય.

બીજી રીતે.

कुलित्थसक्तवः कुष्ठं मांसीचंदनजं रजः ॥ सक्तवश्चणकस्यैव

त्वक्चैवैकत्र कारयेत् ॥ ४७३ ॥ स्वेददौर्गंध्यनाशश्च जायतेऽस्याव-धूलनात् ॥

કુલથી શેકીને લોટ કરવો, કોષ્ટ, જટામાંસી, સફેદ શુખડ, શેકલા ચણાને લોટ; પાંચ ઓષડોનું સરખે વજને ચૂર્ણ; ગર્મ પાણી અને તલના તેલમાં કાલવીને, પીઠીની રીતે શરીરે દરરોજ ચોળીને નાહવું, તેથી દુર્ગંધી દૂર થાય.

લોકોને વશ કરવાને લેપ.

वचा सौवर्चलं कुष्ठं रजन्यो मरिचानि च ॥ ४७४ ॥ एतल्लेप-प्रभावेन वशीकरणमुत्तमम् ॥

ઘોડાવજ, સંચળ, કોષ્ટ, હળદ, દારૂહળદ, મરી; છ ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં વાટી; લોક વશ થવાને ઉત્તમ પ્રકારે શરીરે લેપ કરવો.

મસ્તકે તેલ ચોળવાને ચાર પ્રકાર.

अभ्यंगः परिषेकश्च पिचुर्बस्तिरिति क्रमात् ॥४७५॥ मूर्धतैलं चतुर्धा स्याद्बलवच्च तथोत्तरम् ॥

અભ્યંગ એટલે મસ્તકે તેલ ઘસવું; પરિષેક એટલે તેલ ચોપડવું, પિચુ એટલે રૂ અથવા કપડાને, તેલ અથવા ઘીમાં ભીજવીને પોળા મુકવા; બસ્તિ એટલે ચામડાની ટોપી બનાવવી; મસ્તકમાં તેલ ધારણ કરવાને પાછલાશ્લોકમાં વિધી લખેલી છે. મૂર્ધ તેલનું એટલે મસ્તકમાં ધારણ કરવાને ચાર ભેદ જાણવા, તેના ગુણ એકેકથી અનુક્રમે બળવાન છે.

શિરો બસ્તીની વિધી.

त्रयोऽभ्यंगादयः पूर्वे प्रसिद्धाः सर्वतः स्मृताः ॥ ४७६ ॥ शिरोबस्तिविधिश्चात्र प्रोच्यते सुज्ञसंमतः ॥

અભ્યંગ એટલે મસ્તક ઇત્યાદિક સ્થાને ત્રણ પ્રકારે, તેલાદિક સ્નેહ મરદન કરવાને અગાઉ લખેલું છે; અને શિરો બસ્તિની વિધિ માત્ર લખેલી નથી, તે નીચે લખેલા શ્લોકમાં છે.

શિરો બસ્તી એટલે મસ્તકે ટોપી મુકવાને પ્રકાર.

शिरोबस्तिश्चर्मणः स्याद्द्विमुखो द्वादशांगुलः ॥ ४७७ ॥ शिरः

प्रमाणं तं बध्वा मस्तके माषपिष्टकैः ॥ संधिरोधं विधायादौ स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत् ॥ ४७८ ॥

મસ્તકે ધારણ કરવાને, શિરોબસ્તિ કહેછે; તે હરણ ઈત્યાદિકના ચામડાની કરવી; તેનો આકાર ઉભી ટોપી જેવો બાર આંગળ ઉચ્ચો, તેના બે મોહ રાખવા; નિચેનું મોહ મસ્તક ઉપર ટોપી પેહરાય, તેવું મોહટું કરવું; ઉપલા મોહમાં એક આંગળ જાય તેટલું ઝીણું રાખવું; તે બસ્તિ મસ્તકે પેહરાવી, તેની આજુબાજુની ધારને બાંધી, તે ઉપર અડદનો લોટ પાણીમાં કાલવી છાંદી લેવું; પછી તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહ ખમાય તેટલું ગર્મ કરીને, બસ્તિની ટોપીના ઉપલા મોહમાંથી મસ્તક ઉપર ધાર કરવી.

શિરો બસ્તિ કેટલા વખત સુધી રાખવી તેનો નિયમ.

तावद्धार्यस्तु यावत्स्यान्नासानेत्रमुखस्रुतिः ॥ वेदनोपशमो वापि मात्राणां वा सहस्रकम् ॥ ४७९ ॥

નાકે, આંખે, મુખેથી બળગમ વહે; તેટલા સુધી અથવા મસ્તક સંબંધી થતી વેદના દૂર થાય તેટલા સુધી; અગર બસ્તી અધ્યાયમાં અનુવાસન બસ્તિની માત્રા જેટલી લખેલી છે, તેટલી માત્રાનો પ્રયોગ કરવો. અને દરેક વખતે એકથી હજાર સુધી અંક બોલાય, તેટલા વખત સુધી મસ્તકે દરેક બસ્તીની માત્રા રાખવી.

શિરો બસ્તી ધારણ કરવાને વખત.

विना भोजनमेवात्र शिरोबस्तिः प्रशस्यते ॥ प्रयोज्यस्तु शिरोबस्तिः पंचसप्ताहमेव वा ॥ ४८० ॥

જે રોગીને શિરો બસ્તિ કરવી હોય, તેને જમાડવો નહી; બુખ્યા પેટે પાંચ, સાત, દિવસને આંતરે; ઉપર લખેલી રીતે બસ્તીકર્મ કરવા.

શિરો બસ્તી થવા પછીની ક્રીયા.

विमुच्य शिरसो बस्तिं गृह्णीयाच्च समंततः ॥ ऊर्ध्वकाये ततः कोष्णनीरैः स्नानं समाचरेत् ॥ ४८१ ॥

મસ્તકે ધારણ કરેલી જે બસ્તિની ધારને, આજુબાજુએથી છાંદેલી હોય તે કહાડી; દોરી છોડી સરખે હાથે ઉપરથી ટોપી ઉપાડી કે,

જેથી તેમાં ભરેલો સ્નેહ ફરતો નિચે ગળે; પછી તે રોગીને ગર્મપાણીથી નહવડાવવો, અને મજબુત કપડાથી શરીર ઘસીને લુછી નાંખવું.

શિરો બસ્તિનો પ્રયોગ કીધાથી વાયુના રોગ દૂર થાય.

अनेन दुर्जया रोगा वातजा यांति संक्षयम् ॥ शिरःकंपादयस्तेन सर्वकालेषु युज्यते ॥ ४८२ ॥

મસ્તક અને કપાળાદિકને થત્રિ વેદના, વાત રોગ, દૂર કરવાને શિરો બસ્તિના કર્મો, ખુશી પડે તે વખતે કરવા.

કાનમાં ઓષડ નાખવાની વિધી.

स्वेदयेत्कर्णदेशं तु किंचिन्नुः पार्श्वशायिनः ॥ मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैस्ततः कर्णं प्रपूरयेत् ॥ ४८३ ॥

રોગીને પડખે શુવાડી, કાનની આજુબાજુએ મસળી જરા ગર્મ કરવો, પછી ગાયનું મૂત્ર ઇત્યાદિક રસ; તલનું તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ, ઓષડોનો રસ હુફાયલું કાનમાં નાખવું.

કાનમાં ઓષડ નાખયા પછી કેટલી વખત સુધી રાખવું.

कर्णं तु पूरितं रक्षेच्छतं पंचशतानि वा ॥ सहस्त्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकंठशिरोगदे ॥ ४८४ ॥

કર્ણરોગ, કંઠરોગ, મસ્તકરોગ; એટલા સ્થાને થતો રોગ દૂર થવા માટે; કાનમાં જે ઓષડ નાખવું હોય તો; એકસો, પાંચસો, હજાર માત્રાના વખત સુધી રાખવું, તેનો ખુલાસો નિચે શ્લોકોમાં આવશે.

માત્રા ગણવાની રીત.

स्वजानुनः करावर्तं कुर्याच्छोटिकया युतम् ॥ एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ ४८५ ॥

રોગીએ માથેથી ગુઠણ સુધી હાથ ફેરવીને ચપટી વગાડવી, તેની એક માત્રા ગણાય; તે પ્રમાણે સો, પાંચસો, અને હજાર જાણવી.

ઓષડોનો રસ, તેલ ઇત્યાદિક કાનમાં નાખવાને વખત.

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक् प्रशस्यते ॥ तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ४८६ ॥

ઓષડ ઈત્યાદિકનો રસ, કાનમાં નાખવો હોય તો, જમવાની અ-ગાઊ નાંખવો, અને તેલ ઈત્યાદિક સ્નેહિક પદાર્થ રાત્રે નાખવું.

કર્ણ શૂળાદિક રોગો ઉપર ઓષડનો પ્રયોગ.

पीतार्कपत्रमाज्येन लिप्तमग्नौ प्रतापयेत् ॥ तद्रसः श्रवणे क्षिप्तः कर्णशूलहरः परः ॥ ४८७ ॥

આકડાના પાકેલા પાંત્રાને ઘી લગાડી, અગ્ની ઉપર તપાવીને પાંત્રાનો રસ કાઢી; કાનમાં નાંખેથી કર્ણશૂળ રોગ દૂર થાય.

કર્ણ શૂળ ઈત્યાદિક ઉપર બીજો પ્રયોગ.

कर्णशूलातुरे कोष्णं बस्तमूत्रं ससैंधवम् ॥ निक्षिपेत्तेन शाम्यंति शूलपाकादिका रुजः ॥ ४८८ ॥

બકરાના મૂત્રમાં સિંધાલૂણ મેળવીને; જુજ ગર્મ કરી કાનમાં નાખવું, તેથી કર્ણશૂળ રોગ અને વ્રણસંબંધી પાકાદિક એટલે વિંધ, નાસૂર, ઈત્યાદિક; પાકતો રોગ દૂર થાય.

કર્ણશૂળ ઈત્યાદિક ઉપર ત્રીજો પ્રયોગ.

शृंगवेरं च मधुकं मधुसैंधवमामलम् ॥ तिलपर्णीरसस्तैलं टंकणं निंबुकद्रवम् ॥ ४८९ ॥ कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥

આદુ અથવા સુંઠ, જેઠીમધ, મધ, સિંધાલૂણ, આંમળા, તલના પાંત્રા, સરસ્યું તેલ, ટંકણખાર, લિંબુનો રસ; નવ ઓષડોનો અંગ રસ કાઢી; જરાક ગર્મ કરીને કાનમાં નાખેથી; કાનસંબંધી સર્વે વેદના દૂર થાય.

કર્ણશૂળાદિક રોગ ઉપર ચોથો પ્રયોગ.

कपित्थमातुर्लिंगाम्लशृंगवेररसैः शुभैः ॥ ४९० ॥ सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशांतये ॥

કપિત્થ એટલે કવઠીના ફળનો રસ, બિજોરા ફળનો રસ, આમળવેતસનો રસ એટલે ચુક્યાનો રસ, અથવા ચણાની ખાટી, આંમળાનોરસ; ચાર ઓષડોનો રસ મેળવી જરા ગર્મ કરીને કાનમાં નાંખવું.

કર્ણશૂળાદિક ભયંકર રોગ ઉપર પાંચમો પ્રયોગ.

अर्कांकुरानाम्लपिष्टान् तैलाक्तान् लवणान्वितान् ॥ ४९१ ॥ स-

त्रिवृध्यात्स्नुही कांडे कोरिते तच्छदावृते ॥ पुटपाकक्रमं कृत्वा रसै-स्तच्च प्रपूरयेत् ॥ ४९२ ॥ सुखोष्णैस्तेन शाम्यंति कर्णपीडाः सु-दारुणाः ॥

આંકડાની કુંમળી ડાંખળી, લિંબુનો રસ, તલનું તેલ, સિંધાલૂણ; ચાર જણસ મેળવી વાટીને ચટણીનો ગોળો કરવો; પછી નધોડનો કુમળો ડાંડો કોરી, તેની વચમાં ઉપલી ચટણીનો ગોળો મુકી; તેની આજુબાજુએ નધોડના પાંત્રા વિંટાળી, તે ઉપર છાણ મંટોડીનો ઠર ચઢાવી, બીજા ખંડમાં પુટ.પાકની વિધિ લખેલી રીતે; તેને હલકા અગ્નિથી પુટપાક આપી, બહાર કાહડવો; તેની મંટોડી, પાંત્રા છોડી; ડાંડો અને ઓષડો બેહુંને એકઠું નિચવી, તેનો રસ કાઢવો; તે રસને જરાક ગર્મ કરી કાનમાં નાખેથી, ભયંકર કર્ણશૂળાદિક રોગ દૂર થાય.

કર્ણશૂળો ઉપર દીપિકા તેલ.

महतः पंचमूलस्य कांडान्यष्टांगुलानि तु ॥ ४९३ ॥ क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तेन पूरयेत् ॥ ४९४ ॥ ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ एवं स्याद्दीपिकातैलं कुष्ठे देवतरौ तथा ॥ ४९५ ॥

બિલમૂળ, ચેરણમૂળ, ટેંટુમૂળ, શિવણમૂળ, પાડળમૂળ; પાંચ મ્હોટા ઝાડના રાજમૂળ, આઠ આઠ આંગળ લાંબા કટકાની ઝુડી બાંધવી; તે ઉપર કાપડ વિંટાલીને તેલમાં ભીજવવું; પછી દીવા ઉપર તેને સળગાવી ઝુડી ઉભી પકડવી, એટલે તે બળીને તેમાંથી તેલ ગળે; તે કાચના વાશણમાં ઝીલી, હુંફ ભરેલુ કાનમાં નાખેથી, તૂર્ત કાનનો શૂળ દૂર થાયછે; તેને દીપિકા તેલ કહેછે. કોષ્ઠ અને દેવદારનું તેલ ઉપલી રીતે જુદુ જુદુ કાઢીને કાનમાં નાખેથી ફાયદો થાયછે,

કર્ણશૂળાદિક રોગ ઉપર સ્યોનાક તેલ.

तैलं स्योनाकमूलेन मंदेऽग्नौ परिपाचितम् ॥ हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ४९६ ॥

ટેંટુમૂળ અથવા લોધ્રમૂળ; બીજાખંડના કલ્કના અધ્યાયમાં લખેલી રીતે, તેને વાટી તેથી ચોગણું તલનું તેલ મેળવી; તેથી ચોગણું પાણી

નાખી, હલકા અગ્નિએ ઉકાળવું; પાણીનો સર્વે ભાગ બળવાથી, ફકત તેલ બાકી રહેવાથી, હુફ ભરેલું કાનમાં નાખેથી; ત્રણે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો જે કર્ણશૂળાદિક રોગ દૂર થાય.

કાનમાં થતા અવાજ ઉપર તેલ.

कल्ककाथेन यष्टचाह्वकाकोलीमाषधान्यकैः ॥ सूकरस्य. वसा पक्का कर्णनादार्तिहारिणी ॥ ४९७ ॥

જેઠીમધ, કાકોલીને બદલે આસંન, અડદ, ધાણા; ચાર ઓષડોનો ઉકાળો કરવો; તેમાં જે ઓષડનો રહેલો કુચો હોય તેની ચટણી વાટીને તેમાં ડુંકરની ચરબી મેળવી, ફરીને ઉકાળવું. પાણીનો ભાગ સર્વે બળીને ફકત તેલ બાકી રેહવાથી, ગાળીને કાનમાં નાખવું; એટલે કર્ણ નાદનો સર્વે રોગ દૂર થાય.

કાનમાં થતા અવાજ ઇત્યાદિક રોગ ઉપર તેલ.

सर्जिका मूलकं शुष्कं हिंगुकृष्णासमन्वितम् ॥ शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्कं सूक्तं चतुर्गुणम् ॥४९८॥ प्रणादं शूलबाधिर्यं स्रावं कर्णस्य नाशयेत् ॥

સાજીખાર, સુકવેલો મૂળો, હિંગ, પિપર, વરીઆલી; પાંચ ઓષડોની સરખે વજને ચટણી વાટવી; તેથી ચોગણું તલનું તેલ, અને તેલથી ચોગણું સૂક્ત એટલે બીજા ખંડમાં આસવના અધ્યાયમાં લખેલી ખાટી તાડી, જેવો પદાર્થ મેળવીને ઉકાળવું. પાણીનો ભાગ બળવાથી ફક્ત તેલ બાકી રહેસે તે ગાળી લેવું. તે કાનમાં નાખવાથી કર્ણપ્રસાદ રોગ, કર્ણશૂળ, બહેરાપણું, પરૂવાદિક રસી વહેતી, એટલા રોગ દૂર થાય.

બેહરા પણા ઉપર અપા માર્ગ ક્ષારનું તેલ.

अपामार्गक्षारजले तत्क्षारं कल्कितं क्षिपेत् ॥ ४९९ ॥ तेन पक्कं जयेत्तैलं बाधिर्यं कर्णनादकम् ॥

અઘાડા, બાળી તેની રાખ કરવી; પછી તેને એક હાંડલામાં ભરી, તેના વજનથી તેમાં ચોગણું પાણી ભરીને, આખી રાત તેમજ રાખવું. સવારે ઉપર ઉપરથી તેમાનું પાણી, લોખંડની કઢઈમાં નિતારી લેવું. તેના વજ-

નથી ચોથે હિસ્સે બાળેલા તલની રાખ, અને તલનું તેલ તેમાં મેળવીને ઉકાળવું, પાણી બળતા ફક્ત તેલ બાકી રહેવાથી ગાળી લેવું. તે તેલ કાનમાં નાખેથી બેહેરાપણું, કાનમાં થતો અવાજ, સર્વે રોગ દૂર થાય.

કાનમાં થતા નાસૂર ઇત્યાદિક ઉપર શંબુક તેલ.

शंबुकस्य तु मांसेन पचेत्तैलं तु सार्षपम् ॥ ५०० ॥ तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥

સમુદ્ર કીનારે છીપલી અથવા કાળુ નામે છીપાણી બંધાય છે, તે મધ્યેનું માંસ, તેથી ચોગણા વજને સરશીનું તેલ, તેમાં મેળવીને ઉકાળવું. સારીરીતે એક રસ થવાથી ગાળી લેવું, તે તેલ કાનમાં નાખેથી; કાનમાં થતા વિંધવાળા નાસૂર ઇત્યાદિક; સર્વે રોગ દૂર થાય.

કાનમાં પરૂ ઇત્યાદિક રસી વહે તે ઉપર ઓષડો.

चूर्णं पंचकषायाणां कपित्थरसमेव च ॥ ५०१ ॥ कर्णस्रावे प्रशंसंति पूरणं मधुनासह ॥

પંચકષાય સંજ્ઞક ઓષડોનું ચૂર્ણ, નિચે લખેલા શ્લોકમાં કવઠીનો રસ, અને મધ મેળવીને કાનમાં નાખેથી, પરૂ ઇત્યાદિક વેહેતી રસી બંધ થઇ; જખમ અને નાસૂર રૂઝાય.

કાનમાંથી પરૂ ઇત્યાદિક રસી, વેહતી હોય તે ઉપર પંચકષાય સંજ્ઞક.

तिंदुकान्यभया लोध्रः समंगा चामलक्यपि ॥ ५०२ ॥ ज्ञेयाः पंच कषायास्तु कर्मण्यस्मिन् भिषग्वरैः ॥

ટેંબરૂ, હરડે, લોધ્ર, મંજીઠ, આંમળા; એ પાંચ ઓષડોને પંચકષાય સંજ્ઞક કહેછે; એ વૃક્ષોનો ઉપાય કર્ણશ્રાવ દૂર થવા માટે સરસ છે. પ્રથમખંડમાં પરિભાષાના અધ્યાયમાં, લખેલી રીતે જે ઝાડના ફળ અથવા જેની છાલનો ઉપયોગ કરવાને લખ્યું છે; તે પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કરવો.

વહેતા કાનના કર્ણશ્રાવાદિક રોગ ઉપર ઓષડો.

सर्जिकाचूर्णसंयुक्तं बीजपूररसं क्षिपेत् ॥ ५०३ ॥ कर्णस्रावरुजोदाहाः प्रणश्यंति न संशयः ॥

સાજીખારનું ચૂર્ણ, બીજોરાના રસમાં ગાળીને કાનમાં નાખેથી; રસી પરૂ વેહેતું બંધ થઇ, વેદના, બળતર નિસચે દૂર થાય.

કાનમાંથી વેહેતું પરૂ બંધ થવાને બીજો ઉપાય.

आम्रजंबुप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ॥ १०४ एभिः संसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशांतिकृत् ॥

આંબા, જાંબુ, મહુવડા, વડ; ચારે ઝાડના કુંમળા પાંત્રાની ચટણી વાટી; તેથી ચોગણા વજને તલનું તેલ, તેલથી ચોગણું પાણી તેમાં નાખી; સર્વેને ઉકાળવું, પાણીનો સર્વે ભાગ બળતા ફકત તેલ બાકી રહેવાથી ગાળી લેવું. તે તેલ કાનમાં નાખેથી પરૂ ઇત્યાદિક રસી વહેતી બંધ થાયછે.

કાન મધ્યેના કૃમિ નામે જીવાત દૂર થવાને ઉપાય.

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥ १०५ ॥ अथवा सार्षपं तैलं कर्णकीटहरं परम् ॥

હરતાળને ગાયના મુત્રમાં ખલીને, કાનમાં ટીપા નાખવા. અથવા સરસ્યુ તેલ કાનમાં નાખેથી, કર્ણસંબંધી કીટ એટલે કૃમિ નામે, જીવાત પડેલી દૂર થાય.

કાનમાં પડેલી જીવાતનો બીજો ઉપાય.

स्वरसं शिग्रुमूलस्य सूर्यावर्तरसं तथा ॥१०६॥ त्र्यूषणं चूर्णितं चैव कपिकच्छूरसं तथा ॥ कृत्वैकत्र क्षिपेत्कर्णे कर्णकीटहरं परम्॥१०७॥

શેકટાના મૂળનો રસ, સૂર્યપુલનો રસ, બાજકુયલીના મૂળનો રસ, ત્રણે સરખે વજને રસ, મધ્યે સુંઠ, મરી, પિપરનું ચૂર્ણ મેળવી કાનમાં નાખેથી જીવડા દૂર થાય.

अथ द्वादशोऽध्याय प्रारंभः

અથ બારમો અધ્યાય પ્રારંભ.

रक्तस्रावविधि.

લોહી કાઢવાની વિધી.

शोणितं स्रावयेज्जंतो रामयं प्रसमीक्ष्य च ॥ प्रस्थं प्रस्थार्धकं वापि प्रस्थाघार्धमथापि वा ॥ ५०८ ॥

માણસોના શરીરમાં લોહી બગડવાથી, આમય રક્તજન્ય કુષ્ટાદિક, શરીરસડો ઇત્યાદિક રોગ થાયછે. માટે હાથે, પગે સંગરા મુકાવી લોહી કાઢવું. તેનું વજન રોગીની શક્તિ પ્રમાણે ૬૪ તોલા, ૩૨ તોલા, ૧૬ તોલાથી વધારે ન કાઢવું કેમકે લોહી વિના માણસ જીવતું નથી.

ફુસ ખોલવાને સાધારણ વખત.

शरत्काले स्वभावेन कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः ॥ त्वग्दोषग्रंथिशोथाद्या नस्यूरक्तस्रुतेर्यतः ॥ ५०९ ॥

સરદઋતુમાં હાથે અથવા પગે સંગરા મુકાવી લોહી કાઢવાથી, શરીરની ચામડીસંબંધી કુષ્ટ રોગ, વ્રણાદિક નાસૂર ઇત્યાદિકની ગાંઠોનો રોગ, સોજો, લોહી બગડવાના ઇત્યાદિક રોગો દૂર થાયછે.

લોહી ધાતુનું સ્વરૂપ.

मधुरं वर्णतोरक्तमशीतोष्णं तथा गुरु ॥ शोणितं स्निग्धविस्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥ ५१० ॥

રસાદિ ધાતુસાથે લોહી મળેલું હોય છે; તેથી તેનો સ્વાદ મધુર; રંગેલાલ; અશીત્તો ઉષ્ણ ગુણો; વજને ભારે અને ચીકણું; આમગંધિ હોય; પિત્ત જેવી દાહશક્તિ; એ પ્રમાણે રંગ, સ્વરૂપ, રસ; અને ગુણ જાણવા.

લોહીમાં પૃથિવ્યાદિ પંચ ભૂતોના ગુણ.

विस्रता द्रवता रागश्चलनं विलयस्तथा ॥ भूम्यादिपंचभूतानामेते रक्तगुणाः स्मृताः ॥ ५११ ॥

વિસ્રતા એટલે આમગંધતામાં પૃથ્વીનો ગુણ, દ્રવતામાં પાણીનો ગુણ

રાગ એટલે રક્તાગ્નિનો ગુણ; ચલનમાં વાયુનો ગુણ; લીનતાનો આકાશ ગુણ, એ પ્રમાણે પંચભૂતોના પાંચ ગુણ લોહીમાં હોયછે.

લોહી બગડવાથી રોગીના લક્ષણ.

रक्ते दुष्टे वेदनास्यात्पाको दाहश्च जायते ॥ रक्तमंडलता कंडूः शोथश्च पिटिकोद्गमः ॥ ९१२ ॥

માણસોનું લોહી દુષ્ટ થવાથી; શરીરે વેદના, દાહ, પાકેલા જેવું શરીર થઈ; ગોળાકાર દરાજ ઈત્યાદિક ચાઠા પડે, ખજવાળ, સોજો, ફોડલા, નાસૂર ઈત્યાદિક ગાંઠો થાય.

લોહીનો વધારો થઈ, મસ્તકે ચઢેથી લક્ષણ.

वृद्धे रक्तांगनेत्रत्वं शिराणां पूरणं तथा ॥ गात्राणां गौरवं निद्रा मदो दाहश्च जायते ॥ ९१३ ॥

લોહીનો વધારો થઈ મસ્તકે ચઢે તો; શરીરનો રંગ અને આંખો લાલ રંગે થાય, ધમન્યાદિક નસો ફુલે, ગાત્રોને વજન, અતિ નિદ્રા, મદ, દાહ ઈત્યાદિક વેદના થાય.

ક્ષીણ એટલે શરીરમા લોહી ઘટી જવાથી લક્ષણ.

क्षीणेऽम्लमधुरा कांक्षा मूर्च्छा च त्वचि रुक्षता ॥ शैथिल्यं च शिराणां स्याद्वातस्योन्मार्गगामिता॥ ॥ ९१४ ॥

માણસના શરીરનું લોહી ક્ષીણ થવાથી; ખટાસ અને મિઠાસ ભરેલા પદાર્થ ખાવાને ઈચ્છા થાય; મૂર્છા આવે, વાયૂથી ચાંમડીને રૂક્ષપણું, મસ્તકે વેદના, નબળાઈથી વાયૂ કોપ, મસ્તકે ચઢતો થાય.

વાયુ કોપેથી દુષ્ટ થયેલા લોહીના લક્ષણ.

अरुणं फेनिलं रुक्षं परुषं तनु शीघ्रगम् ॥ अस्कंदि सूचिनिस्तोदं रक्तं स्याद्वातदूषितम् ॥ ९१५ ॥

વાયૂ કોપે લોહી બગડેથી; લોહીનો રંગ તાંબુસ વર્ણે થઈ, શરીરે સોઈ ભોકવા જેવી વેદના થાય; ફીણ ભરેલું થાય; રૂક્ષ, કર્કશ, હલકા વજને, જલદીથી વહે, બગડે, પાતળું લોહી થાય.

પિત્ત કોપે લોહી દુષ્ટ થયેલાના લક્ષણ.

पित्तेन पीतं हरितं नीलं श्यावं च विस्रकम् ॥ अस्कंद्युष्णं मक्षिकाणां पिप्पलीनामनिष्टकम् ॥५१६॥

પિત્ત કોપે લોહી દુષ્ટ થયેલું હોયતો; પીળારંગે, લીલારંગે, કાળારંગે, આસ્માનીરંગે, આમ ગંધી, ઉષ્ણ, અચંચળ થાય; અને તેને માંખી અથવા કીડી નખાય.

કફ્કોપે લોહી દુષ્ટ થયેલાના લક્ષણ.

शीतं च बहुलं स्निग्धं गैरिकोदकसन्निभम् ॥ मांसपेशीप्रभं स्कंदि मंदगं कफदूषितम् ॥ ५१७ ॥

કફ કોપે લોહી દુષ્ટ થયેલું હોયતો; તેને અડકથી અતિ શીતળપણું, સૂંવાળુ, ગેરૂના રંગે, માંસની તેમાં ઝીણી ઝીણી ગાંઠો બંધાય, જાડું અને શાખ, મંદ ગમન કરે.

બે અથવા ત્રણે દોષોના, કોપે લોહી દુષ્ટ થવાના લક્ષણ.

द्विदोषदुष्टं संसृष्टं त्रिदोषं पूतिगंधकम् ॥ सर्वलक्षणसंयुक्तं कांजिकाभं च जायते ॥५१८॥

બે દોષે લોહી બગડેલું હોયતો, તેમાં બેહુ કોપના લક્ષણો મળેલા હોય; અને વાયૂ, પિત્ત, કફ, ત્રણે દોષે લોહી દુષ્ટ થયું હોયતો; તે લોહીમાં પરૂ જેવી ગંધ થાય.

ઝેર ઈત્યાદિકથી લોહી દુષ્ટ થવાના લક્ષણ.

विषदुष्टं भवेत्‌श्यावं नासिकोन्मार्गगं तथा ॥ विस्रं कांजिकसंकाशं सर्वकुष्टकरं बहु ॥५१९॥

ઝેર ચઢવાથી લોહી દુષ્ટ થાય, તેનોરંગ કાળો થાય; તેનો ચઢતો વેગ થઈ, નાકમાંથી લોહી બહાર પડે; તેમાં આમગંધી છતા કાંજી જેવું દેખાય. તેવું લોહી થવાથી ઘણુંકરીને સર્વે કુષ્ટરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

સૂખી માણસના લોહીના લક્ષણ.

इंद्रगोपप्रभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् ॥

કઈપણ રોગ શરીરમાં ન હોયતો; પ્રકૃતી ખુશીમાં રહેછે; તે લોહીનો રંગ, ઇંદ્રગોપ એટલે બિરબોટી નામે લાલ રંગે કીડા થાયછે; તેના રંગે હોવાછતા પાતળું રહેછે.

લોહી કાઢવા લાયેક રોગી.

शोथे दाहेंगपाके च रक्तवर्णे सृजः सृतौ ॥ ६२० ॥ वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले ॥ पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥ ६२१ ॥ ग्रंथ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगरक्ताधिमंथिषु ॥ विदारी स्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे ॥ ६२२ ॥ रक्ता भिष्पंदतंद्रायां पूतिघ्राणास्य देहके ॥ यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौपीटकाद्गमे ॥६२३॥ कर्णौष्ठघ्राणवक्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ॥ उपदंशेरक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ॥ ६२४ ॥

જેના શરીરે સોજો દાહ, પાકેલા જેવું થાય; જેનું શરીર તાંબુસ કે લાલરંગે; નાકવાટે લોહી વેહેતું; વાત રક્તનો મહોટો રોગી; કુષ્ઠરોગની વેદનાથી પીડાયલો; વાયૂરોગ હટાવવાને જે અશક્ત; પાણિનો એટલે હાથના પંજામાં ખુજલીનો રોગ; શ્લીપદ રોગ, ઝેર ઈત્યાદિકથી લોહી બગડી ગાંઠાનો રોગ; નાસૂરની ગાંઠનો રોગ; અર્બુદની ગાંઠનો રોગ; ગંડમાળા અને તેનો ભેદ અપચી ગળાની ગાંઠાનો રોગ; ક્ષુદ્ર રોગ; આંખોમાં થતાં રક્તાધિ મંથ રોગ; વિદારી રોગ; સ્તન રોગ; ગાત્રોને ઢીલાપણું; શરીરે વજન; આંખોમાં થતા રક્તાભિષ્પંદ; તંદ્રા એટલે આંખોને અંધારા આવે તે; જેના નાકમાંથી, મુખમાંથી, શરીરાદિકમાંથી, દૂર્ગંધી નિકળવાનો રોગ; પાસળામાં જમણી બાજુએ થતો યકૃત્ એટલે કાલખંડ કલેજાનો રોગ; પાસલાની ડાબી બાજુએ થતો, પ્લીહા એટલે ફેફસાનો કવળ રોગ; વિસર્પ રોગ; વિદ્રધી રોગ; શરીરે ફોલ્લીનો; કાનનો; ઓઠનો; નાકનો; મોહ પાકવાનો; દાહ; મસ્તકપીડા; ઉપદંશ રોગ; રક્તપિત્ત; એટલા રોગીનું લોહી કાઢવા લાયક જાણવું.

કેહવીરીતે લોહી કાઢવું તેની રીત.

एषु रोगेषु शृंगैर्वाजलौकालांबुकैरपि ॥ अथवा पिशिरामोक्षैः कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः ॥ ६२५ ॥

લોહી કાઢવા લાયેક જે રોગી હોય, તેનું લોહી શિંગડું મુકી અથવા જળો લગાડી કે તુંબડીથી, અગર સંગરાં મુકીને કાઢવું.

કેટલા રોગીને સંગરાંદિકથી લોહી નહી કાઢવું.

न कुर्वीत शिरामोक्षं कृशस्यातिव्यवायिनः ॥ क्लीबस्य भीरोर्गर्भिण्याः सूतिकापांडुरोगिणाम् ॥ ५२६ ॥ पंचकर्मविशुद्धस्य पीतस्नेहस्य चार्शसाम् ॥ सर्वांगशोथयुक्तानामुदरिश्वासकासिनां ॥ ५२७ ॥ छर्द्यतीसारयुक्तानामतिस्विन्नतनोरपि ॥ ऊनषोडशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ॥ ५२८ ॥ आघातस्रुतरक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ॥ एषां चात्ययिके योगे जलौकाभिस्तु निर्हरेत् ॥ ५२९ ॥ तथापि विषयुक्तानां शिरामोक्षोपिशस्यते ॥

નબળા કે તવાયલા માણસ; સ્ત્રીવોનો અતિ ભોગી પુરૂષ; નપુંસક; બિકણો; ગર્ભિણ સ્ત્રી અથવા સુવાવડી; પાંડુરોગી; વમનાદિક પાંચ કર્મોથી શુદ્ધ થયેલો માણસ; જેણે સ્નેહપાન કીધેલું; હર્શનો રોગી; આખા શરીરે સુજેલો; ઉદરરોગી; શ્વાસદમનો રોગી; ખાંસી; ઉલટી; અને અતિસારે પીડાયલો માણસ; જેના શરીરનો ઘણો પરસેવો નિકળેલો; જેની સોળવરસની ઉમ્મર ન થઈ હોય; જેની સીત્તેર વરસની ઉમ્મર વહી ગઈ હોય; કાન ઈત્યાદિક ઇંદ્રિયો, એકબીજાના સંબંધે તેમાંથી વેહતું લોહી; એટલા રોગીને સંગરાં ઈતિયાદિક મુકવી નહી; વખતે જરૂર પડેતો જળો મુકાવીને લોહી કાઢવું. કદાચિત ઉપલા રોગીને ઝેર ચઢેલું હોય તો, સંગરાં મુકીને લોહી કાઢવું.

વાતાદિક ત્રણે દોષોથી, થયેલું દુષ્ટ લોહી કાઢવાની રીત.

गोशृंगेण जलौकाभिरलाबुभिरिति त्रिधा ॥ ५३० ॥ वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्रावयेद्बुधः ॥ द्विदोषाभ्यांतु संसृष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम् ॥ ५३१ ॥ शोणितं स्रावयेद्युक्त्या शिरामोक्षैः पदैस्तथा ॥

વાયુ કોપથી દુષ્ટ થયેલું લોહી હોયતો, ગાયના શિંગડાથી કાઢવું; પિત્તથી લોહી બગડેલું હોયતો, જળો મુકીને કાઢવું; કફ કોપથી બગડેલું હોયતો, તુંબડીથી લોહી કાઢવું; બે અથવા ત્રણે દોષના કોપેથી લોહી બ-

ગડેલું હોયતો, સંગરાં મુકાવીને કાઢવું; તથા ફાચરા મારવા ઈત્યાદિકની વિધી નિચે લખેલી છે.

શિંગડાં ઈત્યાદિકથી, લોહી કાઢવાનો નિયમ.

गृह्णाति शोणितं शृंगं दशांगुलमितं बलात् ॥ ९३२ ॥ जलौका हस्तमात्रं च तुंबीजद्वादशांगुलम् ॥ पदमंगुलमात्रेण शिरा सर्वांगशोधिनी ॥ ९३३ ॥

શરીરે ફાચરા મારી શિંગડું લગાડેતો, તે પોતાને બળે આજુબાજુએથી દસ આંગળસુધીનું લોહી ખેંચેછે. જળો લગાડેથી તે એક હાથસુધીનું લોહી ખેંચેછે. તુંબડી બાર આંગળસુધી ખેંચેછે. એખલા ફાચરા મારેથી એક આંગળ સુધી જગ્યાનું લોહી નિકલે છે. સંગરાં મુકાવેતો આખા શરીરનું લોહી ખેંચાઈ, બહાર આવી શરીરનું શોધન થાયછે.

રોગીના શરીરમાંથી, લોહી ન નિકલે તેનું કારણ.

शीते निरन्ने मूर्च्छायां तंद्राभीतिमदश्रमैः ॥ युक्तानां न स्रवेद्रक्तं तथा विण्मूत्रसंगिनाम् ॥ ९३४ ॥

શીયાલો અથવા થંડકનો વખત, ભુખ્યો રોગી; મૂર્છા; આંખે અંધારા; બીકણો; મદ ચઢેલો; અતિ મેહન્તે થાકેલો અથવા મળમૂત્ર જેને સાફ નહી થવાથી; એટલા કારણો જે રોગીને હોયતો; સંગરાં મુકેથી લોહી નિકળતું નથી.

સંગરાં ઈત્યાદિકે લોહી, નહી નિકળવાથી ઉપાય.

अप्रवर्तिनि रक्ते च कुष्टचित्रकसैंधवैः ॥ मर्दयेद्व्रणवक्रं च तेन सम्यक् प्रवर्तते ॥ ९३५ ॥

સંગરાં ઈત્યાદિક મુકવાથી; લોહી બહાર ન આવે; તો કોષ્ઠ, ચિત્રક, સિંધાલૂણ; ત્રણે ઓષડનું ચૂર્ણ કરી, લોહી કાઢવાના વિંધઉપર ચોળેથી, ઉત્તમપ્રકારે લોહી બહાર આવે છે.

લોહી કાઢવા અગાઉ પરેહજી.

तस्मान्न शीते नात्युष्णेन स्विन्ने नातितापिते ॥ पीत्वा यवागूं प्रस्य शोणितं स्रावयेद्बुधः ॥९३६॥

અતિશે થંડીકે ગર્મીનો વખત ન જોઈએ; માણસના શરીરનો અતિશે પરસેવો ન કાઢેલો; અતિ મહન્તે શરીર ગર્મ ન થએલું; સ્થીર પ્રકૃતિ થવાપછી; હાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ થવાને લખેલી જવની કાંજી, રોગીને પીવડાવી તૃપ્ત થવાપછી લોહી કાઢવું.

લોહી બહાર અતિશે આવવા લાગે તેનું કારણ.

अतिस्विन्नस्योष्णकाले तथैवातिशिरा व्यधात् ॥ अतिप्रवर्तते रक्तं तत्र कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ॥९३७॥

શરીરનો પરસેવો જેનો ઘણો નિકળેલો; અતિ ગર્મીના વખતે; સંગરાં મુકતી વખતે ઉંડાણ નસ્તર ભોકાવાથી; સમુદ્રમાં ભરતીનો વખત ઈત્યાદિ કારણે લોહી વધારે નિકળે છે.

લોહી વધારે નિકળે તેનો અટકાવ.

अतिप्रवृत्ते रक्ते च लोध्रसर्जरसांजनैः ॥ यवगोधूमचूर्णैर्वा धवधन्वनगैरिकैः ॥ ९३८ ॥ सर्पनिर्मोकचूर्णैर्वा भस्मना क्षौमवस्त्रयोः ॥ मुखं व्रणस्य बध्वा च शीतैश्चोपचरेद्व्रणम् ॥ ९३९ ॥ विध्येदूर्ध्वं शिरां तां वा दहेत्क्षारेण वाऽग्निना ॥ व्रणं कषायः संधत्ते रक्तं स्कंदयते हिमं ॥ ॥ ९४० ॥ व्रणास्यं पाचयेत्क्षारो दाहो संकोचयेच्छिराम् ॥

હાથે કે પગે સંગરાં મુકતા નસમાંથી, વધારે લોહી નિકળવા લાગેતો; તેને અટકાવવા માટે લોધ્ર, રાળ, રસાંજન, ત્રણે ઓષડોનું ચૂર્ણ; જવ અને ઘહુનું ચૂર્ણ; ધાવડા, ધમાસા, ગેરૂ ત્રણેનું ચૂર્ણ; સર્પની કાંચલીનું ચૂર્ણ; રેસમી કે શુતરાઉ કાપડની રાખ; એટલા ઓષડોમાંથી જે હાજર હોય તે, સંગરાં મુકેલા વિંધમાં ભરાવી પટો બાંધવો; તે વિંધઉપર શુખડ ઈત્યાદિક શીતળ, વસ્તુનો લેપાદિક ઉપાય કરેથી; લોહી બંધ થાયછે. ઉપલા ઉપાય કરેથી લોહી બંધ ન થાયતો, સંગરાંનો આગલો વિંધ હોય, તેથી જરાક ઉપર, બીજી સંગરાંનો ટોચો મારવો; અગર આગલા વિંધને ટકણ ઈત્યાદિક ખારનો લેપ કરવો. અથવા અગ્નિથી તે વિંધને ડાંભવુ. એટલા ઉપાય કર્તા બંધ ન થાયતો, કષાય એટલે લોધ્રાદિકના ચૂર્ણે વિંધનું મોહ બંધાયછે; થંડું પાણી ઈત્યાદિક થંડકના ઉપાયે લોહી અટકે છે; અને ખારથી વિંધનું પાચન થાય; અગ્નિ ઈત્યાદિકે ડાંભવાથી નસો શંકોચાયછે.

ડાંભવાથી કેટલા રોગ દૂર થાયછે.

वामांडकोशे दक्षस्य करस्यांगुष्ठमूलजाम् ॥ ९४१ ॥ दहेच्छिरां व्यत्ययेन वामांगुष्ठशिरां दहेत् ॥ शिरादाहप्रभावेन मुष्कशोथः प्रशाम्यति ॥ ९४२ ॥ विषूच्यां पाददाहेन जायतेऽग्नेः प्रदीपनम् ॥ संकुचं तियतस्तेन रसश्लेष्मवहाः शिराः ॥ ९४३ ॥ यदा वृत्तिर्यकृत्ष्ठीन्होः शिशोः संजायते सृजः ॥ तदा तत्स्थानदाहेन संकुचंत्यसृजः शिराः ॥९४४॥

માણસના અંડની ડાબિ ગોળીએ, સોજો, વેદના હોયતો; તેના જમણા હાથના, અંગુઠા મૂળની નસને ડાંભ દેવો. અંડની જમણી ગોળીને સોજો, વેદના હોયતો, ડાબા હાથના અંગુઠા મૂળની નસને ડાંભ દેવો. મોરચી થવાથી લોહડાનો નહાનો કોયતો, તાવીઠો અથવા કડછી તપાવીને, પગના તળીઆને લાછાં અથવા જલદ શેક આપવો; તેથી કરીને રસ વાહિ અને કફ વાહિની, નસો શંકોચાઈ ને કોઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ, ઝાડા ઉલટીની મોરચીનો રોગ દૂરથાય. કોઈને જ્યારે પેટમાં જમણી બાજુએ યકૃત, એટલે કાળખંડ નામે કલેજાનો રોગ; અથવા ડાબે બાજુએ પ્લીહા, એટલે કવલૂ નામે ફેફસાનો રોગ થાયછે. તે કલેજુ અને ફેફસાને, સોજો આવી વધે અથવા પાકેછે; તેની બરાબર જગ્યાએ ચામડીઉપર ડાંભ દેવાથી બેહું રોગ દૂર થાય.

ખરાબ લોહી સંગરાં ઈત્યાદિકથી, બહાર કાઢતા થોડુંક રાખવાની જરૂર.

रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति ॥ अतः स्राव्यं सावशेषं रक्तेनातिक्रमो हितः ॥ ९४५ ॥ आंध्यमाक्षेपकं तृष्णां तिमिरं शिरसोरूजम् ॥ पक्षाघातं श्वासकासौ हिक्कां दाहं च पांडुताम् ॥९४६॥ कुरुते विसृतं रक्तं मरणं वा करोति च ॥

શરીરમાંથી બગડેલું લોહી, સંગરાં ઈત્યાદિકથી બહાર કાઢતા; તેમાનું થોડુંક શરીરમાં બાકી રહેવાથી; રોગનો કોપ થતો નથી; પણ હેતકારક થાયછે. બગડેલું લોહી સર્વે ભુલેચુકે કાઢવાથી; રોગીને અંધાપો, આક્ષેપક વાયુનો કોપ, તૃષા, આંખોને તિમિર રોગ, મસ્તકપીડા, અર્ધાંઆંગ

વાયુનો પક્ષઘાત, શ્વાસ, દમ, ખાંસી, હેડકી, દાહ, પાંડુરોગ, ઈત્યાદિક મરણ પામવા લાયેક રોગ થાય; માટે રોગીનું સર્વે લોહી કાઢવું નહી.

લોહીથી શરીરાદિક ઉત્તપત્તિનો પ્રકાર.

देहस्योत्पत्तिरसृजा देहस्तेनैव धार्यते ॥ विना तेन व्रजेज्जीवो रक्षेद्रक्तमतो बुधः ॥ ९४७ ॥

શરીરમાં લોહીથી સર્વેની અવ્યય ઉત્પત્તી થાયછે; અને તેજ લોહીથી શરીરનું ધારણ પણ થાય, અને લોહીવીના હરયેકનો જીવ રહેતો નથી; માટે જ્ઞાનિવોએ જીવનું રક્ષણ કરવાને, પ્રથમ લોહીનું રક્ષણ કરવું.

લોહી કઢાવેથી રોગનો કોપ થાય તેનો ઉપાય.

शीतोपचारैः कुपिते स्रुतरक्तस्य मारुते ॥ कोष्णेन सर्पिषा शोथं सव्यथं परिषेचयेत् ॥ ९४८ ॥

લોહી કઢાવેથી તેના વિંધસ્થાને; પિત્ત અને વાયુનો કોપ થયો હોયતો, શુખડ ઈત્યાદિક થંડકનો ઉપાય કરવો. વાયુ કોપે વિંધસ્થાને વેદનાસહિત સોજો આવેથી, ઘી થોડું ગરમ કરીને લગાડવું.

લોહી કાઢવા પછી પરેહજી.

क्षीणस्यैणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ॥ रसः समुचितः पाने क्षीरं वा षष्टिका हिता ॥९४९॥

શરીરમાંથી લોહી નિકળી, નબળાઈ અથવા ક્ષિન્તા થઈ હોયતો, તેને હરણ, સસલા, બકરા, ઈત્યાદિક જનાવરના માંસને ઉકાલી તેનો રસપાવો; અગર ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાંજી પાવી. અગર સાઠ દિવસે પાકેલા ચોખાની, ગાયના દુધમાં ખીર પકાવીને પાવી; અથવા ગાયનું ધારોષણ દૂધ પાવું.

સંગરાં ઈત્યાદિક લોહી કહાડવાથી સૂખી થવાના લક્ષણ.

पीडाशांतिर्लघुत्वं च व्याधेरुद्रेकसंक्षयः ॥ मन स्वास्थ्यं भवेच्चिन्हं सम्यक् विस्राविते सृजि ॥ ९९० ॥

રોગીને વેદનાનો નાશ, શરીરે હલકાપણું, મનને ખુશીપણું, ઈત્યાદિક શરીર સૂખાકારીના લક્ષણો થાયછે.

લોહી કાઢવાપછી દુઃખ ઉપજાવનાર રીત.

व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् ॥ एकाशनं दिवानिद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् ॥ ६६१ ॥ शोकं वा दमजीर्णं च त्यजेदाबलदर्शनात् ॥

શરીરમાં બળ આવે તેટલાસુધી, નિચે લખેલા કામ નહિ કરવા, અતિ મેહન્ત, મૈથુન, ક્રોધ, થંડા પાણીએ નાહવું, ઘણાં પવનમાં નહી રેહવું, દીલગીરી, વાદવિવાદ, દિવસે નિદ્રા, ઈત્યાદિક જવખારાદિક; ખટાસ, તિખ્ખાસ, ઈત્યાદિક જણસો; તથા અજીર્ણ કર્તા ખોરાક ન ખાવો.

अथत्रयोदशोऽध्यायः प्रारंभः ॥

અથ તેરમો અધ્યાય પ્રારંભ.

આંખોનો રોગ દૂરથવા માટે ઉપાય.

सेकआश्चोतनं पिंडी विडालस्तर्पणं तथा ॥ ६६२ ॥ पुटपाकोंजनं चैभिः कल्कैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥

સેક; આશ્ચોતન એટલે પાપણો ઉપર દૂધ, ઘી, ઈત્યાદિક પદાર્થે ચોળવું; છાળક મારવી; પિંડી એટલે લુગદી બાંધવી; વિડાળ એટલે લેપ કરવો; તર્પણ એટલે તૃપ્તી માટે, ધાર પાડવી; પુટપાક એટલે પોટીસ; અંજન; એવી રીતે સાતપ્રકારે નેત્ર રોગો માટે નિચે કહેલા ઉપાય કરવા.

સેકનું લક્ષણ.

सेकस्क्त सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ॥ ६६३ ॥ मालिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरंगुलात् ॥

રોગીની આંખ બંધ કરાવીને હુંફ ભરેલું દૂધ, ઘી, ઈત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થક રસ, ચાર આંગળ ઉંચેથી, ઝીણીધારે આંખને ફરતોસેક, સર્વેરીતે પોહચે તેમ કરવો; તેને સેક કહેછે.

સ્નેહાદિક સેકના ભેદથી જુદા ત્રણ પ્રકાર.

सचापि स्नेहनोवाते रक्ते पित्ते च रोपणः ॥ ५५४ ॥ लेखनश्च कफे कार्यस्तस्य मात्रा ऽधुनोच्यते ॥

વાયુનો કોપ હોયતો, સ્નેહન સેક માટે; દૂધ, ઘી, ઇત્યાદિક પાતળા દ્રવો, જરાક ગરમ કરીને ધાર પાડવી; રક્તપિત્તોનો કોપ હોયતો, રોપણ ઓષડ એટલે લોધર, જેઠીમધ, હરડે, બેહડા, આંમળા ઇત્યાદિક ઓષડોને દુધમાં અથવા ગરમ પાણીમાં વાટી, તેમાં ડોહીને ધાર પાડવી. કફ રોગનો કોપ હોયતો; સુંઠ, મરી, પિપર ઇત્યાદિક લેખણ ઓષડોનો, ઉપલીરીતે સેક કરવો.

સેકને માટે માત્રાની વિધિ.

षड्वाक्शतैः स्नेहनेषु चतुर्भिश्चैव रोपणे ॥ ५५५ ॥ वाक्शतैश्चत्रिभिः कार्यः सेको लेखनकर्मणि ॥

સ્નેહન કર્મ કરતીવખતે, એકથી છસો અંક બોલાય, તેટલાવખત સુધી; જે ઓષડો કહેલા હોય; તેની આંખઉપર ધાર પાડવી. રોપણ ઓષડોના કર્મ કરતીવખતે, એકથી ચારસો અંક બોલાય તેટલાસુધી. લેખણ ઓષડોના કર્મ કરતા ત્રણસો, અંક બોલવાસુધીં ધાર પાડવી.

સેક કરવાને વખત.

कार्यस्त्कदिवसे सेको रात्रौ चात्ययिके गदे ॥ ५५६ ॥

આંખોઉપર જે ઓષડોનો, સેક કરવો હોય તે દિવસેજ કરવો; પણ રોગનો કોપ અતિશે હોયતો, દિવસે અને રાત્રે પણ કરવો.

વાતાભિષ્યંદ રોગો એટલે આવેલી આંખોઉપર સેક.

एरंडत्वक्पत्रमूलैः शृतमाजं पयोहितम् ॥ सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिष्पंदनाशनम् ॥ ५५७ ॥

સુરતી એરંડ્યાની છાલ, પાંત્રા, મૂળ સર્વેને ઝીણું વાટી; બકરીના દુધમાં ઉકાળી, સેહવાય તેવું હુફાયલું હોય; તેવખતે લેખન કર્મનીરીતે, એકથી ત્રણસો અંક બોલાય, તેટલાસુધી આંખઉપર ધાર કરવી.

બીજીરીતે સેક.

परिषेकोहितं नेत्रे पयः कोष्णं ससैंधवम् ॥ रजनी दारुसिद्धं वा सैंधवेन समन्वितम् ॥ ९९८ ॥ वाताभिष्पंदशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ शुष्काक्षपाके च हितमिदं सेचनकं तथा ॥९९९॥

બકરીના દુધમાં સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ નાખી, ગર્મકરી સેહેવાય તેવું હુફાયલાની ધાર આંખોઉપર રેહેડવી. અથવા દારૂ હલદ, દેવદાર, સિંધાલુણ, ત્રણેનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં મેલવી, જરાક ગર્મ કરીને આંખઉપર ધાર કરેથી; વાતાભિષ્પંદ રોગ; વાત વિપર્યય એટલે બગડેલી આંખોનો રોગ; શૂષ્કાક્ષિ પાક એટલે સંકોચાયલીકે પાકેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

પિત્ત રક્ત અને અભિઘાત ઉપર સેક.

सावरं मधुकं तुल्यं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ॥ छागक्षीरे घृतं सेकात्पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ ९६० ॥

લોધર, જેઠીમધ; બે ઓષડોનું સરખે વજને ચૂર્ણ, ઘીમાં તળી તેની ચટણી બકરીના દૂધમાં વાટીને, તેમાં ડોહી ગર્મ કરીને હુફાયલું હોય, તે વખતે આંખઉપર ધાર કરેથી; આવેલી આંખ, પિત્ત રક્તનો લોહીવિકાર, અભિઘાત રોગ એટલે આંખને, જખમ લાગેથી થયેલો રોગ દૂર થાય.

રક્તાભિષ્પંદ રોગોઉપર સેક.

त्रिफला लोध्रयष्टीभिः शर्कराभद्रमुस्तकैः ॥ पिष्टैः शीतांबुना सेको रक्ताभिष्पंदनाशनः ॥९६१॥

હરડે, બેહડા, આંમળા, લોધર, જેઠીમધ, શાકર, નાગરમોથ, અથવા ભદ્રમુસ્તા; સર્વે ઓષડો સરખે વજને પાંણીમાં ચટણી વાટી, તે પાણીમાં ડોહીને આંખોઉપર ધાર કરેથી, લોહી વિકારનો રોગ દૂર થાય.

બીજીરીતે સેક.

लाक्षा मधुकमंजिष्ठा लोध्रकालानुसारिवा ॥ पुंडरीकयुतः सेको रक्ताभिष्पंदनाशनः ॥९६२॥

લાખ, જેઠીમધ, મજીઠ, લોધર, ઉપલસરી, સફેદ કમળ; છ ઓ-

ષડો પાણીમાં ચટણી વાટી, તેમાં ગર્મ પાણી મેળવીને આંખઉપર ધાર કરૈથી; આવેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

નેત્રશૂળ દૂર થવાને સેક.

श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं पटविस्तृतम् उष्णांबुना विमृदितं सेकात् शूलघ्नमंबके ॥५६३॥

સફેદ લોધર ઘીમાં તળી; તેનું કપડ છાંદ ચૂર્ણ કરવું; તેને ફરી ગર્મ પાંણીમાં ચટણી વાટી. પાણીમાં ડોહી તેની ધાર આંખઉપર કરૈથી; આંખોને થતો શૂળ રોગ દૂર થાય.

આશ્ચોતન એટલે આંખમાં ટીપા પાડવાના લક્ષણ.

अथ त्वाश्च्योतनं कार्यं निशायां न कथं च न ॥ उन्मीलिताक्षिणदृग्मध्ये बिंदुभिद्व्यंगुलाद्धितम् ॥ ५६४ ॥

રોગીની આંખોના બેહુ પાપણોને વૈદ, બે આંગળીથી પકડી ખુલ્લી રાખવી; તેમાં દૂધ ઈત્યાદિક ઓષડના ટીપા, પાડવાને આશ્ચોતન કહેછે. પણ હરયેક; ટીપા નાખવાની વિધિ રાત્રે કદાપી ન કર્તાં દિવસે કરવી.

લેખણ ઈત્યાદિક ઓષડોના ટીપા નાખવાની વિધિ.

बिंदवोऽष्टौ लेखनेषु स्नेहने दशबिंदवः ॥ रोपणे द्वादश प्रोक्तास्तेशीते कोष्णरूपिणः ॥ ५६५ ॥ उष्णे च शीतरूपाः स्युः सर्वत्रै वैष निश्चयः ॥

લેખનકર્મ ઓષડોના ટીપા, નાખવા હોયતો આઠ નાખવા; સ્નેહનકર્મ ઓષડોના દસ ટીપા નાખવા; રોપણકર્મ ઓષડોના બાર ટીપા નાખવા. પણ ટીપા નાખવાને થંડીનો વખત હોયતો, ખમાય તેવું હુફભરેલું ઓષડ નાખવું; અને ગરમીનો વખત હોયતો, થંડુ નાખવું.

વાયુ ઈત્યાદિક માટે ઓષડોના ટીપા.

वाते तिक्तं तथास्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ॥५६६॥ तिक्तोष्णरुक्षं च कफे क्रमादाश्चोतनं हितम् ॥

વાયુરોગ હોવાથી કડવા અને સ્નિગ્ધ ઓપડોના ટીપા નાખવા;

પિત્તરોગ હોવાથી મધુર અને શીતળ પદાર્થના ટીપા નાખવા; કફરોગ હોવાથી તિખ્ખા, ગર્મ, રૂક્ષ પદાર્થના ટીપા નાખવા.

ટીપા નાખવાની માત્રાના લક્ષણ.

आश्चोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाकूशतं हितम् ॥ १६७ ॥ निमेषोन्मेषणं पुंसामंगुल्योश्छोटिकाऽथवा ॥ गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः ॥ १६८ ॥

માણસની આંખોના પાપણો બંધથઈ ઉઘડે, તેટલા વખતની અથવા અગાઉ લખેલી ચપટી વગાડવાની રીતે, અથવા એકડએકનો ઉચ્ચાર કર્તા, જેટલી વીલમ લાગે, તેટલા વખતની એકમાત્રા ગણાય; તેને વાક્‌માત્રા કહે છે. એકસો માત્રાની વિધીકરેથી સંપૂર્ણ ફાયેદાકારક ગણાય.

આંખોના વાતાભિષ્યંદ રોગ માટે, ઓષડના ટીપાની વિધિ.

बिल्यादिपंचमूलेन बृहत्येरंडशिग्रुभिः ॥ क्वाथ आश्चोतने कोष्णो वाताभिष्यंदनाशनः ॥१६९॥

બીલમૂળ, એરણીમૂળ, ટેટૂમૂળ, શિવણમૂળ, પાડળમૂળ, તેને બીલવાદી પંચમૂળ કહેછે; તે પંચમૂળ, રિંગણીમૂળ, એરંડમૂળ, શેકટામૂળની અંતર છાલ; આઠ ઓષડોનો કાઢો કરી, શેહવાય તેવો આંખમાં, ટીપા નાખેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

વાયૂરક્તપિત્તોના અભિષ્યંદ રોગઉપર ટીપા.

अंबुपिष्टैर्निंबुपत्रैस्त्वचं लोध्रस्य लेपयेत् ॥ प्रताप्य वह्निना पिष्ठा तद्रसो नेत्रपूरणात् ॥ १७० ॥ वातोत्थं रक्तपित्तोत्थमभिष्यंदं विनाशयेत् ॥

કડવા લિંબડાનાપાંત્રા,- પાણીમાં વાટીને લોધરની, છાલઉપર લેપ કરવો. પછી તેને અગ્નિઉપર તપાવી, ચટણી વાટી રસ નિચવી, આંખમાં ટીપા નાખેથી, વાતજન્ય અને રક્તપિત્તજન્યથી આવેલી આંખનો, અભિષ્યંદ રોગ દૂર થાય.

આંખને સંપૂર્ણ અભિષ્યંદ રોગોઉપર ટીપા.

त्रिफलाश्चोतनं नेत्रे सर्वाभिष्यंदनाशनम् ॥१७१॥

હરડે, બેહડા, આંમળાનો કાઢોકરી, હુફ ભરેલાનાં ટીપા આંખમાં નાખેથી, સર્વેપ્રકારે ઝરતી અને આવેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

રક્તપિત્તાદિ જન્યની, ઝરતી અને આવેલી આંખ માટે ટીપા.

स्त्रीस्तन्या श्चोतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलार्तिजित् ॥ क्षीरसर्पिर्घृतं वापि वातरक्तरुजं जयेत् ॥९७२॥

સ્ત્રીનું થાન દબાવીને, દૂધના ટીપા આંખમાંજ નાખેથી, આવેલી આંખની સર્વે વેદના દૂર થાય.

આંખઉપર ઓષડોની થેપલી મુકવાના લક્ષણ.

पिंडीकवलिका प्रोक्ता बध्यते पट्टवस्त्रकैः ॥ नेत्राभिष्यंदयोग्या सा व्रणेष्वपि निबध्यते ॥९७३॥

નિચે લખેલા ઓષડો વાટીને, વડા જેવી થેપલીકરી, આંખઉપર મુકી, રેસમી કાપડનો પટો બાંધવો; તેને પિંડી અથવા કવલિકા કહે છે. તેથી આવેલી આંખો અને નાસૂર ઇત્યાદિક વિંધનો વ્રણ રોગ દૂર થાય.

નેત્રાભિષ્યંદ રોગોઉપર શિરોવિરેચન.

अभिष्यंदे धिमंथे च संजाते श्लेष्मसंभवे ॥ स्निग्धस्विन्नोत्तमांगस्य शिरस्तीक्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ ९७४ ॥

કફસંબંધી અભિષ્યંદ અને અધિમંથનામે રોગ થયો હોય તો, આંખોને પ્રથમ ઉત્તમાંગ એટલે સુવાળું કરવાને, મસ્તકે તેલ મસળી પરસેવો કાઢવો; પછી મસ્તકનું શોધન કરવાને તીક્ષ્ણ ઓષડે, નાકમાં નસ્યકર્મ કરવાથી આંખોનો અને મસ્તક વેદનાનો રોગ દૂર થાય.

અભિમંથ રોગોઉપર બીજો ઉપાય.

अधिमंथेषु सर्वेषु ललाटे वेधयेच्छिराम् ॥ अशांते सर्वथा मंथे भ्रुवोस्तु परिदाहयेत् ॥ ९७५ ॥

આંખોના ડોલામાં અધિમંથ નામે સંપૂર્ણ રોગથઈ, અર્ધા મસ્તકે વેદના થાયછે; તે રોગમાં કપાળસંબંધીનસોને સંગરા મુકાવી લોહી કાઢવું. ઉપલો ઉપાય કર્તા રોગ દૂર ન થાય તો, ભ્રીજનની નસને ડાંભ દેવો.

ઝરતીક આવેલી આંખના અભિષ્યંદો માટે વિધી.

वाताभिष्पंदशांत्यर्थं स्निग्धोष्णा पिंडिका भवेत् ॥

આંખે સંપૂર્ણ અભિષ્પંદ રોગ માટે, જે ઓષડોનો ઉપયોગ લખેલા હોય; તેને ગર્મ પાણીમાં વાટી તેનાવડા જેવી થેપલી કરી, આંખે બાંધવી; પણ વાયુંસંબંધી અભિષ્પંદ માટે, તેમાં ચીકણીવસ્તું મેળવીને બાંધવું.

વાયુ અને પિત્તાભિષ્પંદઉપર પિંડી.

एरंडपत्रमूलत्वक् निर्मिता वातनाशिनी ॥ १७६ ॥ पित्ताभिष्पंद-नाशाय धात्री पिंडी सूखावहा ॥

સૂરતી એરંડયાના પાત્રાં, મૂળ, અને છાલ; ત્રણે એકઠા ગર્મપાણીમાં વાટીને થેપલી આંખઉપર બાંધેથી, વાયુ સંબંધી આંખોનો રોગ દૂર થાય; અને આંમળાની ચટણી ગર્મપાણીમાં વાટીને આંખો ઉપર બાંધેથી પિત્તસંબંધી રોગ દૂર થાય.

પિત્તાભિષ્પંદઉપર બીજીરીતે પિંડી.

महानिंबफलोद्भूता पिंडी पित्तविनाशिनी ॥ १७७ ॥

બકાણ લિંબડાના ફળ; ગર્મ પાણીમાં ઝીણા વાટીને, થેપલી આંખોઉપર બાંધેથી ઉપળો રોગ દૂર થાય.

શ્લેષ્મા ભિષ્યંદ રોગ ઉપર પિંડી.

शिग्रुपत्रकृता पिंडी श्लेष्माभिष्पंद नाशिनी ॥

શેકટાના પાંત્રાને ગર્મપાણીમાં ઝીણા વાટી, આંખઉપર થેપલી મુકેથી; કફાભિષ્પંદ રોગ દૂર થાય.

કફપિત્તા ભિષ્પંદાદિ રોગોઉપર પિંડી.

निंबपत्रकृता पिंडी श्लेष्मपित्तहरा भवेत् ॥ १७८ ॥ त्रिफला पिंडीका मोक्ता नाशने श्लेष्मपित्तयोः ॥

કડવા લિંબડાના પાંત્રાને ગર્મપાણીમાં ઝીણું વાટીને; અથવા હરડે, બેહેડા, આંમળા ત્રણેને ગર્મપાણીમાં ઝીણું વાટીને; આંખઉપર થેપલી બાંધેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

रक्तभिष्यंदादी रोगोउपर पिंडी.

पिष्ठा कांजिकतोयेन घृतभृष्टा च पिंडीका ॥ ९७९ ॥ लोध्रस्य हरतिक्षिप्र मभिष्पंदमसृग्दरम् ॥

ઝાડા બંધ થવાને હાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાજી છે; તેમાં લોધરને ઝીણું વાટી, ઘીમાં તળીને થેપલી આંખોઉપર બાંધેથી રોગ દૂર થાય.

સોજો, ખજવાલ ઇત્યાદિક ઉપર પિંડી.

शूंठी निंबदलैः पिंडी सूखोष्णा स्वल्पसैंधवा ॥ ९८० ॥ धार्या च क्षूषि संयोगाच्छोथकंडूव्यथापहा ॥

સૂંઠ અને લિંબડાના પાંત્રાને એકઠા ઝીણા વાટી, તેમાં થોડુંક સિંધાલૂણ મેળવી આંખઉપર, થેપલી બાંધેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

આંખમાં અંજન અને પાપણો બહાર લેપની વિધી.

विडालको बहिर्लेपो नेत्रपक्ष्मविवर्जितः ॥ ९८१ ॥ तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत् ॥

આંખના ડોલા બહારની એટલે પાપણની ચામડી ઉપર લેપ કરવો; તેને વિડાલક કહેછે. મુખ લેપોની વિધી અગાઊ લખેલી છે, તેપ્રમાણે આંખ ઉપર લેપોની માત્રાની વિધી કરવી.

આંખના સર્વે નેત્ર રોગોઉપર લેપ.

यष्टी गैरिक सिंधूत्थ दार्वी तार्क्ष्यैः समांशकैः ॥ ९८२ ॥ जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्व नेत्रामयापहः ॥

જેઠીમધ, ગેરૂ, સિંધાલૂણ, દારૂહલદ, કલખાપરી; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને ગર્મપાણીમાં ઝીણું વાટી, આંખોના પાપણની ચામડીને બહારથી લેપ કરે તો, આવેલી આંખોનો તથા સર્વે રોગ દૂર થાય.

બીજી રીતે છ પ્રકારે જુદા જુદા લેપો.

रसांजनेन वा लेपः पथ्याविश्वदलैरपि ॥ ९८३ ॥ कुमारिकाग्निपत्रैर्वा दाडिमपिल्लवैरपि ॥ वचा हरिद्रा विश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः॥

૧ દારૂહલદને બકરીના દુધમાં, ઉકાળી માવો કરવો તે રસાંજન; તેને ગર્મપાણીમાં કાલવીને લેપ કરવો. ૨ હરડે, સુંઠ, તમાલપત્ર, ત્રણે ઓષડો ગર્મપાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. ૩ કુવારનો ગર અને ચિત્રકના પાંત્રા બેહું વાટીને લેપ કરવો. ૪ ઘોડાવજ, હલદ, સુંઠ, ત્રણ ઓષડોને ગર્મપાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. ૫ દાડમના પાંત્રા વાટીને લેપ કરવો. ૬ સૂંઠ, અને ગેરૂ બેહુને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. એવીરીતે છ પ્રકારે લેપ કરેથી, આવેલી આંખોનો તથા સર્વે પ્રકારનો રોગ દૂર થાય.

ત્રીજી રીતે અંજન અને લેપ.

दग्ध्वाऽग्नौ सैंधवं लोध्रं मधूच्छिष्टयुते घृते ॥ पिष्टमंजनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ९८५ ॥

સિંધાલૂણ, લોધર; બેહું ઓષડોને અગ્નિઉપર સેકી, ઝીણું ખલીને કપડછાંડ કરવું; તેમાં મીણ તથા ઘી કાલવી અંજન કરેથી; અથવા પાપણની બહારની ચામડીને લેપ કરેથી, આંખોની સર્વે વેદના તૂર્ત દૂર થાય.

ચોથી રીતે લેપ.

लोहस्य पात्रे संघृष्टो रसो निंबूफलोद्भवः ॥ किंचिद्घनोबहिर्लेपान्नेत्रबाधां व्यपोहति ॥ ९८६ ॥

લોહડાના વાસણમાં લીંબુનો રસ નાખી, લોહડાના દસ્તાથી ઘુટવું; તે રસ ઘુટતા જાડો થાય એટલે, આંખોના, પાપણ બહારની ચામડીને લેપ કરેથી, નેત્રસંબંધી સર્વે રોગ દૂર થાય.

આંખના સફેદ ડોલાને અર્મ રોગ ઉપર લેપ.

संचूर्ण्य मरिचं केशराजस्वरसमर्दनात् ॥ लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ ९८७ ॥

મરી, કેશરાજ અથવા ભાગરાકે બીબલાના રસમાં વાટીને; આંખના પાપણ બહાર લેપ કરેથી, આંખના સફેદ ડોલા ઉપર થયેલો લોહીનો રોગ, અથવા આવેલી આંખનો અર્મરોગ ઈત્યાદિક દૂર થાય.

આંખના ડોલાઉપરની ચામડીને થતી આંજણીના ઉપાય.

स्विन्नां भित्वा विनिष्पीड्य भिन्नमंजननामिकाम् ॥ शिलैलानतसिंधूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ९८८ ॥

આંખના પાપણની ધારને આંજણી થાયછે, તે ફોલીને પોતાના પરસેવા સાથે મસળી નિચવી કાઢવી; તેઉપર મનશીલ, એલચી, તગર, સિંધાલૂણ; ચારેનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ઉપર મસળવું.

આંખોની તૃપ્તી થવાને તર્પણનો ઉપાય.

अथ तर्पणकं वच्मि नेत्रतृप्तिकरं परम् ॥ यद्रुक्षं परिशुष्कं च नेत्रं कुटिलमाविलम् ॥ ९८९ ॥ शीर्णपक्ष्मशिरोत्पातकृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम् ॥ तिमिरार्जुनशुक्राद्यैरभिष्यंदाधिमंथकैः ॥ ९९० ॥ शुक्राक्षिपाकशोथाभ्यां युक्तं वातविपर्ययैः ॥ तन्नेत्रं तर्पणे योज्यं नेत्रकर्मविशारदैः ॥ ९९१ ॥

આંખને થતા રોગમાં; રૂક્ષપણું, શુષ્કપણું, વાંકી થવાનો, ખગડેલી, ચીપડા ભરેલી; એટલા રોગોને તૃપ્તિનો પ્રયોગ કરેથી દૂર થાય આંખના પાપણના બાલ ખરી પડતા હોય, શીરોત્પાત નામે આંખના ડોલાની નસો લાલ થવાના તેર પ્રકારનો રોગ, કૃચ્છ્રોન્મીલનરોગ, તિમિરરોગ, અર્જુનરોગ, ફુલા પડવાનો રોગ, આવેલી આંખનો અભિષ્યંદરોગ, ડોલા દુઃખવાનો રોગથી અર્ધું મસ્તકપણ દુઃખે, શુક્રાક્ષિપાક, સોજો, વાતવિપર્યય રોગ, એટલા આંખના રોગીનેમાટે તર્પણવિધિ એટલે તૃપ્તિકર્તા ઓષડોનો ઉપયોગ કરવો.

તૃપ્તી કરવાને નહી લાયેક રોગી અને તેનો વખત.

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिंतायासभ्रमेषु च ॥ अशांतोपद्रवे चाक्षिणि तर्पणं न प्रशस्यते ॥ ९९२ ॥

વાદલા ઘેરાયેલી વખતે, અતિ થંડી અને ગર્મીના વખતે, શરીરે ચિંતા, ઘણી મેહનત કરેથી, મસ્તકે ભ્રમ થયેલાને, ડોલાને શૂળાદિક ઉપદ્રવ; એટલા રોગીને તર્પણવિધીનો ઉપયોગ કરવો નહી.

તર્પણની વિધી.

घातातपरजो हीने देशे चोत्तानशायिनः ॥ आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमंडलौ ॥ ९९३ ॥ समौ दृढावसंबाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः ॥ पूरयेद्धृतमंडेन विलीनेन सुखोदकैः ॥ ९९४ ॥ अथ वा शतधौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा ॥ निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत्स्यूस्तावदेवहि ॥ ९९५ ॥ पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ॥

અતિ પવન ફુકાતો, ગર્મી, ધૂળ ઉડતી ન હોય, તેવી જગ્યાએ રોગીને ચત્તો સુવાડી, અડદનો લોટ ભીજવી તેની આંખોની આજુબાજુએ, લોટની ફરતી મજબુત બે આંગળ ઉચી પાળ બાંધવી; પછી રોગીની આંખો બંધ કરાવી, તેઉપર ઘી, કાંજી; અથવા ઘી અને હુફાયલું પાણી અગર એકસો પાણીએ ધોયલું ઘી અથવા હુફ ભરેલું દૂધ, એટલા પદાર્થમાંથી હરયેકની ધાર, આંખઉપર બાંધેલી પાળમાં તર્પણ પ્રયોગ એટલા સુધી કરવો કે તેમાં આંખો બુડેલી રાખવી. પછી રોગીપાસેથી હલકે હલકે તેની આંખો ઉઘાડવિંચ કરાવવી.

તર્પણમાત્રાનું વજન.

धारयेद्वर्त्मरोगेषु वाङ्मात्राणां शतं बुधः ॥ ९९६ ॥ स्वेच्छे कफे संधिरोगे मात्रा पंचशतं हितम् ॥ शुक्ले च षट्शतं कृष्णरोगे सप्तशतं मतम् ॥९९७॥ दृष्टिरोगे ष्वष्टशतमधिमंथे सहस्रकम् ॥ सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् ॥ ९९८ ॥

આંખોની પાપણમાં થતો રોગ હોય તો, આંખઉપર એકસો વાનમાત્રાસુધી, તર્પણપ્રયોગ ઉપર લખેલી રીતે કરવો. કફનો એખેલો કોપ અથવા આંખની સાંધમાં, થયેલો રોગ હોય તો પાંચસો માત્રા; ડોલાની સફેદ જગ્યામાં થયેલા રોગને છસો માત્રા; ડોલાવચ્ચેના કાળા ભાગમાં થયેલા રોગને સાતસો; આંખની કીકીમાં થયેલાં રોગને આઠસો; આંખના ડોલાને થતિ વેદનાથી અર્ધું મસ્તક દુખવાના અધિમંથ રોગ, વાયુરોગ આંખને હોય તો એકેક હજાર માત્રા; એવી રીતે વાનમાત્રાનો પ્રયોગ કરેથી, આંખોને તૃપ્ત થઈ ઉપલા રોગ દૂર થાય.

તર્પણવિધી સ્નેહાદિક કર્તા, કફનું બળ વધેથી ઉપાય.

स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्येरितं ततः ॥ यथा स्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥ ५९९ ॥

તર્પણના સ્નેહ વીર્યથી કફકોપ, ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો, જવ બાફી-જવી વાટીને ધૂમપાન અધ્યાયમાં લખેલી રીતે ધૂમપાન કરવું.

તર્પણ પ્રયોગ કેટલા દિવસસુધી કરવું.

एकाहं वा त्र्यहं वापि पंचाहं चेष्यते परम् ॥

આંખોને તર્પણ કરવાની વિધી, અગાઉ લખેલી રીતે દરરોજ; ત્રિજે દિવસે અથવા પાંચમે દિવસે કરેથી ઉત્તમ જાણવી.

તર્પણ કરેથી તૃપ્તિ થવાના લક્ષણ.

तर्पणे तृप्तिर्लिंगानि नेत्रस्येमानि भावयेत् ॥ ६०० ॥ सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ॥ निवृत्तिर्व्याधिशांतिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ ६०१ ॥

સુખેથી નીદરા આવે; સુખેથી જાગરત થાય, આંખો ચોખ્ખી થઈ તેજ વધે, રોગનો નાશ થાય, ઉઘાડમિંચ કરવાને આંખ હલકી લાગે; ઇત્યાદિક શરીર સુખાકારીના લક્ષણો થાય.

તર્પણવિધી અતિશે થવાથી લક્ષણ.

अथ साश्रूगुरुस्निग्धं नेत्रं स्यादतितर्पितम् ॥

તર્પણ પ્રયોગે આંખોની તૃપ્તી ઘણી થવાથી, આંખોમાંથી પાણી ઝરે, અને આંખે વજન જણાય.

તર્પણવિધી થોડી થવાથી લક્ષણ.

रुक्षमस्त्राविलं रुग्णं नेत्रं स्याद्धीन तर्पितम् ॥ ६०२ ॥

આંખે તર્પણવિધી કરેથી, તૃપ્તી બરાબર ન થઈતો; તેજવિનાના ડોળા દેખાય; અગર લાલરંગે ડોહવાયલા, કે રોગમાં ભરેલા હોય.

તર્પણવિધી કરેથી આંખો અતિ સ્નિગ્ધ થયેલી અથવા ન થયેલીનો ઉપાય.

रुक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया ॥

તર્પણવિધી કરેથી રોગીની આંખો અતિ સ્નિગ્ધ થવાથી; રૂક્ષ એટલે તેજવિનાની થવાના ઉપાય કરી પરીક્ષા કરવી; તેજવિનાની રૂક્ષ આંખો થવાથી સ્નિગ્ધ થવાના ઉપાય કરવા.

આંખોના રોગમાટે પુટપાક ઓષડોની વિધી.

अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम् ॥ ६०३ ॥ द्वौ बिल्वमात्रौ मांसस्य पिंडौ स्निग्धौ सुपेषितौ ॥ द्रव्याणां बिल्वमात्रं तु द्रवाणां कुडवो मतः ॥ ६०४ ॥ तदेकस्थं समालोड्य पत्रैः सु परिवेष्टितम् ॥ पुटपाकेन तत्पक्का गृह्णीयात्तद्रसं बुधः ॥ ६०५ ॥ तर्पणोक्तविधानेन यथावदुपचारयेत् ॥

આઠ તોલા હરણાદિક માંસમાં, ઘી ઈત્યાદિક સ્નેહ મેળવીને ઝીણું વાટવું; ઓષડો લખેલા શૂકા હોયતો ચાર તોલા; દૂધ, પાણી ઈત્યાદિક પાતળી વસ્તું સોલ તોલા; સર્વે એકઠું માંસસાથે મેળવીને ગોળો કરવો. તેઉપર જાંબુ, અથવા આંબા ઈત્યાદિકના પાંત્રા ફરતા વિટાલી, તેઉપર છાણમટોડીનો લેપ કરી. બીજા ખંડમાં અંગરસની વિધી લખેલી રીતે ગોળો બાફીને બહાર કાઢવો, મટોડી અને પાંત્રા છોડી તેનો રસ નિચવી, ઉપર લખેલો તર્પણવિધીનો પ્રયોગ આંખઉપર કરવો.

પુટપાકો સંબંધી રસના ત્રણ જુદા ભેદો.

दृष्टिमध्ये निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥ ६०६ ॥ स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ॥

પુટપાકસંબંધી રસ, સ્નેહન, લેખન, રોપણ; જુદા જુદા નામે ત્રણ ભેદ છે. તે પ્રયોગ કરવાને રોગીને ચત્તો સુવાડી આંખના ડોલાની વચ્ચે, ઉપલું ઓષડ દરરોજ નાખવું.

સ્નેહનાદિ ભેદોથી પુટપાકનો ઉપયોગ.

हितः स्निग्धोऽतिरुक्षस्य स्निग्धस्यापि हि लेखनः ॥ ६०७ ॥ दृष्टेर्बलार्थमितरः पित्तासृक्व्रणवातनुत् ॥

રૂક્ષ એટલે લીણતેજ આંખો હોય, તેને સ્નિગ્ધ પુટપાકનો ઉપયોગ કરવો; સ્નિગ્ધ એટલે તેજદાર આંખોને લેખન પુટપાકનો ઉપયોગ કરવો. લાંબી નજર થવાને અથવા બળ આવવા રોપણ પુટપાકનો ઉપયોગ કરવો. તેજ પુટપાકનો ઉપયોગ કરેથી ખરાબ થયેલી આંખોમાં જે પિત્ત, લોહી, વ્રણ એટલે વિંધવાળો રોગ અને વાયૂકોપ હોયતો તે દૂર થાય છે. તેનો ખુળાસો નિચે શ્લોકોમાં લખેલો છે.

સ્નેહન પુટપાકની વિધી.

सर्पिर्मांसवसामज्जामेदः स्वाद्वौषधैः कृतः ॥ ६०८ ॥ स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्यो द्वे वाक्शते दृशोः ॥

ઘી, હરણાદિ જનાવરનું માંસ, હાડકાં, ચરબી, લોહી; સર્વે મેળવી ઝીણું વાટીને, બીજા ખંડમાં ખંડીચૂર્ણના અધ્યાયમાં લખેલું, કાકોલ્યાદિક ગણના ઓષડોનું ચૂર્ણ, તેમાં મેળવી ગોળો કરી, તેઉપર જાંબુ, આંબા ઈત્યાદિકના પાંત્રા વિંટાલી, તેઉપર છાણ મટોડીનો ઠર ચઢાવી, અગ્નિમાં બાફવું; પછી તેઉપરની મટોડી પાંત્રા કાહડી; તેમાંથી રસ આંખઉપર ઉપલી રીતે બસો વાન માત્રાસુધી નિચવવો.

લેખન પુટપાકની વિધી.

जांगलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः ॥ ६०९ ॥ कृष्णलोह रजस्ताम्रशंखविद्रुमसिंधुजैः ॥ समुद्रफेनकाशीसस्रोतोजदधिमस्तुभिः ॥ ॥ ६१० ॥ लेखनो वाक्शतं धार्यस्तस्य तावद्धिधारणम् ॥

હરણાદિકના કલેજાનું માંસ; લોહચૂર્ણ, તાંબાનું ચૂર્ણ, શંખનુ ચૂર્ણ, પરવાળાનું ચૂર્ણ, સિંધાલૂણ, સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ, હિરાકસીનું ચૂર્ણ, સુરમાનું ચૂર્ણ, બકરીના દૂધનું દહી કરી તેઉપરની તરીમાં, આઠ વસ્તું મેળવીને ઝીણું વાટી ગોળો કરવો, તેને અગાઊ લખેલી રીતે પુટપાક કરી, તેનો રસ એકસો વાનમાત્રાસુધી આંખઉપર ધારણ કરવો; તેને લેખન પુટપાક કહેછે.

રોપણ પુટપાક.

स्तन्यजांगलमध्वाज्यतिक्तकद्रव्यपाचितः ॥ ६११ ॥ लेखना-

त्रिगुणोषार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥ वितरेत्तर्पणोक्तां तु क्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥ ६१२ ॥

સ્ત્રીયોના થાનનું દૂધ, હરણાદિકનું માંસ, મધ, ઘી, કડું; સર્વે મેળવીને અગાળી લખેલી રીતે પુટપાક કરીને, તેનો રસ ત્રણસો વાનમાત્રાસુધી નિચવવો; તેને રોપણ પુટપાક કહેછે. પુટપાકની માત્રાપ્રમાણે વિધી કરવા છતાં, વધારે અથવા ઓછી માત્રા થવાથી આંખોને વજન, તેજહિણ ઈત્યાદિક ઉપદ્રવ થાય તો, તર્પણપ્રયોગમાં જે ઉપાય લખેલા છે તે કરવા.

આંખનો રોગ પાકેથી, અંજન કરવાની વિધી.

अथ संपक्कदोषस्य प्राप्तमंजनमाचरेत्॥ हेमंते शिशिरे चैव मध्यान्हें जनमिष्यते ॥ ६१३ ॥ पूर्वोह्ने चापराह्ने च ग्रीष्मे शरदि चेष्यते॥ वर्षासु नाभ्रे नात्युष्णे वसंते च सदैव हि ॥ ६१४ ॥

આંખોનો રોગ પાકો થવાથી, ઓષડોનું અંજન કરવું પડે તો; આવેલી આંખમાં પાંચ દિવસને અંતરે કરવું; અંજન કરવાની સાધારણ વિધી કરવાને, માગસરથી ફાગણસુધી, હેમંતરૂતું અને શશિરરૂતુંમાં બપોરે અંજન કરવું; અને ગ્રીષ્મરૂતું જેઠથી અશાડમાં; આસોથી કારતકસુધી સરદરૂતુંમાં બપોર થવાની અગાળી અંજન કરવું. વર્ષારૂતુંમાં વાદલા ઘેરાયલે અથવા અતિ ગર્મી પડવાના વખતે અંજન નહી કરવું. વસંતરૂતુંમાં દિવસે જ્યારે મરજી પડે તે વખતે અંજન કરવું.

અંજન કરવાનો ભેદ.

लेखनं रोपणं चैव तथा स्यात्स्नेहनांजनम् ॥ लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरंजनमिष्यते ॥ ६१५ ॥ कषायतिक्तरसयुक् सस्नेहं रोपणं मतम् ॥ मधुरस्नेहसंपन्नमंजनं च प्रसादनम् ॥ ६१६ ॥

લેખન, રોપણ અને સ્નેહન એટલા ભેદોથી અંજન ત્રણ પ્રકારે ગણાય, તેમધ્યે ખારો, તિખ્ખો, ખાટો; ઓષડોનો રસ અંજનમાં હોય તેને લેખનાંજન કહેછે; તુરા, કડવા રસો જે સ્નેહસહિત અંજનમાં હોય તેને રોપણાંજન કહેછે. મિઠા અને મધુર રસોસહિત ઘી ઈત્યાદિક સ્નેહ જેમાં હોય તેને સ્નેહનાંજન કહેછે.

ગોળી ઈત્યાદિક વડીના ભેદોથી ત્રણ પ્રકારે અંજન.

गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यंजनानि च ॥ कुर्याच्छलाकयांगुल्या हीनानि च यथोत्तरम् ॥ ६१७ ॥

બાંધેલી ગોળી, રસરૂપદ્રવ્ય પદાર્થોસહિત અંજન, ચૂર્ણ; એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે અંજન થાય. તેમાં ગોળીથી, રસરૂપો ગુણે હલકું; રસ રૂપોથી ચૂર્ણ ગુણે હલકું જાણવું; તે અંજનમાં સળી ભરીને અથવા આંગળી ઉપર ચૂર્ણ લઈને આંખમાં ફેરવવી.

અંજન કરવા વિષે લાયેક નહિ તેવા રોગ.

श्रांते प्ररुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे ॥ अजीर्णे वेगघाते च नांजनं संप्रचक्षते ॥ ६१८ ॥

અતિ મેહનતે થાકેલો રોગી, રડતો રોગી, બીહક પામેલો, દારૂ પીધેલો, નવ તરેહના તાવ ભરેલો રોગી, અજીર્ણ થયેલાવખતે, પિસાબ ઈત્યાદિક મળનો અટકાવ થયેલા રોગીને; એટલા રોગીને અંજનનો પ્રયોગ કરવો નહી.

અંજન કરવાને ઓષડની ગોળીનું વજન.

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्तिं तीक्ष्णांजने भिषक् ॥ प्रमाणं मध्यमेध्यर्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ६१९ ॥

તીક્ષ્ણ અંજન ઓષડ એટલે અતિ જલદ ચટકો લાગે તેવાની; રેણુંકાબીજ જેટલી અને તેના વજને; જવ જેવી લાંબી ગોળી કરવી; તેમજ ઓષડનું મધ્યમ અંજન કરવાને, દોડ રેણુંકાબીજ જેટલી, ઉપલી રીતે કરવી; મૃદુ અંજન માટે બે રેણુંકાબીજ પ્રમાણે કરવી.

અંજનમાટે ઓષડોના રસોનું વજન.

रसक्रियातूत्तमास्यात्त्रिविडंगमिता हिता ॥ मध्यमा द्विविडंगा स्याद्धीनात्वेकविडंगिका ॥ ६२० ॥

દ્રવ્યરૂપ અંજન પાતળા રસની માત્રા, ત્રણ વાવડીંગના વજને, આંખમાં નાખેથી ઉત્તમ રસક્રિયા થાય; બે વાવડીંગના વજને નાંખેથી મધ્યમ ગણાય; એક વાવડીંગના વજને નાખેથી હીનરસ ક્રીયા થાય.

વૈરેચન અંજનો વિષે ચૂર્ણોનું વજન.

वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाकं विधीयते ॥ मृदौ तु त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्नेहिकेंजने ॥ ६२१ ॥

જે ઓષડનું અંજન કરેથી, આંખમાંનું ઘણુંક પાણી ઝરે, તેને વૈરેચનિક કહેછે. તે ઓષડના ચૂર્ણ કે અંજનમાં સળી બે વખતે ભરી, આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી; મૃદુ ઓષડોનું ચૂર્ણ કે અંજનમાં ત્રણ ત્રણ વખતે સળી ભરી આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી; ઘી ઇત્યાદિક સ્નેહ અને પદાર્થ ત્રણે સહિત અંજન હોય તો, સળીને ચચાર વખતે ઓષડમાં ભરીને, આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી.

સળી બનાવવાંની વિધી અને તેનું વજન.

मुखयोः कुंठिता श्लक्ष्णा शलाकाऽष्टांगुलोन्मिता ॥ अश्मजा धातुजा वा स्यात्कलायपरिमंडला ॥ ६२२ ॥

આંખમાં અંજન કરવાને સળી પથ્થર, અથવા સોના ઇત્યાદિક ધાતૂની, આંઠ આંગળ લાંબી વટાણાના દાણા જેટલી જાડી, ગોળાકારે ઘણીજ સફાઇદાર બેહું છેડાસુધી સૂવાળી કરવી.

લેખણાદિક ઓષડોમાટે સળી.

ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाका लेखने मता ॥ सुवर्णरजतोद्भूता शलाका स्नेहने मता ॥ ६२३ ॥ अंगुली च मृदुत्वेन कथिता रोपणे बुधैः ॥

લેખન અંજનોમાટે તાંબાની અથવા લોહડાની કે પટથરની સળીનો ઉપયોગ કરવો; સ્નેહન અંજનોમાટે સોના અથવા રૂપાની સળીનો ઉપયોગ કરવો; રોપણ અંજનો સુંવાળુ હોય માટે તેમાં આંગળી ભરીને આંખમાં અંજન કરવું.

અંજન કરવાનો વખત અને તેની રીત.

सायं प्रातर्वांजनं स्यात्तत्सदा नैव कारयेत् ॥ ६२४ ॥ नातिशीतोष्णवाताभ्रवेलायां संप्रशस्यते ॥ कृष्णभागादधः कुर्यादपांगं यावदंजनम् ॥ ६२५ ॥

સવારના પરોઢીયે અને સાંજના થંડકના વખતે, આંખોના ડોળાની સર્વે ધારને લાગે તેવીરીતે અંજન કરવું; ગર્મી કે ફુકાતો વાયુ, વાદળા ઘેરાયલા ઇત્યાદિક વખતે અંજન કરવું નહી.

ચંદ્રોદયા વર્તિ નામે અંજનની ગોળી.

शंखनाभिर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला ॥ पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥ ६२६ ॥ छागीक्षीरेण संपिष्य वर्त्तिं कुर्याद्यवोन्मिताम् ॥ हरेणुमात्रां संघृष्य जलैः कुर्याद्यथांजनम्॥६२७॥ तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्बुदम् ॥ रात्र्यंधं वार्षिकं पुष्पं वर्तिश्चंद्रोदया जयेत् ॥ ६२८ ॥

શંખનાભિ એટલે શંખવચ્ચેનો ગર, બેહડાના ઠળીયાની મીજ, સૂરવારી હરડે, મનશીળ, પિપર, મરી, કોષ્ટ, ઘોડાવજ; આઠ ઓષડો સરખે વજનેનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ઝીણું ખલીને, જવપ્રમાણે ગોળી લાંબી કરવી, તેને ચંદ્રોદયાવર્તિ કહેછે. તે એક ગોળી રેણુકાબીજ જેટલાં, પાણીમાં ઘસીને આંખમાં અંજન કરવું. તેથી તિમિર એટલે ડોલા ચકરવકર થાય તે, માંસવૃદ્ધિ ડોળામાં માસનો વધારો થાય તે, કાચબિંદુ મોતીયા, પડળ, અર્બુદ નાસૂરની ગાંઠ, રાત આંધળા, એક વર્ષનું પડેલું ફુલ એટલા રોગ દૂર થાય.

આંખે ફુલા, છારી, ઝાખ ઇત્યાદિક રોગોઉપર લેખનવર્તિ.

पलाशपुष्पस्वरसैर्बहुशः परिभाविता ॥ करंजबीजवर्तिस्तु शुक्रादीन् शस्त्रवल्लिखेत् ॥ ६२९ ॥

કેશુડા ફુલનો રસ કાઢી, કરંજબીજના, ચૂર્ણઉપર તેના ઘણાક પુટો આપી સુકવવું, પછી તેને ઝીણું ખલીને જવ જેવી લાંબી ગોળી બાંધવી, તેને ગર્મપાણીમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરેથી; ફુલા, માંસનો વધારો, છારી ઇત્યાદિક આંખમાં થયેલો રોગ; છરીએથી જેમ રોગ કાપી કાડવાપ્રમાણે દૂર થાય.

બીજી રીતે.

समुद्रफेनसिंधूत्थशंखदक्षांडवल्कलैः ॥ शिग्रुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रादीन् शस्त्रवल्लिखेत् ॥ ६३० ॥

સમુદ્રફીણ, સિંધાલૂણ, શંખભસ્મ, મરઘીના ઇંડાની છાલ, શેકટાનાં બીજ; પાંચ ઓષડો સરખે વજને ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં ઝીણું ખલીને લાંબી ગોળી બાંધવી; તે ગોળી ગર્મપાણીમાં ઘસીને આંખમાં આંજવાથી, ઉપલી રીતે રોગો દૂર થાય.

ફુલા દૂર થવાને લેખની દંતવર્તિ.

दंतैर्दंतिवराहोष्ट्रगोहयाजखरोद्भवैः ॥ शंखमुक्तांभोधिफेनयुतैः सर्वैर्विचूर्णितैः ॥६३१॥ दंतवर्तिः कृता श्लक्ष्णा शुक्राणां नाशिनी परा॥

હાથી, ડુંક્કર, ઉંટ, બળદ, ઘોડો, બકરા, ગધે; એટલા જનાવરના દાંત, શંખ, મોતી, સમુદ્રફીણ; એ દસ જણસોનું ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં ખલીને જવ જેવી ગોળી બાંધવી; તેને દંતવર્તિ કહેછે. તે ગોળી ગર્મપાણીમાં ઘસીને, આંખમાં અંજન કરેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

તંદ્રા દૂર થવાને લેખની વર્તિ.

नीलोत्पलं शिग्रुबीजं नागकेसरकं तथा ॥ ६३२ ॥ एतत्कल्कैः कृता वर्तिरतितंद्रां विनाशयेत् ॥

લિલાકમળ, શેંકટાના બીજ, નાગરકેસર; ત્રણે ઓષડો સરખે વજને લઈ, પાણીમાં ખલીને લાંબી ગોળી બાંધવી; તે ગોળી ગર્મપાણીમાં ઘસીને અંજન કરેથી; શરીરે થાકોટો, સુસતી, આંખે ઝાંખ, છારી ઇત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

આંખોના રોગમાટે રોપણી કુસુમિકાવર્તિ.

तिलपुष्पाण्यशीतिः स्युः षष्टिसंख्या कणाकणाः ॥ ६३३ ॥ जातीकुसुमपंचाशन्मरिचानि च षोडश ॥ सूक्ष्मं पिष्ट्वा जले वर्तिः कृता कुसुमिकाभिधा ॥ ६३४ ॥ तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धित्द्वत् ॥ एतस्याश्चांजने मात्रा प्रोक्ता सार्द्धहरेणुका ॥ ६३५ ॥

તલના ફુલ ૮૦; પિપરમધ્યેના દાણા ૬૦, જાઈના ફુલ ૫૦, કાળામરી સોળ; ત્રણેનું ચૂર્ણ કરીને પાણીમાં ખલી લાંબી ગોળી કરવી; તેને કુસુમિકાવર્તિ કહે છે. તેમાંની ૧ ગોળી દોડ રેણુંકાબીજ, જેટલા ગર્મપાણીમાં ઘસીને અંજન કરેથી; ચકરવકર થતા ડોળાનો તિમિરરોગ,

આંખનાં સફેદ ડોલાઉપર થતો અર્જુનરોગ, ફુલા, ડોલાઉપર માંસનો વધારો; એટલા રોગ દૂર થાય.

શત આંધળાનો રોગ દૂર થવાને વર્તિ.

रसांजनं हरिद्रे द्वे मालती निंबपल्लवाः ॥ गोशकृद्रससंयुक्ता वर्तिर्नक्तांध्यनाशिनी ॥ ६३६ ॥

દારૂહલદને બકરીના દૂધમાં ઉકાળી માવો કરવો તે રસાંજન, દારૂહલદ, હલદ, ચંબેલીનો પાલો; પાંચ વસ્તું સરખે વજને ગાયના છાણના રસમાં ઝીણું ખલીને લાંબી ગોળી બાંધવી, તે ગોળી ગાયના મૂત્રમાં અથવા ગર્મપાણી સાથે ઘસીને અંજન કરેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

પાણી ઝરતી આંખ અને વાયુ, લોહીવિકારઉપર સ્નેહવર્તિ.

धात्र्यक्षपथ्याबीजानि एक द्वित्रिगुणानि च ॥ पिष्ट्वा वर्तिं जलैः कुर्यादंजनं द्विहरेणुकम् ॥ ६३७ ॥ नेत्रस्रावं हरत्याशु वातरक्तरुजं तथा ॥

આંમળાના ઠલીયાની મીજ એક ભાગ, બેહડાના ઠલીયાની મીજ બે ભાગ, હરડાના ઠલીયાની મીજ ત્રણ ભાગ; એ ત્રણેનો મગજ, પાણીમાં ઝીણો વાટી લાંબી ગોળી બાંધવી. તેમાંની એક ગોળીને, બે ટીપાં ગર્મપાણીમાં ઘસીને, આંખમાં અંજન કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

રસક્રિયા.

तुत्थमाक्षिकसिंधूत्थसिता शंखमनःशिला ॥ ६३८ ॥ गैरिकोदधिफेनं च मरिचं चेति चूर्णयेत् ॥ संयोज्य मधुना कुर्यादंजनार्थं रसक्रियाम् ॥ ६३९ ॥ वर्त्मरोगार्मतिमिरकाचशुक्रहरा पराम् ॥

મોરથુથું; સોનામુખ્ખીનો કાંકરો, સિંધાલૂણ, ખડીશાકર, શંખ, મનશીલ, ગેરૂ, સમુદ્રફીણ, મરી; નવ ઓષડો સરખે વજને ચૂર્ણ કરી, મધમાં કાલવીને આંખમાં અંજન કરેથી; પાપણમાં થતો રોગ, ડોલાને થતો અર્મરોગ, મોતીયા, ફુલાનો રોગ દૂર થાય.

ફુલા પડેલાઉપર રસક્રિયા.

वटक्षीरेण संयुक्तो मुख्यः कर्पूरजः कणः ॥ ६४० ॥ क्षिप्रमंजनतो हंति कुसुमं च द्विमासिकम् ॥

વડના દૂધમાં કપૂર ખલીને આંખમાં અંજન કરેથી; બે મહિના અગાઊ પડેલું ફુલું દૂર થાય.

ઘણી ઉંઘ આવતી હોય તેઉપર લેખની રસક્રિયા.

क्षौद्राश्वलालासंघृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमंजयेत् ॥ ६४१ ॥ अतिनिद्रा शमंयाति तमः सूर्योदयादिव ॥

મધ, અને ઘોડાના મુખની લાળ; એહુમાં મરી ઝીણા ખલીને અંજન કરેથી; જેમ સૂર્યના પ્રકાશે અજવાળુ થાય છે; તેમ ઉંઘ દૂર થાય.

આંખે ઝાંક અથવા આવતા અંધારા દૂર થવાને રસક્રિયા.

जातीपुष्पं प्रवालं च मरिचं कटुकी वचा ॥ ६४२ ॥ सैंधवं बस्तमूत्रेण पिष्टं तंद्राघ्नमंजनम् ॥

જાઈના ફુલ. અને તેની કળી કે દાણા. મરી, કડું, ઘોડાવજ, સિંધાલુણ; છ જણસો સરખે વજને લઈ, બકરાના મૂત્રમાં ઝીણું ખલીને; અંજન કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

સન્નિપાતાદિક રોગઉપર રસક્રિયા.

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैंधवैः ॥६४३ ॥ अंजनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥

સરશિ. પિપર, મરિ, સિંધાલૂણ, લસણ, મનશીલ, ઘોડાવજ; સાત ઓષડો સરખે વજને લઈ, ગાયના મુત્રમાં ઝીણું ખલીને, બેશૂદ્ધ પડેલા સન્નિપાતરોગીને, આંખમાં અંજન કરેથી શુદ્ધીમાં આવે.

દાહાદિક બળત્તરઉપર રસક્રિયા.

दार्वी पटोलं मधुकं सनिंबं पद्मकोत्पलम् ॥ ६४४ ॥ प्रपौंडरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ विपाच्य पादशेषं तु शृतं नीत्वा पुनः पचेत् ॥ ६४५ ॥ शीते तस्मिन्मधुसितां दद्यात्पादांशकां नरः ॥ रसक्रियैषा दाहाश्रुरक्तराजरुजो हरेत् ॥ ६४६ ॥

દારૂહલદ, પટોળ, જેઠીમધ, કડવા લિંબડાની છાલ, પદમકાષ્ટ, કમળ, સફેદ કમળ; એ સાત ઓષડો થોડા કુટીને, તેના વજનથી ચોગણુ પાણી નાખી ઉકાળવું, પાણી બળતા ચોઠ હિસ્સે બાકી રેહેવાથી

ગાળી લેવું. તે કાઢો ફરીને ઉકાળી શખ્ત થવાથી ઉતારી થંડો પાડવો. તેમાં ચોથે હિસ્સે મધ અને ખડીસાકર મેળવી અંજન કરેથી, આંખે ખળતર, ઝરતી આંખ, લોહીવીકાર, લાલ થવાનો રોગ દૂર થાય.

પાપણના બાલ આવવાને, ખજવાળાદિકઉપર રોપણી રસક્રિયા.

रसांजनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनः शिला ॥ समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ६४७ ॥ एतत्समांशं मधुना पिष्टा प्रक्लिन्नवर्त्मनि ॥ अंजनं क्लेदकंडूघ्नं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ ६४८ ॥

દારૂહલદને બકરીના દૂધમાં ઉકાળી, માવો કરવો તે રસાંજન. રાળ, જાઇના ફુલ, મનશીલ, સમુદ્રફીણ, સિંધાલૂણ, ગેરૂ, મરી; આઠ ઓષડનું ચૂર્ણ કરી, મધમાં ઝીણું ખલીને અંજન આંખમાં કરેથી, પાપણના રોગમાં થતો ઉત્ક્લિષ્ટરોગ, અને પાપણો ઉલટાઈ જવાનો વર્ત્મરોગ, આંખે ચીકાસ, ખજવાળનો રોગ દૂર થાય; અને પાપણના બાલ ખરી પડેલા હોય તો પાછા આવે.

તિમિરાદિક રોગોઉપર રોપણી રસક્રિયા.

गुडूची स्वरसः कर्षः क्षौद्रं स्यान्माषकोन्मितम् ॥ सैंधवं क्षौद्रतुल्यं स्यात्सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ६४९ ॥ अंजयेन्नयनं तेन पिल्लार्मतिमिरं जयेत् ॥ काचं कंडूं लिंगनाशं शुक्लकृष्णगतान् रुजः ॥ ६५० ॥

ગુળવેલનો અંગરસ, એક તોલો કાઢીને; તેમાં મધ અને સિંધાલૂણ ત્રણત્રણ વાલને વજને મેળવી, સારી રીતે ખલીને આંખોમાં દરરોજ અંજન કરેથી; ચિપડા ભરાવવાનો રોગ, ડોલા ચકરવકર થવાનો રોગ, મોતીયાનો રોગ, ખજવાળ, ડોલાની પુતળી બગડી અંધાપાનો રોગ, કાળા ને સફેદ ડોળાને થતો રોગ ઇત્યાદિક સર્વે રોગ દૂર થાય.

અંજનોવિશે પુનર્નવાના અનુપાનો.

दुग्धेन कंडूं क्षौद्रेण नेत्रस्रावं च सर्पिषा ॥ पुष्पं तैलेन तिमिरं कांजिकेन निशांधताम् ॥ ६५१ ॥ पुनर्नवा जयेदाशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

પુનર્નવાને દૂધમાં ઘસી આંખોમાં અંજન કરેથી, ખજવાળનો; મ-

ઘમાં ઘસીને અંજન કરેથી ઝરતી આંખોનો; ઘીમાં ઘસી અંજન કરેથી ફુલા પડવાનો; તલના તેલમાં ઘસીને અંજન કરેથી, ચકરવકર ડોલા થવાનો; હળના અધ્યાયમાં લખેલી કાંજીમાં, ઘસીને અંજન કરેથી રાત આંધલાનો; ઈત્યાદિક અનુંપાને અંજન કરેથી સર્વે રોગો દૂર થાય; તેવીપે દ્રષ્ટાંત જેમ સૂર્ય ઉદે થવાથી અંધાર દૂર થાય; તેમ પુનર્નવાને જુદા જુદા અનુપાનમાં અંજન કરેથી. આંખોના સર્વે રોગ તૂર્ત દૂર થાય છે.

નેત્રસ્રાવોઉપર રોપણી રસક્રિયા.

बब्बूलदलनिःक्काथो लेहीभूतस्तदंजनात् ॥ ६९२ ॥ नेत्रस्त्रावां जयत्येषो मधुयुक्तो न संशयः ॥

બાવળના પાંત્રાનો અતિ જાડો કાઢો કરી, તેમાં થોડું મધ મેળવી આંખમાં અંજન કરેથી; આંખોમાંથી પાણી ઝરવાનો રોગ દૂર થાય.

બીજો ઉપાય.

हिज्जलस्य फलं घृष्ट्वा पानीये नित्यमंजनम् ॥ ६९३ ॥ चक्षुः स्त्रावोपशांत्यर्थं कार्यमेतन्महौषधम् ॥

હિજ્જળસ્ય ફળ કે જળવેતસ, અથવા હિંગણ બેટોના ફળ; પાણીમાં ઘસીને દરરોજ અંજન કરેથી; આંખે ઝરતા પાણીનો રોગ દૂર થાય.

આંખો ખુશ થવાવિશે સ્નેહની રસક્રિયા.

कतकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमंजयेत् ॥ ६९४ ॥ ईषत्कर्पूरसहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनम् ॥

કતકસ્યફળ એટલે નિવળી, કે નિર્મલીના ફળ, મધ અને થોડો કપૂર સાથે ઘસી, આંખો ખૂશ થવાને અંજન કરવું.

શિરોત્પાત નામે ડોળાના રોગોઉપર અંજન.

सर्पिः क्षौद्रं चांजनं स्याच्छिरोत्पातस्य शांतये ॥ ६९५ ॥

શિરોત્પાતનામે રોગના કોપે, આંખના ડોલાની નસોના જાળાને લોહી ચઢી આવે; ડોળા અને મસ્તકે વેદના થાય; તે રોગ દૂર થવાને ઘી અને મધ મેળવી, આંખમાં અંજન કરેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

આંધળાપણું દૂર થવાને રસક્રિયા.

कृष्णसर्पवसा शंखः कतकाफलमंजनम् ॥ रसक्रिये यमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ६५६ ॥

કાળાસર્પની ચરબી, શંખ, નિર્મળીના બીજ; ત્રણે ઓષડને ઝીણું ખલી, દરરોજ આંખમાં અંજન કરેથી, જલદી દેખતો થાયછે.

લેખનચૂર્ણોનું અંજન.

दक्षांडत्वक्शिलाकाचैः शंखचंदनगैरिकैः॥ द्रव्यैरंजनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ ६५७ ॥

મુરઘીનાં ઇંડાની છાલ, મનશીલ, સફેદ કાચ, શંખ, સફેદ ચંદન, સોનાગેરૂ; ૭ ઓષડો સરખે વજને ઝીણું ખલીને, આંખોમાં અંજન કરેથી, ફુલા પડેલાનો અને ડોળાને થતો માંસનો વધારો, અથવા માંસાર્માદિક થતો રોગ દૂર થાય.

રાત આંધળાનો રોગ, દૂર થવાને લેખણ ચૂર્ણાંજન.

कणाछागयकृन्मध्ये पत्कातद्रसपेषिता ॥ अचिराद्धंति नक्तांध्यंतद्वत्सक्षौद्रमूषणम् ॥ ६५८ ॥

બકરાના કલેજાને પિપર, અથવા મરીના ચૂર્ણ સાથે મેળવી ઉકાળવું; પાણી બળતા એક રસ થવાથી, તેમાં મધ મેળવી ઝીણું ખળીને આંખમાં અંજન કરેથી; રાત આંધળાનો રોગ દૂર થાય.

આંખને ખુજલી કે મોતીયા ઈત્યાદિક રોગ ઉપર લેખન. ચૂર્ણાંજન.

शाणार्धमरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ॥ शाणार्धं सैंधवं शाणा नव सौवीरकांजनात् ॥ ६५९ ॥ पिष्टं सुसक्ष्मं चित्रायां चूर्णांजनमिदं शुभम् ॥ कंडूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥ ६६० ॥

મરી પાંચ વાલને વજને, પિપર અને સમુદ્રફીણ અર્ધો અર્ધો તોલો; સૂરમો સવાબે તોલા; એ ચાર ઓષડો જે દિવસે, ચિત્રા નક્ષેત્ર હોય તે દિવસે ઝીણું ખલી; આંખમાં અંજન કરેથી; ખુજલી, મોતી-

યાનો રોગ, આંખે કફ કોપ હોયતો દૂર થાય, મળમૂત્રનું શોધન થાય.

સર્વે નેત્ર રોગ ઉપર મૃદુ ચૂર્ણાંજન.

शिलाया रसकं पिष्ट्वा सम्यगाढ्याव्य वारिणा ॥ गृहीयात्तज्जलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् ॥ ६६१ ॥ शुष्कं च तज्जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ॥ विचूर्ण्य भावयेत्सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः ॥६६२॥ कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ॥ अंजयेन्नयने तेन सर्वदोषहरं हि तत् ॥ ६६३ ॥ सर्वरोगहरं चूर्णं चक्षुषोः सुखकारि च ॥

કળખાપરીને પથ્થરના ખલમાં અતિશે, ઝીણું ખલી પાણી ભરેલા વાસણમાં, ડોહી તેમાંનું નિત્તરતું પાણી બીજા વાસણમાં કાઢી લેવું; તેને ફરી ઉકાળી સર્વે પાણી બાળી નાખી, તેનો ભેદો તડકે શુકવેથી; પોપડાં બંધાશે એટલે ઝીણું ફરીને ખલી; તેને હરડા, બેહડા, આંમળા દરેક ઉકાળાના ત્રણ ત્રણ પુટો આપી; દરેક વખતે તડકે શુકવીને ખલવું; પછી તેના વજનથી દસમે હિસ્સે કપૂર મેળવી, ફરી ઝીણું ખલીને કાચની શીશીમાં ભરી રાખવું; તેમાંથી દરરોજ રાત્રે અંજન કરેથી, આંખોના સર્વે રોગ દૂર થાય.

આંખોના સર્વે રોગો ઉપર સૌવીરાંજન.

अग्नितप्तं च सौवीरं निर्षिचेत्रिफलारसैः ॥ ६६४ ॥ सप्तवेलं तथा स्तन्यैः स्त्रीणां सिक्तं विचूर्णितम् ॥ अंजयेन्नयने तेन प्रत्यहं चक्षुषोर्हितम् ॥ ६६५ ॥ सर्वानक्षिविकारांस्तु हन्यादेतन्न संशयः ॥

સુરમાને દરેક વખતે અગ્નીમાં તપાવી લાલ થવાથી; તેને હરડે, બેહડા, આંમળાના ઉકાળામાં નાખી થંડો પાડવો. તેવી રીતે સાત વખતે થંડો કરવો. ત્યાર પછી સાત વખતે તપાવીને સ્ત્રીના દૂધમાં થંડુ કરવું. એટલે સૂરમો શુદ્ધ થાય, તેને અતિ બારીક ખલીને, આંખમાં અંજન કરેથી સર્વે રોગ દૂર થઈ, આંખોને ફાયદા કારક થાયછે.

સિસાની સળીને ઓષડોના પૂટો આપી, આંખમાં ફેરવવાની રીત.

त्रिफलाभृंगशुंठीनां रसैस्तद्वच्च सर्पिषा ॥ ६६६ ॥ गोमूत्रमध्व-

जाम्बीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः॥ तच्छलाका हरत्येव सर्वान्नेत्रभवान् गदान् ॥६६७॥

સિસુ તપાવી રસ થવાથી; હરડે, બેહડા, આંમળાના ઉકાળામાં નાંખી, પાણુ ઉડે નહી તેમ સાત વખતે થંડુ પાડવું; પછી ભાંગરાના પાંત્રાના અંગરસમાં, શુંઠના કાઢામાં; ઘીમાં; ગાયના મૂત્રમાં; મધમાં; બકરીના દૂધમાં; ઉપલી રીતે રસ કરી દરેકમાં, સાત સાત વખતે નાંખી થંડુ કરવું; પછી તેની સફાઈદાર સળી કરી; આંખમાં દરરોજ ફેરવેથી સર્વે રોગ દૂર થાય.

ઉપલી સળીનું અંજન કરેથી પરેહુજ.

गतदोषमपेतास्रु संपश्यन्सम्यगंभासि ॥ प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यंजनं ततः ॥६६८॥

ઉપલી સિસાની સળીનું આંખમાં અંજન કરેથી; પાણી ઝરી જવા પછી, થંડા પાણી ભરેલા વાસણુ સાંમે, રોગીને બેશાડી થંડુ પાણી દેખાડવું; પછી આંખો થંડા પાણીથી ધોઈ નાખવી; ફરી તેસળીએથી અંજન કરવું, તે વીશે વધારે ખુલાસો નિચે શ્લોકોમાં છે.

આંખોમાં રોગ બાકી રહેવાથી નુકસાન.

नवानिर्गतदोषेऽक्षिण धावनं संप्रयोजयेत् ॥ प्रत्यंजनं तीक्ष्णतप्ते नेत्रे चूर्णं प्रसादनम् ॥ ६६९ ॥

આંખોમાંથી પાણી ઝરી સર્વે રોગ નિકળ્યો નહી હોય; તેની અગાઉ પાણીથી આંખો ધોવી નહી; અગર તીક્ષ્ણ અંજનો કરેથી ડોળાને ગર્મી થઈ હોય તો, પાછલ લખેલું પ્રત્યંજન ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો.

પ્રત્યંજન ચૂર્ણ.

शुद्धे नागे द्रुते तुल्यं शुद्धं सूतं विनिक्षिपेत्॥ कृष्णांजनं तयोस्तुल्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ६७० ॥ दशमांशेन कर्पूरं तस्मिन् चूर्णे प्रदापयेत् ॥ एतत्प्रत्यंजनं नेत्रगदजिन्नयनामृतम् ॥६७१॥

સિસુ તપાવી તેનો રસ નિતારી લવો, પછી સોનું ઇત્યાદિક ધાતુંની શુદ્ધી કરવાને, બીજાખંડમાં તેલ, છાસ, ગાયનું મૂત્ર ઇત્યાદિક લખેલી રીતે, સિસુ શુદ્ધ કરવું; અગર ઉપર સિસાની સળી શુદ્ધ કરવાને વિધી લખેલી છે; તે રીતે શુદ્ધ કરી; તેના વજને શોધેલો પારો તથા બેહુના

વજને તેમાં સુરમો મેળવી, સર્વેને ઝીણું ખલવું; પછી તે સર્વેના વજનથી દસમે હિસ્સે, ભીમસેની કપૂર મેળવી અતિ ઝીણું ખલવું; તેને પ્રત્યંજન ચૂર્ણ કહેછે; તેનું અંજન કરેથી સંપૂર્ણ નેત્ર રોગ દૂર થાયછે. એ ચૂર્ણનું અંજન આંખોને અમૃત જેવું છે.

સર્પનું ઝેર દૂર થવાને આંખોમાં અંજન.

जयपालस्य मज्जां च भावयेन्निबुकद्रवैः ॥ एकविंशतिवेलं तत्ततो वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ६७२ ॥ मनुष्यलालया घृष्ट्वा ततो नेत्रे तयांजयेत् ॥ सर्पदष्टविषं जित्वा संजीवयति मानवम् ॥ ६७३ ॥

જે પાળા ફળના ઠળીઆ મધ્યેની મીજને; લિંબુના રસની એકવીસ ભાવના આપી, ઝીણું ખલી જવ જેવી લાંબી ગોળી કરવી. તેમાંની ગોળી માણસના મૂખની લાળમાં ઘસીને આંખમાં અંજન કરેથી, સર્પના ડંખનું ચઢેલું ઝેર; ઉતરીને માણસ હુસીયાર થાય છે.

આંખોને હથેલીના સેકથી ફાયદો.

भुत्का पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥ जातरोगा विनश्यंति तिमिराणि तथैव च ॥ ६७४ ॥

જમવા પછી પોતાના બેહુ હાથની હથેલી, એક બીજા સાથે ઘસીને આંખે સેક કરેથી, આંખે તિમિરાદિક રોગ દૂર થાય.

આંખોને થંડું પાણી છીપવાથી ફાયદો.

शीतांबुपूरितमुखः प्रतिवासरं यः कालत्रयेण नयनद्वितयं जलेन ॥ आसिंचति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षिरोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः ॥ ६७५ ॥

આંખો ઉપર થંડા પાણીના કોગળા દરરોજ ત્રણ ત્રણ વખતે કરાવેથી; આંખોને હરયેક રોગ થતો દૂર થાય.

આ ગ્રંથનો ગુઢાર્થ.

आयुर्वेदसमुद्रस्य गूढार्थमणिसंचयं ॥ ज्ञात्वा कैश्चिद्बुधैस्तैस्तु कृता विविधसंहिताः ॥ ६७६ ॥ किंचिदर्थं ततो नीत्वा कृतेयं संहिता मया ॥ कृपाकटाक्षविक्षेपमस्यां कुर्वंतु साधवः ॥ ६७७ ॥

મહાસમુદ્ર જેવો આયુર્વેદ મોહોટો છે; તેમાં તત્સંબંધી જે મણી સદ્રશ ગૂઢાર્થ; તેમાં ઉત્તમ પ્રકારે ગુપ્ત ગુણો સમાવેલા હોવાથી; અગ્નિ વેશાદિક મુનીવોએ, તેમાંથી અનેક પ્રકારની સંહિતાના ગ્રંથો રચેલા છે, તેનો સારાંશ ગ્રહણ કરીને શારંગધર સંહિતા, નામે આ ગ્રંથ રચેલો છે. તે ઉપર સજ્જન સાધુ જનોએ કૃપાથી નજર કરવી.

આ ગ્રંથનું ફળ.

विविधगदार्तिदरिद्रनाशिनी या हरिरमणीव करोति योगरत्नैः ॥ विलसतु शार्ङ्गधरस्य संहितेयं कविहृदयेषु सरोजनिर्मलेषु ॥ ६७८॥

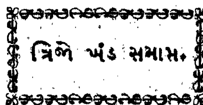
આ ગ્રંથના કરેલા સંગ્રહમાં કાઢા, ચૂર્ણો ઈત્યાદિક રત્નોથી; અનેક પ્રકારે તાવ ઈત્યાદિક રોગ તત્સંબંધી, અતિ પીડારૂપ દરિદ્રને દૂર કરનારા, શારંગધર સંહિતામાં ઉપાય લખેલા છે. તે કમળ જેવા નિર્મળ હોવાથી, કવિ હ્રદયે સ્થાને જેમ ભવાની સોભા પામછે; તે વિશે દ્રષ્ટાંત મહાલક્ષ્મી જેમ અનેક પ્રકારના રત્નોથી ભરપૂર રહી પોતાના ભક્તોનું, દલીદ્ર દૂર કરેછે. તેમ આ ગ્રંથમાં લખેલા ઓષડોના સંગ્રહનો, જે માણસ ઉપયોગ કરેથી તેના સર્વે રોગો દૂર થાયછે.

કળિયુગમાં માણસોનું આયુષ અને બુદ્ધિ વિશે.

अल्पायुषामल्पधियामिदानीं कृतं समस्तश्रुतिपाठशक्ति ॥ तदत्र युक्तं प्रतिबीजमात्रमभ्यस्यतामात्महितं प्रयत्नात् ॥ ६७९ ॥

કલિયુગમાં માણસોનું આયુષ, બુદ્ધિ અલ્પ હોય; માટે આખા આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવાને સામર્થ ન થાય. તેથી આયુગમાં સર્વે મનુષ્ય જાતે પોતાના આત્માનું સંરક્ષણ કરનારે, યોગ્ય અને સારાંશ રૂપ, એવો જે આ ગ્રંથ મોહટી મેહનતે રચેલો છે; તેનો અભ્યાસ કરવો.

इति श्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां उत्तरखंडे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

કર્મવિપાક.

આગલા જન્મે અથવા આજન્મે કરેલા પાપનું પરિણામે થતા રોગો અને તેનો ઉપાય.

૧ બ્રહ્મહત્યાથી રાજયક્ષ્માનો રોગ ઉત્પન્ન થાય; તેનો ઉપાય મૃત્યુંજયનું અનુષ્ઠાન, શિવપૂજા, રોગીના વજને અનાજ ઇત્યાદિકનું દાન, દરરોજ સોનાનુંદાન, કરવું.

૨ દ્રવ્ય ખેંચી જનાર અથવા ચોરનારને, જમતા ઉઠાડનારને, વિષૂચિકા રોગ થાય; તેણે ગરીબોને જમાડવા.

૩ પોતાના કુળની છોકરીનો સંભોગ કરેથી, અથવા સોનું ચોરનારને, પર્માનો રોગ અગર મૂત્ર કૃચ્છ્ર રોગ થાય; તેણે સોનાનું દાન આપવું.

૪ શિવનું મંદિર ભાગનારે, ધનધાન્ય ખેંચી જનારે અને બીજાનું અપમાન કરનારને, વગર વાંકે કોઇને મારવાથી; પાંડુરોગ અથવા કમળાનો રોગ થાય; તેણે જમીનનું દાન અથવા સાકર પાણીનું સરબત પીવડાવવું.

૫ બીજાને શખ્ત પીડા કીધાથી શોક રોગ થાય; તેણે જાસવતના લાખ ફુલ દેવ ઉપર ચહડાવવા.

૬ જાદુ કરીને, ઓષડ ખવાડીકે ખાઇને ગર્ભપાત કરેથી; પેટમાં જળદર રોગ થાય; તેણે રસ્તામાં પાણીના પરભ બંધાવવા.

૭ જીવહિંસા અગર કોઇની નિંદા કરેથી; નાડીવ્રણ એટલે નાસૂરની ગાંઠો થાય; તેણે ગાયનું દાન કરવું.

૮ બાળકોની હત્યા કરનાર અથવા, વારંવાર ગર્ભ જેનો ટુંટી પડે, વૃદ્ધિ નહી થાય; તેણે દેવ બ્રાહ્મણોની પુજા કરવી.

૯ વિશ્વાસ ઘાત કરનાર, ખરાબ શબ્દો બોલનાર, બીજાના જીવ લેનાર, વગર વાંકે બંદીખાને નાંખનાર, અદેખાઇ કરનાર, રસ વિક્રય કરનાર, શાસ્ત્રાર્થ અને દેવ દ્વિજ ઉપર દોષ મુકનારને તથા હોમના કુંડ, યાગ, વિવાહ, કુવો, જળાશય, અરણ્ય ઇત્યાદિકનો નાશ કરનારને, તેર પ્રકારે સન્નિપાત રોગો થાય; તેણે પોતાના

શરીરના વજને સોનું તોળી દાન કરવું. ઘોડાનું દાન, ઉંડા કુવા, તળાવ, દેવળ, ઈત્યાદિક બાંધવા અને લોકોપયોગી ફળફળ, બિળફળ, આંબાના ઝાડ રસ્તે રસ્તે લગાડવા.

૧૦ મુર્તિ કે દેવસ્થાન ભાગવાથી, ભિક્ષુકની વૃતિ છેદવાથી, નિર્દોષ માણસને ચોર, વ્યભિચારી કહેવાથી; મૂળવ્યાધ. અતિસાર, કારો, શ્વાસ રોગ થાય; તેણે ભૂમિદાન કરવું; અથવા લોકોપયોગી રસ્તે રસ્તે બગીચા કરાવા, દેવળો બાંધવા, સાધુ સંતના મઠ બાંધવા.

૧૧ જમનારે અતિશે ખાધું તેનો જે દ્વેશ કરે, તેને અરૂચિ રોગ થાય; તેણે અન્નાદિકનું દાન કરવું.

૧૨ બીજાને શૂળી ઉપર ચઢાવે, હાથ, પગ, કાન કાપે, આંખો ફોડે, પ્રાણી માત્રને જીવથી મારનારને, સત્તાવીસ પ્રકારના શૂળ રોગ ઉત્પન્ન થાય; તેણે ચોરનો માર્ગ ખૂલ્લો રાખવો; બંદીવાન છોડાવવા, અનેક ફળો, દહી, દૂધ ઈત્યાદિક રસનું દાન કરવું; કુવા, તળાવ, પાણીની નેહર કરાવવી; બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું, જપ તપ કરાવવાં.

૧૩ બીજાને દુઃખ દેનારને, વિશ્વાસઘાતના મોહટા પાપીને; હેડકી, ખાંસી આફ્રણ રોગ ઉત્પન્ન થાય. તેણે પ્રદીક્ષણા, ગ્રહની શાંતિ, પ્રાયશ્ચિત ઈત્યાદિક દેવ, ગાયની પુજા કરવી.

૧૪ ગાય, કન્યા, ષડરસ જે વેચે તેને અનેક પ્રકારે વાયુ રોગ થાય; તેણે ગાયનું દાન, મધૂ ઘેનુના દાનો કરવાં.

૧૫ ઈશ્વર સંબંધી કથા ન સાંભળેથી કર્ણશૂળ થાય; તેણે પંચગવ્ય પીવું.

૧૬ હરયેકનો દ્વેશ કરનાર, દગલબાજી કરનારને ફેફરાનો રોગ થાય; તેણે વાછરડા સાથે કપીલા ગાયનું દાન કરવું.

૧૭ જે કપટથી દેવની ભક્તિ કરેછે, તેને પેટમાં રોગ થાય; તેણે સોનાની દેવમૂર્તિ કરાવી દાન કરવું.

૧૮ વહુ અથવા છોકરી સાથે વ્યભિચાર કરેથી, પિસાબમાં પથરીનો રોગ બંધાય; તેણે તીર્થ જાત્રા કરવી.

૧૯ બીજાનું દ્રવ્ય અને વસ્ત્ર ખેંચી લેવા કે ચોરેથી; આંખોને રોગ થાય; તેણે ચંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત કરવું.

૨૦ વિપ્ર, ગાય, રાજાને જીવથી મારનારને, ઘર અને જળાશ્ય તોડનારને, પરદ્રવ્ય અને ધનધાન્ય, ગુરૂ, સ્વામીની સ્ત્રી, કુટંબીની સ્ત્રી લઈ જ-

નારને; પાંડુરોગ, શરીર સડો, રાજક્ષય, અતિસાર, પર્મો, પિસાબમાં પથરીનો રોગ, મુત્ર કૃચ્છ્, શૂળરોગ, ખાંસી, નાસૂર, એક પછી એક રોગ થાય; તેણે દસ જાતના દાનો અકેક પછી કરવા.

૨૧ નિતકર્મ ન કરેથી, શરીર અશૂદ્ધ રાખેથી; સંગ્રહણીરોગ થાય, બીજાને ખરાબ શબ્દો બોલેથી, ક્ષય રોગ થાય; તે સર્વે રોગો માટે ગાયોનું દાન કરવું.

૨૨ અનેક પ્રકારે ચમત્કારી તાવ આવેથી; દસ દાનો અને ગાયનું દાન કરવું.

૨૩ પાંડુ રોગ અને શરીર સડો થવાથી; ગાયદાન, ભૂમી દાન, સૌવર્ણાદિ કાંચન દાન કરવું.

૨૪ પર્મો, શૂળ, શ્વાસ, ભગંદર માટે સોનાનું દાન.

૨૫ તાવ, ખાંસી, આફ્રણ માટે શિવની પૂજા કરવી.

૨૬ ફીકા વર્ણ, પિનસ રોગ, દાહ જ્વર, ને ગ્રહની શાંતિ કરવી.

૨૭ ઉલટી માટે અન્નદાન. ૨૮ બંશાસ રોગને શસ્ત્રદાન કરવું. ૨૯ કોઠાની મંદાગ્ની માટે અગ્નિની સેવા પૂજાકરવી. ૩૦ પેટમાં ગુલ્મ રોગ માટે કન્યાદાન. ૩૧ પર્મો અને પિસાબમાં પથરીના રોગ માટે નિમકનું દાન. ૩૨ શૂળ રોગ માટે બ્રાહ્મણ ભોજન. ૩૩ રક્ત પિત્તો માટે ઘી અને મધનું દાન. નાસૂરના વર્ણ રોગ માટે પીપળા અથવા ઉંબરાના ઝાડને પાણી નાખવું, પ્રદીક્ષણા કરવી. ૩૪ સંગ્રહણી અને અતિસાર માટે ચતુર્વિધ મહાદાન કરવું. ૩૫ શરીર સડા માટે ધાતુ પાત્રનું. ૩૬ બહુ મુત્રા રોગ માટે ગળીદાન. ૩૭ નેત્ર રોગો માટે ઘીનું. દાન. ૩૮ નાકના રોગ માટે સુગંધી પદાર્થનું. ૩૯ શરીરની ચામડીના રોગ માટે તેલનું. ૪૦ જીભના રોગ માટે ષડ રસ દાન. ૪૧ દાંતના રોગ માટે ઇશ્વર સ્તુતીના સ્તોત્ર પાઠ કરવાં.

સંસ્કૃત, મરાઠીમાં નામો અથવા ભુળચુકનો ગુજરાતી ખુલાસો; અગર જો વસ્તુ ન મળે કે માફકન આવે તેને બદલે બીજી વસ્તુ વાપરવાનો કોઠો.

અ

અધ્યાય ૭ માં સર્વે તાવ—સર્વે રોગ.
અતિવિધ—અતિવિદ્દ, નાગરમોથ.
અર્દિતવાયૂ—મુખને લખવો, મસ્તકે ચઢતો વાયુ.
અભ્રકસત્વ—અભ્રખનો સત્વ, લોહભસ્મ.
અમળતાસ—અમળતાસ, તુર્ષક, આંબોસી, લિંબુનો ભેદ.
અરૂચી—ભૂખબેસીજાય, અભાવ.
અસાણા—અસાણાનું, અથવા બીબલાનું ઝાડ.
અસાધ્ય—ફાયદો કે સીદ્ધ નથાય.
અષ્ટમૂત્ર—આઠ જાતના મુત્ર, ગાયનું મુત્ર.
અહિંસા—અહિંસા, માનકંદ, માયફળ.

આ

આકડાનું દૂધ—આકડાનું દૂધ અથવા તેના પાંત્રાનો રસ.
આમવી—આપવું.
આમસોળ—ખાટા દાડમ.
આમળ—કાંજી.
આમળ વેતસ—ચુકા કે અંબાડાની ભાજી,આંબો લીંબુનો ભેદ.
આસવ—તાડીમાં ઓષડ બનાવવા અગર અર્કો કાઢવા.
આસગંધ—આસંધ.
આસાણુયા—બીબલાનું ઝાડ.

ઉ

ઉચકી—હેડકી, દચકીયા.
હુડીણુપુષ્પ—જાસવંતનું ફુલ.
ઉત્પળ—ઉત્પળ, કમળ.

ઉપળસરી—ઉપળસૂળી, શેંબવેલ, કાવળી.
ઉપટસૂળી—ઉપટ સૂલી, કાંટા સરીયો.

 રૂ

રૂદ્દંતી—રૂદરવંતી.
રૂદ્ધિ—ડુંકરકંદ.
રૂપુ, રૌપ્ય માક્ષિક.—રૂપામખી, રૂપાની ભસ્મ, લોહભસ્મ.
રૂષભક—રૂષભક, વંશલોચન.

એ

એરણુ, મૂળ—અરણીનું ઝાડ, તેનું મૂળ.
એળવાળુક—શંકર, ટીટી.
એળ્યાબોળ—બોળ, એલીઓ.

અં

અંકોળવૃક્ષ,બીજ—અંકોલનું ઝાડ, તેના બીજ.
અંતઃસંમાર્જન—અજમો.
આંવળી—આંમળાનું, આંબળાનું ઝાડ.

ક

કલ્ક—ચાટણ.
કસ્તુરી—કસ્તુરી, જાવંત્રી.
કરટવેલ—કંટોળવેલ, કંદ.
કડું જીરૂ—સાહજીરૂ.
કપૂર—કપુર, શુખડ.
કચોરો—કચુરો.
કમળકંદ—કમળકંદ, કમળકાકડી.
કડું પડવળ—કડવા પંડોળા.
કસાડ—કસઇ, કોસ, કાંસ.
કર્ટોળીના મૂળ—કંટોળીના મૂળ.
કળી—સફેદ ધંતુરો, બેહડા ફુળની કળી.
કપિત્થસ્ય—કવઠ, કોઠફળ.
કવઠ, તેનું ફળ—કોઠફળ મરથીનું છંકું.
કડું વંદરાવન—ઇંદરાવણીના ફળ.

કવચ બીજ—કવચીના બીજ, ખાજવણીના.

કલોજી—કળોજી જીરૂ.

કટું ફળ—કાયફળ.

કળલાવી—વચ્ચનાગનાઝાડ.

કપોત પક્ષી—હોલો પક્ષી.

કંચન, કાંચનારક—કંચનનું ઝાડ.

કટકારી—ભોતરિંગણી.

કપુરી શાકવિશેષ—કપૂરકાંચલી.

કંદ—સુરણ ઇત્યાદિક કંદ.

કાસ—ખાંસી, ધોસો.

કાકોળી—આસંધ.

કાશ્મરી—શિવણ, મહવડાનું ઝાડ.

કાવળી—કાહુંડળી, કાંકતુંડી.

કાકડશીંગી—કાકડા શીંગી.

કાંગોણી—માળકાકણી.

કાળો કો-હોટો—કાળો કાટાસરીઓ.

કાવળી મૂળ—કાકતુંડી, કાહુંડળી.

કાંચનાર—કંચનનું ઝાડ.

કાળી ઉપળસરી—કાળો કાટાસરીઓ.

કાંવડળી મૂળ—ઇંદરાવણીનું મૂળ.

કાપસ્થાથા સરકયા.—કપાશીયા.

કાંકોળ—એલચી, જાવંત્રી.

કાળકૂટ—નાગેભેર.

કાંતલોહ— તિખ્ખા લોહડાનો કીટ.

કુષ્ટ—ઉપલેટ, કાઠફળ; શરીર સડો.

કુટકી—કડું.

કુડચા મૂળ—ઇંદરજવનું મૂળ.

કુકુટપક્ષી—તિત્તર, પાણીની મરઘી.

કૃષ્ણાગર—કાળો અગર

કે—હોય ત્યા અથવા, તથા વાંચવું.

કેળ—રાનીકેળ.
કેશર—કેશર, કસુંબાના ફુળ.
કોષ્ઠક, કોઠ—ઉપલેટ, કોઠફળ.
કોલિસ્તા—એખરો.
કોહોરાટો—કાંટાસરીઓ.

ખ

ખદિરસાર—તિખ્ખા લોહડાનો કીટ.
ખાસી—ડોસો, હુધરસ.
ખારીલવણ—સંચળ.
ખૈરસાલ—ખૈરનો ગર્ભ, કડવો લિંબડો.

ગ

ગેળફળ—મીંઢોળ.
ગુળવેલ—ગરોળવેલ.
ગજપિપર—મોહોટી પીપર, પીપળીમૂળ.
ગાંગેરૂ—તોરણ, કાંકડાનું ઝાડ.
ગંધા બિજોરા—બરૂજી.
ગુહેરી કંદ—ગુવારી ઝાડનું મૂળ કે કંદ.

ઘ

ઘઉ—ઘઉ માફક ન આવે તો નાગળીનું ધાન્ય.
ધાયટી ફુલ—મહવડાના ફુલ.

ચ

ચવક—ચવક, પીપળી મૂળ, મરીની વેલ.
ચંદન—ચીતરો વાળો, કપૂર, શુખડ.
ચિત્રક—ચીત્રક મૂળ, જેપાળો, દાતીમૂળ.
ચિકણામૂળ—કાંકસીના મૂળ.
ચિરફળ—કાંગફળ.
ચુક્યા મોરસ, ચુકા—અંબાડાની કે ખાટી ભાજી.
ચાંદવેલ—ભરૂચી ભાજી, ચંદન બટવો.

જ

જગતના રોગ—જરા, ઘડપણના રોગ.

જાયપત્રી—જાવંત્રી, લવંગ.
જીરૂ—જીરૂ, ધાણા.
જીવક—જીવક, ભોયકોહલું.
જયેષ્ટીમધ—જેઠીમધનું, મહુવડાનું લાકડું.
જંબીરા—ખાટા લિંબુ.

ઝ

ઝીણા—ઢીંગણા.

ટ

ટાંકલી, ટાંકળ્યા—કુવાડીયો.
ટેટૂં—ટેટું, લોધર.

ડ

ડોરલી-મૂળ—ભોય રિંગણીના ફળ. તેના મૂળ.

ઢ

ઢેકણ—માકણ, ખટમલ.

ત

તગર—તગરનું લાકડું, ઉપલેટ.
તંદ્રા—ઘેન, અર્ધુ ભાન
તાળીસપત્ર—તાળીસાના પાંત્રા.
તાળીમ ખાના—એખરો.
ત્રાયમાણ—તરાયમાણ.
ત્રિફળા—હરડે, બેહડા, આંમળા.
ત્રિદોષ—સનિપાતનો રોગ, વાયુ, પિત્ત, કફકોપ.
ત્રિકુટ—સુંઠ, મરી, પિપર.
તીક્ષણ—જળદ, તિખ્ખાસ.
તીવરસા—તિવરનું ઝાડ.
તુવર—તુવરનું અનાજ, કુલઠી.
તુંબરૂ—ચીરફળ, કાળા મરીજેવા દાણા.
તુરઠી—ફટકી.

દ

દરાખ—સુકી કાળી દરાખ, ખીસમીસ, ખજુર, શિવણીના ફળ.

દારૂહળદ—દારૂહલદ, હળદ.
દહી—દુધનું દહી અવથા છાસ.
દાંતીમૂળ—દાંતીમૂળ, જેપાળી મૂળ.
દેવડાંગરી—કુકડવેલ.
દોડલી—તુરીઆ.
દાંતણીમૂળ—જમાલગોટાનું મૂળ.
દ્રોણ પુષ્પી—કુંભાના ફુલ, ઉત્તરણી.
દૂરભળ—પાતળો, તવાપલો.

ધ

ધમાસો—ધમાસો દુરાલભર.

ન

નખલા—નખલા, લવંગ.
નવજવરી—નવો, તૂર્તનો આવેલો તાવ.
નાગબળા—નાગબળા ચકરમીંડી, કાંસકી.
નાગચાફા—નાગફેણ જેવા પીળા ફુલ.
નાગરમોથ—ભદ્રમોથ, જટામાસી.
નિળી—ગળી.
નિર્ગુંડ—નધોડ.
નિર્મળીના બીજ, મૂળ—કટકબીજ કે મૂળ.
નીળોત્પળ—કમોદ ફુલ.
નેત્રવાળો—સુગંધીવાળો.

પ

પત્થરફુલ—પથરફુલ.
પદર રોગ—અરીવોને પિસાબમાર્ગે વેહતોરોગ.
પડવળ—પંડોળું
પદમકાષ્ટ—પદમકાશાટ.
પરળની છાલ—જળકનેર.
પાડળીમૂળ—પાંઢમૂળ
પાંસુલવણ—સંચળ.
પિત્તનાખવું—કલેજાનું પિત્ત કે માંસ ઉકાળી તેનો રસ.

પિપાક—વિપાક.
પિતપાપડો—ઘાસીઓ પિતપાપડો, પળસ પાપડો.
પાળો કો-હોટો—પીળો કાંટાસરીઓ.
પઠવણ—બાલ, ડાવલા, નવરી.
પિપર—પીપર, મરી.
પૂષ્કરમૂળ—પુશકરમૂળ, ઉપલેટ.
પુનર્નવા—શાટોડી.
પોખ્ખરણીમૂળ—પુશકરમૂળ, એરંડમૂળ.
પસારણી—લજામણી.
પ્રદીપન—વિખભેદ.
પિસોત્વાનામૂળ—પિળોધંતુરો.
પટોળ—પડોળ.
પ્રાવૃરત—વરશાઋતુ.
પેહલા ખંડના સાતમાં અધ્યાયમાં સર્વે તાવ—સર્વે રોગ.
પેહલા ખંડના સાતમાં અધ્યાયમાં ૩૪ શુદ્ર રોગ—શર્કરાર્બુદ.
પથરા—પથરા.

બ

બકુળ—કળહાર, કમળ.
બકરીનું દૂધ—બકરી, ઘેંટી, ગાયનું દૂધ.
બહી:સંમર્જની—અજમો.
બકાણલિંબ—બકાણ લિંબડાના પાંત્રા, કાત્રા હોય તે.
બદામગુળ—મીઠી બદામ.
બાવચ્યા, બાવચી—બાવચીના બીજ, ટાકલાના બીજ.
બાળબેલ—બીલીના ફળ.
બાફલ્યા—બહુફળી.
બીજા ખંડના પા. ૧૪૮ માં સ્નુહી ક્ષીરેણં.—ડાડળીના થુવરનું દૂધ.
બ્રહ્મપુત્ર—ભારંગમૂળ, કુંકરકંદ.
બિબલાક—બીબલાનું ઝાડ.
બૃહતી—મોતરિંગણી.
બોખ્ખાડ—ગરમાળો.

બ્યાહાડચ્યા—બેહડા.
બીજા ખંડના પા. ૧૫૨ पातालयन्त्री रसैः—તાણુના વેલાનો રસ.

ભ

ભદ્રમોથ—ભદ્રમોથ, કપૂર.
ભદ્રમુસ્તા—નાગરમોથ.
ભારંગમૂળ—ભારંગમૂળ, રિંગણીમૂળ.
ભિલામો—ભિલામાંફળ, ચીત્રકમૂળ, જે પાળો.
ભૂયઆંવળા—ભોયઆમળા.
ભોંકરી—ગુંડા, શેળવટ, ભોવરી.

મ

મનુંકા—મોહટી સુકી દરાખ.
મધ—રાનીમધ, જુનો ગોળ.
મરી—મરી, લવંગ.
મગ—મગ, મઠ, ધાન્ય.
મસૂર—મસુર અથવા અડદધાન્ય.
મસ્કા—બીજા ખંડના પાના ૯ મળસકે.
મહામેદા—આસંધ.
માકા, માક્યા, માકો—ભાંગરો, જળભાંગરો.
માક્ષિક—સોના ગેરૂ.
માંસપેશી—માંસના લોચા, કાંકરા.
મંડ—આટોણું, ઘણી જાડી રાબ.
મૂર્ચ્છા—બેભાન, સુદ્ધ ન રહે.
મેદો રોગ—માંસ, ચરબી વધેલો, જાડો.
મેષશૃંગી—મરડા શીંગી.
મેદા—જેઠીમધ.
મેશ્રશૃંગી—કાકડા શીંગી.
મેનફળ—મીંઢોળ.
મેહેંદી—મેંદી રંગનું ઝાડ, પાંત્રા.
મોતી—મોતી, મોતીની છીપ.
મોરવેલ—મોરવેલ, તજ.

ય

યથાવરીયા—યથાવરીઆ નામે અનાજ, ચોખા
યેળ વાળુક—શાંકરટેટી ફળ.
યુષાવિધિ—કાંજી, ઓસામણની વિધિ.
યવાગૂ—ખીચડી, માવો.

ર

રક્તપિત્ત—લોહી ઉકાળો, લોહીનો કોપ.
રક્તચંદન—રતાંજળી, શુખડ, વાળો.
રસાંજન—દારૂહળદ, તેનો બકરીના દુધમા માવો કરવો.
રાસના—રાશના વેલ.
રિંગણી—ભોયરિંગણી, કડવો લિંબડો.
રાની મગ, રાનીઅડદ—અનાજ, આસંધ.
રાનવાંગે—વનવેગણ, ભોયરિંગણી.
રેણુકા બીજ—મેંદીના બીજ.
રોહીસ તૃણ—લઘુરોહીસ, રોહીસઘાસ.
રૌપ્યમાક્ષિકા—રૂપામખી નામે ઉપધાતુ.

લ

લક્ષ્મણ—મયૂરશિખા.
લાજરી—સરમાળવેલ.
લેંચી, લાંડગે, કુત્રી—લેચીફળ, કાંટા ભરેલા ગેરૂના રંગે ફળ.
લોધ્રવૃક્ષ—લોધરનું ઝાડ.

વ

વત્સાનાભ—વચ્છનાગ.
વ્યાપી—લોહીસાથે મળેલું.
વ્યાઘ્રીકંદ—ભોઇ રિંગણીનો કંદ.
વર્ણ—જાત, વિંધ, નાસૂર.
વરધારા—વધારો.
વાધાટીના મૂળ—વાઘેટીના મૂળ.
વાત—વાયૂનો રોગ.
વાયવર્ણા—વાવડીંગ, વાયવરણા.

વાસનવેલ—ગરૂડવેલ, તાણાવેલ.
વાળો—નાગરમોથ, કપુર.
વારાહીકંદ—ડુંકરકંદ.
વાતરક્ત—ગળતકોડ, રક્તપિત્તિ, શરીર ઝડો.
વ્યાધી—રોગ.
વિદ્રધી—પાકનો, ઉંડી ગાંઠનો, નાસૂરનો રોગ.
વૃક્ષ—ઝાડ.
ત્રિખરા—તલ.
વિષ્ણુકાંતા—વીશનુંકાંતા, ગોકરણી.
વિદારીકંદ—ભોઈકોહળું.
વૃદ્ધિ—મહાબળા.
વેખંડ—ઘોડાવજ, તજ, કોળીજન.
વેતસ—નેતર.
વેળદોડાના દાણા—એલચી દાણા.
વીપરીત—ઉલટું.

શ.

શંખપુષ્પ—શંખાવળીનાંફુળ.
શાંકા—સફેદ દુધલુ.
શિવણ—શીવણ, ગંભારી.
શિરસ—સરશવ.
શુંગક—એર.
શેરણી—નામે મૂળ કાળારંગે થાય.
શીંપી—મોતીની છીપ.
શીતકાળ—સરદી, ઠંડીનો વખત.

સ.

સકતુક—બોરીભેદ.
સ્નીગ્ધ—ચીકાસ, સુવાળુ, માખણ, ઘી, તેલ.
સપ્તછદ—સાતવિણુ.
સફેદ ઉપળસરી—સફેદ ઉપળસુળી, શંખવેલ.
સરાવ—કોડીઆ.

સફેદ ચંદન—સુખડ, વાળો, કપૂર.
સફેદ કોહાટો—સફેદ કાંટાસરીયો.
સફેદ જીરૂ—ખંખાવી જીરૂ.
સરટિ—ગોખરૂ.
સ્વાસ—દમ, આફણુ.
સાલઈના મુળ—શાવડી.
સાકર—ખડીશાકર, જુનું રાણીમધ.
સાલવણ—રાનીગાંજો.
સાળી—છાલાસાથે ચોખા. ભાત.
સારક—જેપાળો, તુંબરૂ, પીળા મગ.
સાવરીકંદ—શીમળાનો કંદ.
સાતવણ—શાતવણ.
સૂવર્ણમાક્ષિકા—સોનામુખી ઉપધાતું, લોહભસ્મ.
સુંઠ—સૂંઠ, આદુ.
સૂર્યફળ—શુરજફળ.
સોનું—સોના નીકે લોહભસ્મ.
સોંઠી—સુંઠ.
સોરઠી માટી—ફટકી.
સૌગષ્ટિક—કાંસુ.

ક્ષ

ક્ષાર—ખાર, અઘાડાનો ખાર.
ક્ષીર કાકોલી—શનાવરી.

હ.

હરીતકી, હરડે—સુગ્વારી હરડે.
હરણવેલ—હરણવેલ, આસંધ.
હળાહળ—મહાઝેર.
હીરા—તરસ્મણી હીરા.
હરીદ્ર—હળદ, દારૂહળદ.
હસપાદી—હંસપાદી, લાજાળું.
હીગંણબેટ—હીગણબેટ.